

**KRIŽANI V BOJU
ZA SVOBODO**

**S. CROCE NELLA LOTTA
PER LA LIBERTÀ**

**KRIŽANI V BOJU ZA SVOBODO
S. CROCE NELLA LOTTA PER LA LIBERTÀ**

KRIŽ PRI TRSTU-1975-S. CROCE DI TRIESTE

Uredil Miroslav Košuta

Uredniški odbor: Viktor Bogateč, Vojko Bogateč, Albert Klun, Dušan Košuta, Miroslav Košuta, Srečko Vilhar, Vladislav Sulčič in Vid Vremec.

KAZALO - INDICE

Slovensko besedilo

Predgovor.....	pag.	9
Iz zgodovine Križa.....	"	13
Nastanek in razvoj Križa.....	"	15
Dolga pot boja in trpljenja	"	21
Kulturno-prosvetna dejavnost.....	"	29
Predvojno delavsko gibanje.....	"	37
Križani v ječah Sremske Mitroviče	"	61
Narodnoosvobodilna borba 1941-1945	"	63
V prekomorskih enotah NOV Jugoslavije.....	"	79
Padli za svobodo	"	85
Seznami borcev in deportirancev	"	113
Pričevanja in zapisi.....	"	133

Testo italiano

Cenni storici su S. Croce.....	"	197
L'origine e lo sviluppo di S. Croce	"	199
Il lungo cammino della lotta e della sofferenza.....	"	204
Il movimento operaio nell'anteguerra.....	"	211
La lotta di liberazione nazionale.....	"	230
Traduzione delle didascalie.....	"	241

PREDGOVOR

Spomeniki padlim v boju proti nacifašizmu, ki zadnja leta rasejo po zamejskih vaseh, so kakor postaje križevega pota našega ljudstva, dokazi njegovega slovenskega in protifašističnega izvora, njegove s krvjo odkupljene svobode. Obenem pa so ti spomeniki pričevanja o zvestobi idealom narodnoosvobodilnega boja, ki so po treh desetletjih še zmeraj živi v srcih naših ljudi, očitno pa tudi izraz neke družbene stiske in zavesti, da so bili padli tovariši za marsikaj izigrani, če nam še danes grozi fašistična nevernost, ki je celo iz dneva v dan hujša. Zato je vsak izmed teh spomenikov opomin in zaveza.

Križ se je oddolžil svojim padlim prav ob tridesetletnici osvoboditve, za katero je zavestno žrtvoval toliko kot menda nobena druga primorska vas. Njegovi sinovi so padali v vrstah narodnoosvobodilne vojske, ko so branili svojo domovino, in v vrstah garibaldinskih edinic na Apeninskem polotoku, kot borci mednarodne brigade v španski državljanski vojni in kot izigrani, neupoštetni italijanski vojaki v boju proti nacistom na grških otokih ali pa so izginili v nemških uničevalnih taboriščih. Število žrtev je za tako vas, kot je Križ, brez dvoma izjemno visoko: triinšestdeset. Pri tem seveda ne štejemo tistih vaščanov, ki so jih pokončale okupatorjeve krogle, vendar ne v neposredni zvezi z njihovim sodelovanjem v uporu. Imen dveh izmed triinšestdesetih padlih ni na našem spomeniku, ker sta že na spominski plošči v Nabrežini, kjer sta v času svoje smrti stanovala.

Knjiga, ki je pred vami, obravnava zgodovino vasi do maja 1945 in hoče biti dopolnilo tega spomenika. Spočetka smo si jo sicer zamišljali kot skromno priložnostno publikacijo, potem pa je gradivo iz dneva v dan raslo in preseglo okvir podobnih izdaj, ne da bi se pri tem izognilo tudi njihovim običajnim pomanjkljivostim. Čas, ki nam je bil na razpolago, je bil strogo odmerjen, možnosti preverjanja podatkov in oblikovanja tekstov v skladnejšo celoto pa skorajda ni bilo. Zato smo se marsikdaj morali zanesti na osebne izjave prizadetih, iz istega razloga se tudi marsikje kaj po nepotrebнем ponavlja ali pa druge kaj manjka. So tudi nekatere vrzeli, ki bi jih sicer v temeljitejšem zgodovinskem prikazu naše vasi nikakor ne smelo biti. Najbolj očitno je pomanjkanje orisa razvoja kriškega šolstva od začetkov, ki segajo daleč pred leto 1845, kakor smo doslej menili, do časa narodnoosvobodilnega boja.

Kljub temu se nam je zdelo prav, da knjiga izide taka, kot je, z vsemi pomanjkljivostmi in morebitnimi napakami, saj smo prepričani, da

podobne izdaje o Križu ne bomo doživeli tako kmalu, kolikor jo sploh bomo. V primeru, da je to prepričanje neutemeljeno, pa bo naše delo, popravljeno in dopolnjeno, novim piscem gotovo nadvse dragoceno. Dopolniti ga bodo morali z vsem, kar je iz kulturno-prosvetnega, šolskega, gospodarskega, političnega, športnega in drugega življenja naše vasi že v raznih člankih in knjigah, pa tudi z marsičem, kar je treba v zgodovini Križa še raziskati.

Oproščamo se vsem, katerih imena ali delo smo prezrli. Tega vsekakor nismo storili zavestno in zlonamerno. V svoje opravičilo naj povemo, da smo vaščane dolgo vabili k sodelovanju, tudi z oglasi v časopisu, vendar z zelo skromnim uspehom.

Nazadnje naj omenimo še dve, tri malenkosti, ki morda to niso.

Naslov Križani v boju za svobodo smo izbrali zato, ker izhaja iz same vsebine dela, ki se ne omejuje zgolj na leta narodnoosvobodilnega boja, ampak sega daleč nazaj v zgodovino.

Svojo vas dosledno imenujemo Križ in ne Sv. Križ, ker je pač to zanjo edina možna ob Uka, kakor je dokazal že Zorko Jelinčič, ker ji vsi in zmeraj samo tako pravimo in ker so ji tako pravili že naši predniki pred šestimi stoletji, kakor beremo na straneh, ki sledijo. Druga oblika je očiten prevod italijanskega prevoda imena naše vasi. Zdi se nam potrebno poudariti, da gre zgolj za jezikovno vprašanje, ki ni v nikakršni zvezi s takšnim ali drugačnim svetovnim nazorom.

Glede na vsebino dela, našo družbeno stvarnost in dejstvo, da se je bil narodnoosvobodilni boj tudi za boljše sožitje med tu živečima narodnima skupnostima, se nam je zdele primerno izdati to delo tudi v italijanskem prevodu. Časovna stiska nam tega ne dopušča, zato smo prevedli le temeljna poglavja, ki jih tu objavljamo namesto običajnega kratkega povzetka.

Z izborom imen za svoje otroke naši predniki niso dokazali posebno razvite domišljije. Če upoštevamo tudi dejstvo, da je število kriških priimkov silno omejeno, se nimamo čemu čuditi, ko ugotovimo, da je sodelovalo v narodnoosvobodilnem boju kar pet ljudi z istim imenom in priimkom, od katerih so trije tudi padli. Da je zadeva, posebno pri raziskavah, še bolj zamotana, večina sploh ni v vasi znana s svojim uradnim imenom. Zato se nam je zdele potrebno zapisati tudi domača rodbinska imena ali vzdevke, kjerkoli je bilo to mogoče. Kriško narečje pa je glasovno tako bogato, da ga vsakršen zapis nujno povsem izkriji. Pri transkripciji smo vsekakor skušali biti enotni in dosledni,

opazili pa smo, da se nekatera imena s časom v izgovarjavi deformirajo: v takih primerih smo se odločili za starejšo obliko.

Na koncu naj se še zahvalim vsem, ki so kakorkoli pripomogli k izidu tega dela, posebno pa avtorjem posameznih prispevkov, prevajalcem in vsem tistim nepodpisanim mladim sodelavcem, ki so zbirali razne podatke. Naj bo tu opisana preteklost tudi nauk za prihodnost!

Pred 1. majem 1975

MIROSLA V KOŠUTA

IZ KRIŠKE ZGODOVINE

NASTANEK IN RAZVOJ KRIŽA

Vas Križ se omenja prvič posredno 22. februarja 1260, ko nam neka listina poroča o Slovencu Cernegoru ali Černegoju, ki je imel hišo v bližini cerkve sv. Križa v Tržaškem okrožju. Naj pripomnimo, da je od kraških vasi ta edina v starih občinskih mejah, se pravi južno od "via publica" - sedanje pokrajinske ceste. 25. avgusta 1328 prvič zasledimo ime v slovenski obliki Cris. Zavetništvo sv. Križa je bilo še posebno pogosto v XI. stoletju in iz tega lahko sklepamo, da je bila cerkev, po kateri se je pozneje poimenovala vas, zgrajena v tisti dobi. Ni izključeno, da je naselje nastalo iz vojaških potreb. Že od leta 1343 je namreč znano ledinsko ime Straža in leta 1471 se pojavi ledinsko ime Majhen gradeč.

Od XV. stoletja naprej so novice o preteklosti vasi bogatejše. Po seznamu davkoplačevalcev iz leta 1424 je bilo 9 gospodarjev, po podobnem seznamu iz leta 1446 pa jih je bilo 11. Vas je verjetno pripadala tržaški patricijski družini Pellegrini, delno pa kanoniku Pietru de Uremo, katerega družina je izhajala iz Vrem*. Slednji je zapustil svoj del vasi ženskemu samostanu v Trstu leta 1466 in med 5. februarjem 1470 in 17. februarjem 1471 so redovnice dobile tudi del, ki je bil pripadal Pellegrinijevim. Ženski samostan je tako postal edini lastnik vasi in to ostal do leta 1789.

Poleg posesti v tržaški občini so prebivalci Križa imeli tudi zemljišča v sosednjem devinskem gospodstvu, kjer so poleg kmetij na Briščah posedovali tudi razna na novo izkrčena zemljišča in uživali pravico do paše.

Če v začetku petnajstega stoletja lahko računamo, da je Križ štel kakih 45 oseb, leta 1525 s petnajstimi gospodarji lahko računamo že na kakih 75 prebivalcev. V pravilnost tega računa pa lahko podvomimo, če jih primerjamo s tistimi, ki izhajajo iz popisa občinskih zemljišč iz leta 1647, ki navajajo kar 75 gospodarjev, to pa nam po običajnem računu pet oseb na družino da 375 prebivalcev, s čimer je Križ najbolj obljudena vas v občini Trst.

Leta 1777, ob priliki prvega popisa prebivalstva, katerega podatke poznamo, je to prvenstvo potrjeno s 474 prebivalci, od katerih je 234 moških in 240 ženskih. Moški, razvrščeni po poklicu ali položaju, so bili: 7 duhovnikov (od teh 6 v samostanu v Grijanu), 95 kmetov posestnikov, 57 kmečkih sinov, bodočih dedičev, 12 mezdnih delavcev, 9 za vojsko primernih fantov in 54 mlajših od 17 let.

Kasnejši demografski in, delno, gradbeni razvoj je razviden iz tehle podatkov popisov in štetij:

Leto	1796	1818	1846	1869	1880	1890
hiše	..	131	188	222	220	253
prebivalcev	582	724	1032	1223	1372	1503
Leto	1900	1910	1921	1951	1961	1971
hiše	289	295
prebivalcev	1721	1778	1792	1935	2072

Iz teh podatkov je razvidna neprekrajnena in skoraj stalna rast naselja od leta 1796 do 1900 z obdobji živahnejšega razvoja v letih 1818-1846 in 1890-1900, medtem ko imamo nekojiko šibkejši razvoj v letih 1846-1890. Od leta 1900 do 1910 imamo obdobje zelo počasnega razvoja, ki v naslednjem desetletju skoraj povsem zastane.

V letih od 1921 do 1951 prebivalstvo znova raste in po letu 1951 zabeležimo velik povišek, ki pa ni posledica naravnega razvoja, temveč izjemnega posega, kakršen je naselitev istrskih beguncev.

Vas je namreč skoraj do konca osemnajstega stoletja rastla zgolj po naravnem gibanju prebivalstva. Novi priimki prihajajo izključno s porokami tujcev z domačimi dekleti. Šele v zadnjih letih osemnajstega stoletja se tu naselijo nekatere družine, ki niso v sorodstvu z avtohtonimi družinami, vendar v glavnem ne ostanejo dolgo v vasi.

Pretežni del prebivalcev nosi enega izmed za vas značilnih priimkov, izmed katerih se mnogi lahko pohvalijo z večstotletno prisotnostjo. Tako imamo od leta 1446 priimek Bogateč, od leta 1525 priimek Sirek (ki se pozneje razvije v Sirk), Tance (ki se šele proti letu 1800 razvije v Tence, tudi z oblikama Tancič in Tencič), Štefančič, Maganja, Tretjak, Sulčič, Sedmak, Bordon, Furlan, Gamber in Mervec. Leta 1647 naštejemo 11 gospodarjev s priimkom Tretjak, 10 s priimkoma Tance in Sirk, 7 s priimkom Bogateč (izmed katerih ima eden še vzdevek Barbič), 6 s priimkom Sedmak, 4 s priimkom Košuta, 2 s priimkom Maganja, Švab, Kranjec, Barbič in Čuk in po enega samega gospodarja s priimkom Blažič, Keglovič (z vzdevkom Buzin, ki se je pozneje razvil v priimek Bezin in Bizin), Kobou, Kocman, Kralj, Lesica, Milič, Pečinec, Robat, Rebula, Slavec, Sulčič, Štefančič, Urih, Verginella in Živec.

Od teh priimkov so se kmalu izgubili Blažič, Čuk, Kranjec, Kocman, Lesica, Milič, Pečinec, Rebula, Slavec in Živec, medtem ko so preživeli

do 1714. Robat, do 1745. Barbič in do 1750. Urih. Vtem je prišel, s poroko, proti letu 1680 priimek Daneu z Opčin, in 27.11.1723 priimek Guštin s Prosek, nadalje so prišli, še zmeraj s poroko, 19.11.1769 priimek Macarol iz Križa na Krasu, 4.8.1773 priimek Černja (potem Černe) iz Tomaja, 24.1.1777 priimek Šemec z Brišč, 22.11.1784 priimek Furlan iz Mavhinj, 31.11.1785 priimek Žerjav iz Pliskovice, 2.2.1796 priimek Štoka s Kontovela, 27.2.1797 priimek Škerk iz Trnovice, 26.11.1810 priimek Kenda iz Tolmina in 24.11.1823 priimek Ferfolja iz Sel na Krasu.

Pavel Švagelj iz Ponikve na Krasu je začel leta 1770 vrsto priseljencev, ki se niso naselili v Križu zavoljo poroke s domačimi dekleti. To priseljevanje se je nekoliko razvilo šele po odprtju poštnе postaje, do katerega je prišlo 26.2.1778. Prvi se je naselil poštni mojster Tomaž Dolenc s Prosek (poročen od leta 1747 z Jero Sedmak iz Križa) s številnimi hlapci in deklami. Pozneje se je tu nastanil majhen oddelek kordonistov (carinskih stražnikov), ki je zapustil sled v ledinskom imenu Dovana. Nazadnje so se naselile družine, ki so si služile kruh s poklici, povezanimi s prometom. Že leta 1785 se pojavi družina Dessutti, leta 1791 družina Zidarič, leta 1794 družina Dernovšič, leta 1796 družina postiljona Fornazarica, istega leta se pojavi družina Carmell, leta 1797 družina Paravel, leta 1799 družina Pavlin, leta 1800 družina Petrič, leta 1805 družina Babič. Vse te družine pa so bile precej nestalno prebivalstvo.

Glede stalnega prebivalstva je treba pripomniti dve stvari. Prvič, da so posamezne rodbine ustvarile precej enotna področja, na katerih prevladujejo posamezni priimki. Sedmaki na skrajnem severu vasi, Tretjaki na severozahodu. Košute v središču vasi severno od cerkve, Bogatci severovzhodno od cerkve, Sulčiči jugovzhodno od cerkve. Samo južno od cerkve imamo področje, ki je urbanistično različno do drugih, in ga naseljujejo med seboj pomešane družine Maganja, Stefančič, Sirk, Švab, Virginella. Na skrajnem jugovzhodu vasi, severno od cerkve sv. Roka, imamo področja družin Sedmak, Sulčič, Maganja in Tence.

Druga pripomba je, da že od sedemnajstega stoletja opažamo precej pogoste poroke med fanti in dekleti iz iste vasi in velkokrat se istega dne poročita sin in hči ene družine s hčerjo in sinom iz druge.

V gospodarskem pogledu je bilo nadvse pomembno vinogradništvo. Že od štirinajstega stoletja so namreč zelo številni vinogradi v Bregu, obalnem pasu kraške planote, ki se spušča od vasi do morja. Medtem ko so spočetka prebivalci Križa obdelovali predvsem vinograde tržaških

meščanov, pa so proti sredini XV. stoletja začeli paštnati zmeraj več svojih vinogradov, s čimer so povzročili nezadovoljstvo meščanov. Ti so prosili cesarja Friderika III. za ukrep proti kmetom, ki so sadili nove trte, in cesar jim je ugodil z diplomo iz leta 1941. Z njo je prepovedal kmetom zasaditi nove vinograde, zakaj v želji, da bi zasadili čim več vinogradov zase, naj bi zanemarjali obdelovanje meščanskih. Diploma pa je malo zaledla in leta 1525 je občina sklenila izmeriti in opisati v posebnem registru vse kmečke vinograde, da bi jih lažje nadzorovala in onemogočila poskuse zasajanja novih. Kriški prebivalci so jih imeli 131. Tudi ta postopek ni rodil želenih sadov in leta 1545 so srenje Križa, Kontovela in Proseka sklenile s tržaško občino "concordium". Boj pa se je brez prestanka nadaljeval in tudi hudi ukrepi, kakor sekanje trt, niso imeli uspeha. V letih 1647-1648 je občina znova izmerila vinograde in druga zemljišča, podvržena plačilu najemnine občini. Kljub temu pa se je boj med občino in srenjami nadaljeval in kmetje so se obrnili na vlado v Gradec. Z dvema razsodbama iz leta 1659 in 1669 je bila občina Trst obsojena na povračilo škode, ki jo je povzročila s sekanjem trt, in boja je bilo naposled konec.

Precejnega pomena je morala biti tudi živinoreja, če so se že proti sredini petnajstega stoletja prepirali s Kontovelci zaradi pašnikov okoli Sv. Primoža. Točnejše podatke pa zasledimo samo v novejšem času. Tako vemo, da je bilo leta 1777 v Križu 7 konj in 51 volov, in da je bilo leta 1846 ob 27 volih še 55 krav, kar 23 konj, 13 oslov in 287 ovac. Visoko število konj je treba pripisati prisotnosti poštne postaje.

Demografski razvoj ni bil v sorazmerju z gospodarskimi možnostmi srenje in tako se je začel proces proletariziranja prebivalstva. Zmeraj več družin je moralno iskati delo zunaj družinskega obrata in leta 1796 zasledimo vest o izselitvi 7 ljudi v mesto. Po drugi strani pa so se revnejši prebivalci Križa začeli posvečati, samo sezonsko, ribištvu. Prav zaradi sezonskosti te dejavnosti nimamo o njej zanesljivih vesti do leta 1843, ko se je s sezonskim ribarjenjem bavilo v Barkovljah, na Kontovelu in v Križu 68 oseb. Toda zaradi stalnega naraščanja prebivalstva se je stanje kmalu poslabšalo in leta 1875 izvemo že za 91 poklicnih ribičev v omenjenih treh vaseh.

SAMO PAHOR

DOLGA POT BOJA IN TRPLJENJA

Če bi lahko sešteli vsa leta, odkar obstaja Križ, in jih pretehtali, bi nemara brez težave ugotovili, da je bilo med njimi več slabih kot dobrih. Križani so vodili težek boj za svoj obstoj, vendar vztrajno in uspešno. Poglejmo najprej, kako je vas rasla skozi čas in kaj se je bilo v njej pomembnega zgodilo do časa velike odločitve, to je časa, ko so se tudi Križani vključili v narodnoosvobodilni boj jugoslovenskih narodov in prispevali nemajhen delež za svobodo.

Pod jarmom fevdalcev

Križ je staro slovensko naselje. V preteklosti sta na razvoj vasi močno vplivala predvsem dva dejavnika: devinsko gospodstvo skupaj z znamenitim samostanom in pristaniščem v Štivanu na severozahodu in Trst na jugu. Križ leži sredi poti med Devinom in Trstom. Devinski gospodje so širili svojo posest v smeri Trsta, prodirali globoko na Kras in postali celo lastniki Reke in obsežnega ozemlja v Istri. Na črti Križ-Prosek-Kontovel so se devinski gospodje ostro spopadali s tržaškim plemstvom. Oboji so hoteli imeti čim več slovenskih podložnikov. V Križu je imel svojo posest tudi kapitelj tržaške stolnice. Iz neke listine zvemo, da je 22. februarja 1260 svojo hišo v Križu dal v najem podložniku Črnegoru¹⁾) Konkurenčni boj med Devinci in Tržačani se je končal tako, da so ti slednji iz naštetih treh vasi izrinili devinskega gospoda in vaščane spremenili v svoje podložnike.

Ko je šlo za dajatve podložnikov, tržaški plemiči niso poznali milosti. Zato pa so se jim v prvi polovici 15. stoletja slovenski kmetje na območju Doline postavili po robu; še več, odcepili so se od Trsta in priključili Kranjski. Svojim izkoriščevalcem so se večkrat uprli tudi Križani. Leta 1668 so se uprli skupaj s Prosečani in Kontovelci, ker jih je gospoda iz Trsta silila, naj gredo na raboto v žaveljske soline. Mestna uprava jih je zaradi tega obsodila na občutno denarno globo, njihove župane pa izgnala iz vasi.(?) V tem primeru pa seveda ni šlo za prave župane, to je takšne predstavnike vasi, ki bi si jih bili vaščani sami izvolili. Konec minulega stoletja je spadal pod Trst 11 podobčin (kontrad), namreč: Skedenj, Križ, Prosek, Kontovel, Opčine, Bane, Trebče, Gropada, Padriče, Bazovica in Lonjer. Josip Godina-Verdeljski opisuje

načelnike podobčin nekako takole: Na čelu podobčin stoejo magistratovi komisarji (delegati), katere Slovenci imenujejo "župane", čeravno so ti pravzaprav le magistratovi zaupni možje in sluge, ki dobivajo za svojo "službo" 30-50 goldinarjev vsako leto. Oni spisujejo sovaščanom spričevala (seveda v italijanskem jeziku), prijavljajo jim oznanila, vračajo vabila in poročajo magistratu (večinoma ustmeno)-o nujnih potrebah, popravah in napravah v dotednici podobčini. Na svojih "uradih" imajo tržaški grb in samo italijanski napis.⁽³⁾ Oblastem v Trstu sploh ni prišlo na misel, da bi upoštevale jezik slovenskega prebivalstva!

Za Križ in druge slovenske vasi na Tržaškem se je začel položaj boljšati po letu 1848 z agrarno reformo, ki jo poznamo pod imenom "zemljiška odveza". Nagla rast mesta Trsta pa je omogočala, da so kmetje lažje vnovčili svoje pridelke. To razmeroma ugodno stanje pa je trajalo le kratek čas. Kmečki pridelki so začeli pritekatiti tudi iz oddaljenih krajev. Oster konkurenčni boj in politično zapostavljanje sta tudi Križane prisilila, da so se začeli organizirano boriti za svoje pravice. Začeli so se udeleževati slavnostnih sestankov, ki so jih v soseščini prirejale čitalnice (1868), a kmalu zatem tudi taborov, to je množičnih sestankov slovenskega kmečkega prebivalstva. Tudi v zgodovini Križanov je nastopil zdaj nov dejavnik: narodna zavest. Vsakršno zapostavljanje Slovencev v tistem času je le še bolj krepilo njihovo narodno zavest. Zaradi razpustitve okoliškega bataljona leta 1869 so bili tudi Križani močno ogorčeni. Prav narodna zavest jim je omogočila, da so se začeli hitreje izobraževati in so bolje organizirali svojo gospodarsko dejavnost.

Trdo življenje Kriških ribičev

Kraška zemlja je skopa, zato so si skušali tudi Križani pomagati s pridnostjo in podjetnostjo. Nekoč, ko jim je trda predla, so pokosili ali poželi prav vsako travico. Kar je zraslo po zadnji košnji, pa je popasla živina. Vas je rasla in se krepila kljub vsem težavam. Križ je imel leta 1792 le 525 prebivalcev, toda leta 1890 kar 1503 prebivalce (istega leta Općine 1441, a Nabrežina 1271 prebivalcev). Trdo kmečko življenje in skopi pridelki so Križane prisilili, da so se podajali na morje. Pri ribolovu so skozi stoletja uporabljali le čupe, to je čolne, stesane iz enega debla. Dolgo so ribarili le za izboljšanje lastne prehrane. Do večjih sprememb v njihovem ribolovu je prišlo, ko so z zemljiško odvezo prišli do tonar devinskega gospoda. Močan korak naprej pa je pomenil za kriške ribiče

Kriški portič na Mulu v času, ko si v njem lahko hodil z barke na barko, in po osvoboditvi. Nemci so ga porušili, da bi onemogočili izkrcanje zaveznikov.

portič, ki ga je leta 1876 zgradilo tržaško luško poveljstvo za njihove potrebe. Križani so se bolj in bolj spuščali na odprto morje in vedno bolj opuščali obalni ribolov s čupami. Ko so prišli do devinskih tonar, so začeli kriški ribiči še pred Gradežani, Izolani in Koprčani uporabljati močno izpopolnjene mreže malajde. Malajda je bila dolga 100 m, široka pa 12 m. Z malajdami so lovili predvsem sardole in sardone. Križani zdaj niso več lovili zgolj za lastno prehrano, marveč tudi za prodajo. Ob lovu na tune leta 1865 so kriški ribiči ujeli ogromnega morskega volka, ki ga zdaj hrani tržaški naravoslovni muzej.

Na morju pod Križem so se začeli v vedno večjem številu pojavljati Cožoti, ribiči iz Chioggie, Križanom in ostalim slovenskim ribičem nevarni konkurenti. Leta 1896 so se 4 kriški ribiči spopadli s skupino 20 Čožotov, ki so Križane potolkli do smrti. Ubiti so bili: Jože Bezin, Jože Guštin, Janez Sedmak in Josip Verginella. Ta slednji je bil pravi orjak, visok 2,20 m. (4)Uboj je imel velik odmev zlasti med tržaškimi Slovenci.

V Italiji je prišlo do sodne obravnave, vendar Cožoti niso bili obsojeni. Več let kasneje pa je resnica vendarle prišla na dan. Cožoti so se v pijanosti med seboj stepli in se obtoževali umora. Prišlo je do nove sodne obravnave in dva čožotska ribiča sta bila obsojena na težko zaporno kazzen.

O spopadih med kriškimi ribiči in Čožoti govori književnik France Bevk v svoji povesti Vihar (1929). Zločina, ki smo ga na kratko opisali, pa ne omenja. S to plemenito gesto je Bevk dokazal, da želi imeti s sosedi dobre odnose. Povest o kriških ribičih je napisal le zato, da bi se o njihovem trdem življenju seznanili vsi Slovenci.

Koliko je bilo ribičev v Križu? Po strogi avstrijski statistiki iz leta 1875 naj bi bilo v Križu, na Proseku in Kontovelu ter v Barkovljah in Ščedni skupaj 91 ribičev (5). Leta 1911, ko je bilo slovensko ribičstvo na Tržaškem na višku svoje moči, so imeli Križani 62 ribičkih ladij in čolnov, iz česar smemo sklepati, da je bilo v Križu približno toliko tudi ribičev. (6) Toda ribičem-gospodarjem pomagajo tudi sinovi. Zato ne bo pretirano, če rečemo, da je bilo leta 1911 v Križu najmanj sto ribičev.

Pred prvo svetovno vojno kriški ribiči niso imeli težave s prodajo rib, saj jih je po dokaj ugodnih cenah odkupoval neki Wachernek, ki je imel v Devinu tovarno za konserviranje rib. Da bi si zagotovil surovine, je ribičem dajal tudi predujme. Med prvo svetovno vojno je bila tovarna v Devinu razrušena. Potlej so Križani ribe oddajali v Tržič, kjer jim je tovarna za konserviranje rib prav tako dajala predujme. Ko pa je to tovarno leta 1936 kupil tovarnar Arrigoni, je bilo predujmov konec.

V trdem boju za obstanek so si kriški ribiči nabrali bogatih izkušenj. Spoznali so, da je rešitev iz stiske v organiziranem skupnem boju vseh ribičev. Zato so si že pod Avstrijo osnovali svojo Ribiško zadrugo. Njena naloga je bila predvsem v tem, da je ribičem omogočala, da si nabavljajo za ribolov sodobno opremo. Da bi se kar najbolj zavarovali, so svojo zadrugo včlanili v kriško Hranilnico in posojilnico. Po prvi svetovni vojni je postala ribiška zadruga v Križu tarča fašističnih napadov. Fašisti so napadli ribiče, ko so v svoji zadrugi zborovali. V sponpadu s fašisti je bil leta 1920 ranjen ribič Franc Tretjak, ki se je potem, ker so ga fašisti stalno zasledovali, umaknil v Jugoslavijo. Zadružje je bilo delovanje onemogočeno, zato je Josip Pertot s Kontovela, eden od njenih sotrudnikov, svetoval, naj se člani razidejo. Tako je ribiška zadruga v Križu prenehala delovati.

Ribištvo pa se je kljub težavam še obdržalo. Tik pred letom 1941 so imeli kriški ribiči 6 sakalev, to je do 600 m dolgih in 36 m širokih mrež. Velik čoln za sakeleve sta spremiljala dva čolnička z acetileneskima svetilkama. Za tak čoln (12 m dolg) s sakalevo je bilo treba 11 mož posadke, na čolničkih pa sta bila še po eden ali dva. Zaradi takšnega lova z lučmi je bilo iz leta v leto manj rib. Po drugi svetovni vojni so začeli Križani vedno bolj opuščati ribolov. Nekoliko se je bilo razširilo gojenje ostrig.

Od vseh kriških ribolovov je bil najbolj zanimiv, bogat, a hkrati tudi razburljiv, predvsem lov na tune. Če je bil uspešen, je spravil na noge vso vas. Tone Penko ga opisuje takole: "Novica o tunih je elektrizirala ozračje. Vse teče k morju. Ni ga dela, ki se ga ne bi dalo odložiti, vse hiti k morju. Ko so pribrzeli tisti v tonari k obali, so tuni ujeti in zanje ni več izhoda, edini izhod je še kopno. Oгласи se bojno povelje: "Tira - Vlei!" To je najslajša beseda v vsem letu. Kdor ima roke in more kje prijeti, prime in vleči. Težko je vleči, mreže so težke, prepojene so z vodo, morska voda nudi upor in tudi tuni ne gredo kar meni nič tebi nič na suho in v smrt, zato je treba res potegniti in vleči. Bolj kot se prostor manjša, bližja je smrt, bolj in bolj se tuni gnetejo, postajajo nemirnejši, skačejo, bijejo z repi, nekateri že poginejo v vodi, tisti pa, ki pridejo na kopno, bijejo še bolj, kamenje leti na vse strani, toda vsako upanje je zaman, pred njimi stojijo ljudje z ostrimi noži in krvavi boj, ne boj, mesarsko klanje, se neha s polnim porazom tunov. (7) O zaključku ribolova pa je Anton Kapelj zapisal naslednje: "Ko je delo dokončano, dobi vsakdo, ki je količkaj pomagal, primerno plačilo. Ako je plen velik, tedaj je tudi plačilo večje, ako je plen pičel, tedaj je samo ob sebi razumljivo, da je tudi plačilo

manjše. Vrsta kriških nrebivalcev, starih in mladih, otrok, mož in žena, ki so pomagali vleči **tr** j, se tedaj veselo vrača domov, vsakdo pa nese v rokah večji ali manjši kos tune. Na večer prihaja iz hiš prijeten vonj po cvrtih ribah... In ker mora riba trikrat plavati, se zaključi živahno kramljanje o ribjem lov ob kozarčku dobrega vinca. (8)

Stari kriški ribič Karlo Švab-Boca je pravil da je v morju vse izgubljeno. Kdor kaj v njem najde, je njegovo. Stari nabrežinski ribič Gospodič pa je rad razlagal, da je morje takšna njiva, kjer se zvečer vseje, a zjutraj že žanje. (9) Iz obeh rekov se zrcali dobro razpoloženje. Morda spominjata na čase, ko je slovenskim ribičem ob tržaški obali šlo dobro. Resnica pa je, da veljajo za ribištvo iste zakonitosti kot za vse ostale vrste gospodarske dejavnosti. Zmaguje tisti, ki ima dovolj sredstev, da lahko nenehno dviga svoj delovni učinek. Pri istrskih ribičih, ki so večkrat okusili zle posledice konkurence, pa je razširjen tale pregovor: Riba je gola in ribič tudi. (10) Ta rek pove, da reven ribič ne more priti zlepa do sredstev, ki bi mu omogočala uspešno rast. Zato tiči v večni revščini. Kriški ribiči so se zavedali nevarnosti in napeli so vse sile, da bi vzdržali v konkurenčnem boju. Nadrje pa se je spravilo še drugo, nevarnejše zlo. Zato so se morali pod fašistično Italijo odpovedati svoji zadrugi, zato po drugi svetovni vojni tudi niso bili deležni pomoči, na katero so imeli vso pravico. Zato so na ozemlju slovenskih ribičev ob tržaški obali nastala italijanska ežuljska naselja najprej pri Štivanu, nato pa še po vsem severozahodnem delu tržaškega Krasa. Nekdaj močno in lepo cvetoče kriško (in ne samo kriško!) ribištvo je le še spomin.

Združevanje v boju za obstanek

Kraška zemlja, ki jo obdelujejo Križani, je močno podvržena suši. Zaradi tega je tudi njihov pridelek stalno ogrožen. Leta 1885 so oljke tako močno pozeble, da si oljarstvo pri Križanah poslej ni nikdar več opomoglo. Težave, ki smo jih našeli, so Križane prisilile, da so se vedno bolj posvečali ribištvu, iskali zaslужka v kamnolomih in si vedno bolj iskali zaposlitve v bližnjem Trstu. Proti koncu minulega stoletja se je gospodarski položaj Križanov precej zboljšal. To jim je omogočilo, da so se začeli posvečati tudi izobraževanju in zabavi. (11)

Križani, ki so si poiskali zaposlitve v Trstu, so se tam seznanili s socialističnim delavskim gibanjem in socialistične nazore zanesli v rojstno

vas. Tako je postal Križ ena najmočnejših delavskih postojank v okolici Trsta.

Pomemben delež k uspešni rasti Križa so seveda prispevala tudi gospodarska društva. Leta 1908 so Križani ustanovili Hranilnico in posojilnico. Njenega prvega občnega zборa dne 28.2.1909 se je ob navzočnosti 40 članov (od 70 vpisanih) udeležil dr. Janez Krek, predsednik Zadružne zveze v Ljubljani.⁽²⁾ Velike težave za hranilnico in posojilnico so se začele leta 1928, ko so fašisti zahtevali, da Križani postavijo na čelo zadruge italijanskega učitelja Manesa. Fašisti so s svojo zahtevo končno tudi uspeli. Zato pa je zadruga poslej le še životarila. Leta 1938 so jo fašisti še formalno razpustili. Hramilnica in posojilnica je za Križane veliko pomenila. Vanjo so se bila včlanila tudi društva. V času svojega razcveta je imela 402 člana. Pomembni gospodarski društvi v Križu sta bili tudi Gospodarsko vinarsko društvo ter Konsumno in gospodarsko društvo. V Križu je od leta 1878 pa do leta 1927, ko je italijanska fašistična vlada razpustila vsa slovenska prosvetna društva na Primorskem, delovalo 21 prosvetnih in gospodarskih društev.⁽³⁾

Križ je dal tudi vrsto zaslužnih kulturnih delavcev in umetnikov, med katerimi so na prvem mestu Albert Sirk (1887-1947), slikar in pedagog, Viktor Sulčič (1895-1973), arhitekt in slikar, Justo Košuta (1898-1962), gledališki igralec in režiser, od mlajšega rodu pa Karel Košuta (1932), tenorist, znan po svetovnih odrih s poitalijančeno obliko svojega imena, Miroslav Košuta (1936), pesnik in publicist, ter v Ljubljani živeči sin kriških staršev Gorjan Košuta (1947), violinist.

O Križanih je Anton Kapelj zapisal: "Kriški prebivalci so živahni ljudje. V lepih, pa tudi hudih časih, so vedrega duha in Židane volje, vedno doveztni za prijeten humor. V prijetni družbi kaj radi zapojo, tako da se soba trese. ⁽⁴⁾"

SREČKO VILHAR

KULTURNO - PROSVETNA DEJAVNOST

Kultурno-prosvetna dejavnost v Križu sega v drugo polovico prejšnjega stoletja, njeni začetki pa so nedvomno v neposredni zvezi tako z izboljšanim gospodarskim položajem vasi kakor tudi s splošnim obujanjem prosvetnega življenja na Primorskem. Prvi pevski zbor se omenja že leta 1878, medtem ko si leta 1880 Križani osnujejo svojo godbo, ki leta 1910 dobi ime Godbeno društvo Lira.

Iz podatkov, ki jih je zbral Albin Maganja, zvemo, kako je do te ustanovitve prišlo. Dne 24. aprila 1879, ko so na Sv. Primožu zasadili prvi bor ob slovesnostih v počastitev srebrne poroke cesarja Franca Jožefa, je na kriškem griču nastopila godba iz Gradiške. To je bila spodbuda za ustanovitev domače godbe. Spočetka je štela dvanajst članov, vodil pa jo je Ferdinand Majcen iz Ljubljane, ki je živel nekaj let v Križu. Po njegovem odhodu je prevzel vodstvo učitelj Pelicon in število godcev se je povečalo do take mere, da so jo v slučaju potrebe lahko razdelili na dve skupini. Kmalu se je uveljavila po vsem Krasu do Vipave. Leta 1893, ko je tudi Pelicon zapustil Križ, ga je nadomestil kriški rojak Ivan Furlan. Leta 1906 je godba štela 28 članov, katerih večina je bila pozneje poklicana pod orožje.

Leta 1890 so v Križu ustanovili narodno napredno društvo Skala, ki je imelo že v naslednjem letu svoj prvi javni nastop. Ob ustanovitvi je štelo 40 članov, njihovo število pa se je pozneje podvojilo. V okviru društva so bili pevski zbor, dramski odsek in knjižnica, ki je imela okrog 250 zvezkov. Društvo Skala je delovalo vse do začetka prve svetovne vojne, letno pa je prirejalo vsaj po dve prireditvi.

Ob liberalnem društvu je začel leta 1906 delovati še socialistični Ljudski oder, ki je ob dramskem odseku imel še pevski zbor in knjižnico. Zanimivo je, da so se poleg delavcev in kmetov vanj vključevali tudi mlađi intelektualci. Zaradi tega je bilo društvo močno v ospredju kriškega dogajanja. Njegova knjižnica je imela nad 1.200 zvezkov. Tudi dejavnost Ljudskega odra, ki je bila precejšnja, saj so njegovi gledališčniki in pevci nastopali tudi po osemkrat letno, je morala prenehati zaradi izbruha vojne, vendar seje po njej nadaljevala do leta 1921.

Na pobudo domačega župnika so leta 1910 ustanovili še katoliško prosvetno društvo Slovenska straža, ki je bilo včlanjeno v katoliško zvezo v Ljubljani in se je izkazalo v boju proti potujčevalni Legi Nazionale. Po njegovi zaslugi so Križani dobili svoj otroški vrtec, ki je trajal pet let in imel po 40 otrok. Tudi Slovenska straža je prispevala pomemben delež k

dvigu kulture v Križu. Ob ustanovitvi je imela 50 članov, katerih število je pozneje naraslo na 145, da bi se ob razpustu leta 1919 zmanjšalo na 40. Gojila je zborovsko petje, dramatiko in tamburaški zbor, posvečala pa se je tudi športu. Letno je prirejala po štiri nastope. V njeni knjižnici je bilo okrog 500 zvezkov.

Po končani vojni se je kulturno-prosvetna dejavnost začela postopoma obnavljati, toda že na samem začetku so nove oblasti delale velike težave, ki so jih fašisti še stopnjevali.

Tako je 19. februar 1921 v kriški kroniki zapisan či no. Tistega dne so namreč v vas pridrveli fašisti, vdrli v sedež Ljudskega odra in ga opustošili. Knjige, časopise in partiture so zmetali na cesto in zažgali. S tem so hoteli zadati smrtni udarec slovenski kulturi in prosveti v tem kraju in zlomiti narodno zavest vaščanov, pa so se zmotili. Zakaj še preden je ugasnil plamen, ki je požiral slovensko pisane strani, so nekateri zavedni vaščani sklenili ustanoviti novo prosvetno društvo, ki naj nadaljuje tradicijo vasi. Ta sklep je bil uresničen leta 1922 z ustanovitvijo društva, za katerega so izbrali ime, ki je pomenilo pomlad in življenje in slovenstvo - Vesna. Glavni pobudniki in obenem voditelji novega društva so bili: Kristjan Tence, predsednik, Lado Sirk, tajnik, Mirko Dovšak, Justo Košuta in Albert Sirk, odborniki.

Prva njihova naloga je bila obnovitev pevskega zbora in ljudske knjižnice ter ustanovitev dramske skupine, medtem ko je še naprej avtonomno delovala godba, in sicer do leta 1926, ko so bila nasilno razpuščena vsa slovenska društva. Vendar pa se je Lira tudi potem pojavljala pod imenom Kriška godba in večkrat se je zgodilo, da so po končanih nastopih instrumenti postali edino orožje v spopadih s fašisti, dokler se niso odprla vrata Coronea, konfinacije in taborišč.

V novi zbor prosvetnega društva Vesna je stopilo okrog petdeset pevk in pevcev. Skoraj vsi so svojčas peli v zborih Skale in Ljudskega odra. Spočetka ga je vodil Edvard Sosič, nato pa Fran Venturini. Ko se je ta moral zaradi fašističnih groženj umakniti v Jugoslavijo, je zbor prevzel Milan Pertot. Omembe vredno se nam zdi, da se je zbor Vesna za svoj prvi nastop v Komnu pripravil v enem samem tednu

Zbor je imel redne vaje, pevci pa so nanje prihajali točno - tega dejstva se radi spominjajo nekateri še vedno aktivni člani! Nastopal je na raznih prireditvah doma in v okoliških krajih.

Obnovljeno kulturno prosvetno delovanje v Križu so fašisti pozorno opazovali. Hudo jih je motila zlasti slovenska pesem, ki se je skoraj vsak večer mogočno razlegala po kriških ulicah, vendar pa si proti

Član piosvetnejja društva Vesna v letu, ko so bila razpuščena vsa slovenska društva. Vecina društev je sicer že prej nehal delovati, Vesna pa je bila ustanovljena prav iz odpora do fašizma in je živila bogato prosvetno življenje. V sredi je Kristjan Tence, njen predsednik od ustanovitve. Spodaj: Cerkveni pevski zbor kako leto prej. Vodil ga je katehet Škabar.

pevcem niso upali odkrito nastopiti. Vedeli so namreč, da je zbor legalno priznan od oblasti, verjetno pa so tudi upali, da bodo pevce v kratkem privabili v svoj krog, kar bi vsekakor koristilo njihovim raznarodovalnim ciljem.

Nekega dne je tajnik društva Lado Sirk, ki je bil hkrati tudi aktiven član zбора, prejel vabilo, naj se zglaši na sedežu fašistične podružnice v Nubrežini. Zakaj so ga povabili tja in kaj so mu tam rekli? Na to vprašanje odgovarja Lado Sirk takole:

"Na sedežu fašistične podružnice v Nubrežini me je sprejel neki Gigliotti. Povedal mi je, da nameravajo v Nubrežini pod okriljem fašistične organizacije ustanoviti pevski zbor in da želijo, da bi se novemu zboru pridružili tudi pevci iz Križa. Odvrnil sem, da je to nemogoče, ker kriški pevci pojo slovenske pesmi. Gigliotti me je prekinil rekoč: 'Tudi vi boste peli italijanske pesmi, saj razumete italijanski jezik'. Ker sem vztrajal pri odklonilnem stališču, je Gigliotti postajal ostrejši. Med drugim je rekel: 'Če ne pristopite k našemu zboru, vam bomo onemogočili petje'. Tedaj sem mu rekel, da imamo dovoljenje tržaške prefekture in da zato lahko nemoteno pojemo, on pa je odvrnil: 'Bomo videli, kako bo šlo'. Te njegove besede so izzvenele kot grožnja.

"Tako se je zaključil pogovor na sedežu fašistične podružnice v Nubrežini. Vrnil sem se domov in seznanil ostale člane odbora z vsebino pogovora. Zlasti tiste njegove zadnje besede smo vsi tolmačili kot grožnjo in napoved, da se bo nekaj zgodilo. Najmanj, kar smo pričakovali je bilo to, da bodo fašisti, kljub dovoljenju prefekture, ki smo ga imeli, vdrli v naš sedež, nam ga opustošili ter uničili partiture in knjige, kot se je bilo zgodilo pred leti z Ljudskim odrom. Zato smo takoj izpraznili sedež društva, vse knjige in partiture pa porazdelili članom zбора.

'Čez nekaj dni so prišli karabinjerji na moj dom in me povabili, naj grem z njimi na sedež našega društva. Povedali so mi, da imajo nalog za preiskavo. Seveda sem se moral pokoravati. Odprl sem vrata sedeža, ki pa je bil na njihovo veliko presenečenje popolnoma prazen. S tem, da smo pravočasno odnesli vse, kar smo tam imeli, smo jim prihranili trud, ki bi ga zahtevala preiskava..."

Kljub temu je zbor še naprej vadil, čeravno ne več tako redno kot prej, vendar se je slovenska pesem čedalje bolj umikala v ilegalno. Spričo neštetih ovir in težav je bilo vedno manj prieditev. Postopoma se je začela dolga doba prisilnega molka. Podobno kot druga društva je tudi društvo Vesna občasno prirejalo izlete v naravo, kjer so pevci in pevke lahko sproščeno prepevali, s pesmijo utrjevali svojo narodno zavest in

Kriška godba 31 julija 1950, ob svoji sedemdesetletnici.

krepili odpor proti fašističnemu nasilju. Zlasti dva primera iz tistega obdobja sta vredna, da ju omenimo v tem zapisu.

Nekoč je društvo Vesna priredilo nedeljski izlet v Tomaj. Ob tej priliki so izletniki počastili spomin pesnika Sreča Kosovela. Zbrali so se ob njegovem grobu na tomajskem pokopališču. Predsednik Kristjan Tence je v nagovoru orisal lik prerano umrlega pesnika, zbor pa je zapel žalostinko. Vse je potekalo v najlepšem redu in v veliki zbranosti.

Po spominski svečanosti so se izletniki zbrali na družabnem srečanju v vaški gostilni. Tu je vladalo prijetno razpoloženje. Pesem je sledila pesmi. Nenadoma pa so v gostilno vstopili karabinjerji. Ta dogodek je Lado Sirk takole opisal:

"Orožniki so za hip prisluhnili našemu petju, nato pa zahtevali, naj utihnemo. Namestnik brigadirja, neki Rebec, ki je bil nedvomno slovenskega porekla, je vprašal, kdo je naš zborovodja Odgovorili smo mu, da nimamo zborovodje. Ker pa je Rebec opazil, da sem prav jaz dal intonacijo, je menil, da sem zborovodja. Povabil me je, naj grem z njimi na poveljstvo v Sežano. V tistem hipu je vstal Srečko Žgajnarjev in zahteval, naj me pustijo v miru. Toda Rebec je vztrajal. Zahteval je, naj grem z njimi na poveljstvo. Tedaj so vstali vsi izletniki. Rekli so: 'Pustite

Kluta espeiantistov je 21 marca 1926 priredil izlet na Sv Lenart- Slika, ne ijede na svojo kvaliteto, priča o visokem številu udeležencev

ga pri miru. Če ga odpeljete, bomo šli vsi z njim'. Rebec seveda ni odstopil od svoje zahteve in tako se je zgodilo, da smo vsi odšli v Sežano. To orožnikom verjetno ni bilo po volji. Ko smo prispeli v Sežano, smo doživeli drugo presenečenje: niso nas peljali na komando, temveč v neko gostilno, kjer smo se morali vsi podpisati na neko listino, nato pa smo nemoteno odšli domov..."

Ob neki diuyi priliki je društvo Vesna priredilo izlet na Nanos. Z Nanosa so Križani odšli v vas Landol, kjer so se srečali z baikovljanskimi pevci. Po skupnem kosilu je bila kulturna priteditev na kateri sta nastopila oba zbora in neka tamburaška skupina. To je bila zadnja prneditev, kajti kmalu zatem je fašistična oblast vsa slovenska društva razpustila ter stiyo ptepovedala kakršnokoli nadaljnje delovanje. Ob vrnitvi v Križ so se člani zbora zbrali pred Verginellovo hišo, kjer je bil sedež društva, in se slikali za slovo.

Kmalu po ustanovitvi prosvetnega društva Vesna je začela delovati tudi dramska skupina. Nekaj časa jo je vodil Albert Sirk, pozneje pa Justo Košuta. Mladi igralci so se naučili več ljudskih iger, s katerimi so nastopali v domači vasi in drugod: gostovali so tudi v Vipavi, Komnu, Bovcu in Gorici. Najprej so igrali Štokovo burko Trije tički, nato drami V

nižavi in Veleja. V Veleji je nastopal tudi kasnejši gledališki igralec Marij Sila. Igrali so tudi Strindbergovega Očeta, Mollièrovega Skopuha in Jurčičevega Desetega brata. Pod spretnim vodstvom Justa Košute so igralci povsod, kjer so nastopali, doživeli prodoren uspeh.

Društvo Vesna je ustanovilo tudi ljudsko knjižnico. Knjige so bile shranjene pri Čiškevih. Iz podatkov, ki jih je zbral pokojni Mirko Dovšak, razberemo, da je imela knjižnica ob razpustu prosvetnega društva 490 knjig. Odbor je pravočasno vse knjige razdelil med člane in jih fašisti niso mogli zapleniti.

Po razpustu prosvetnega društva Vesna so v Križu ustanovili esperantski klub. Med ustanovitelji tega kluba je bil tudi Viktor Bogateč. O življenju in delu tega kluba je Bogateč povedal naslednje:

"Čeprav je imel klub drugačen značaj kot prosvetno društvo, je vendar v bistvu zasledoval isti cilj: združevati in vzgajati vaščane. Pobudo za ustanovitev kluba je dal Pepi Košuta, ki se je med vojno seznanil z nekim profesorjem tega jezika. Navdušil se je za ta jezik in se ga naučil. Klub v Križu, ki je bil povezan s pokrajinskim esperantskim centrom v Trstu - in je bil torej uradno priznan - se je kmalu krepko uveljavil, saj je imel 120 članov. Prírejal je tečaje, na katerih so poučevali strokovno usposobljeni učitelji. Člani kluba pa so se posvečali tudi drugi dejavnosti, prírejali so politične sestanke in vsestransko utrjevali narodno in politično zavest vaščanov".

Dne 11. novembra 1926 je poveljnik karabinjerskih postaj v tržaški okolici predlagal tržaški kvesturi, naj razpusti slovenska prosvetna, športna in druga društva, ki naj bi bila po njegovem mnenju "subverzivna". V zaupnem, na kvestorja naslovjenem pismu so navedena naslednja društva: Lira in Zarja iz Bazovice, Zastava iz Lonjerja, Slovan iz Padrič, Višava iz Ferlugov, Mladinsko društvo Prosveta in podružnica Glasbene matice z Opčin, Ladja s Kontovela, Čitalnica, Godbeno društvo in Športni klub Primorje s Prosek, Adrija in Sirena iz Barkovelj, Katoliško društvo iz Zgonika ter Godbeno društvo in Prosvetno društvo Vesna iz Križa.

Dne 11. septembra 1927 je bil izdan dekret, s katerim so bila vsa slovenska društva razpuščena. Pripomniti pa je treba, da je večina društev že prej prenehala javno delovati.

Sledila je dolgoletna temna doba kulturnega molka, toda vera v svetlejše dni je ostala živa in neomajna.

MIRKO KAPELJ

PREDVOJNO DELAVSKO GIBANJE

V tem sestavku bomo skušali podati nekaj temeljnih ugotovitev o delavskem gibanju med prvo in drugo svetovno vojno. Na razpolago smo imeli predvsem spominsko gradivo oziroma pričevanja nekaterih neposrednih udeležencev, precej pa jih je padlo v boju ali so umrli. Arhivskega gradiva žal nismo mogli izslediti, če izvzamemo nekaj malega, bolj ilustrativnega značaja, arhivski podatki, ki jih hranijo državne ustanove, pa so nam bili nedostopni bodisi zavoljo zapore pred javnostjo bodisi iz drugih razlogov. Fašistično nasilje je uničilo sedeže in zapiske. V ilegalni pa delavsko gibanje ni moglo sproti beležiti dogajanja, zato tudi ne bomo mogli dati izčrpne in celovite podobe o njegovem nastanku, razvoju in delovanju. Vsekakor nam je bilo v dragoceno pomoč osebno pričevanje njegovih pripadnikov, kar je omogočilo skozi večkratno primerjanje samih podatkov in z izmenjavo mnenj o spornih vprašanjih, upajmo, izluščiti resnico o dogodkih. Ti so časovno že tako odmaknjeni, a vedno živi v zavesti starejše in tudi mlajše generacije, ko se še vedno pojavlja fašizem, čeprav v drugačnem zgodovinskem obdobju in razmerah.

Zbrano gradivo smo kronološko in vsebinsko v glavnem razdelili takole: povojne razmere, nastanek in delovanje socialističnega in nato komunističnega gibanja, fašistično nasilje in odpor proti njemu, prehod v ilegalno po letu 1927, reorganizacija krajevne ilegalne organizacije komunistične stranke Italije v letih 1931-32, aretacije velikega števila komunistov in njihovih simpatizerjev leta 1934, proces pred posebnim fašističnim sodiščem leta 1935, nove oblike protifašističnega delovanja v ljudski fronti, ponovne aretacije komunistov in protifašistov ter drugi tržaški proces v decembri leta 1941. Ob tem bomo vsaj bežno orisali tudi gospodarske in družbene razmere, revščino in brezposelnost, izkoriščanje in teptanje najosnovnejših človeških pravic. Toda preden pridemo k obravnavi omenjenih vprašanj, je potrebno spoznati vsaj nekaj značilnosti časa pred koncem imperialistične vojne in neposredno po njej.

Med prvo svetovno vojno je bil Križ ena od izpostavljenih vasi v neposredni bližini soške fronte in kot tak je pretrpel ob spreminjačih se dogajanjih in kravih bojih med avstrijsko in italijansko vojsko pri Doberdobu - slovenskih fantov grobu - prav gotovo hude posledice. Razmere so zahtevali, da je moralo mnogo njegovih prebivalcev odhajati iskat hrano v oddaljene kraje, kamor ni segala vojna vihra. Sposobne

moške so v glavnem mobilizirali na Karpat, na rusko bojišče, kjer so nekateri padli v boju ali pa bili kmalu zajeti in odpeljani v ujetništvo.

V oktobru leta 1917 sta avstrijska in nemška vojska prebili pri Kobaridu italijansko fronto. V nezadržni ofenzivi sta gnali italijansko poraženo vojsko vse do reke Piave, toda nadaljnji dogodki so bili usodni za avstroogrsko cesarstvo, razjedeno zavoljo že domala kroničnega pomanjkanja hrane, nostranjih uporov, ljudskega nezadovoljstva in osvobodilnih teženj njegovih številnih narodov. Ne nazadnje, čeprav sprva bolj slučajno, je že prodrl revolucionarni odmev ruske oktobrske revolucije med ljudstvo. Končala se je prva svetovna vojna. Za seboj je pustila strahotne posledice: milionske žrtve, lakoto in kupe ruševin. Obenem z razsulom avstroogrskega cesarstva je v težavnih povojnih razmerah zavelo upanje med narodno zatirane in socialno izkorisčane narode, da bo po letih strahotne morije nastopilo novo obdobje.

V Križu je bilo pretežno število prebivalstva proletarskega in kmečkega socialnega porekla. Prevlačevali so revni ribiči, kamnoseki, vinogradniki in mali kmetje, ob njih pa je živelokaj vaških gostilničarjev in trgovcev, in revščina je bila vsakdanja stvar. Ljudje so ji kljubovali kot so vedeli in znali, vendarle same življenske razmere sojih bodrile k premagovanju domala nepremostljivih težav. Morda to ni bilo značilno samo na Križu. Nekoliko izraziteje je vplivala socialna struktura njegovega prebivalstva, med katerim je številčno nedvomno predvladalo delavstvo, v primerjavi z drugimi vasmi bodisi tega severno-zahodnega dela tržaške okolice bodisi Primorske sploh.⁽¹⁾

Italijanska zasedba Slovenskega primorja je tudi Križu prinesla globoke družbene in narodnostne spremembe, ki so zarezale v vas bolečrane in zapustile dolgotrajne brazgotine. Z novo oblastjo so že leta 1919 prihajali in se nastanili v vasi dokaj številni tujerodci. Bili so pač njeni predstavniki (karabinjerji, učitelji), seveda politično in drugače zanesljivi. Vsakdo je imel svojo dosledno začrtano nalogo, v bistvu na škodo domačega slovenskega prebivalstva. V začetku so obljudljali ljudem, da ne bodo prikrajšani ne v šolstvu ne v ljudsko prosvetni in gospodarski dejavnosti. Sam vojaški guverner za zasedeno ozemlje general Carlo Petitti di Roreto je ob prihodu italijanske vojske izdal razglas, v katerem je med drugim pisalo tole: "Slovenci! Danes vladajo novi zakoni pravice in svobode. Italija, velika država svobode in pravic, vam daje iste pravice kot vsem svojim državljanom. Slovenci! Bodite prepričani, da skrbi velika zmagovalna Italija za svoje državljanje v svojih novih mejah ne glede na njihovo narodnost..."

Stvarnost je vsak dan bolj zanikala take visokodoneče obljube in besede. Namesto svobodne rabe materinega jezika v odnosu do oblasti in v šolanju mladega rodu je nastopilo najprej prikrito, nato pa odkrito in načrtno raznarodovanje.

Socialistično gibanje

Iz Regentovih spominov na predvojno delavsko gibanje smo spoznali, da so se socialistične ideje močno uveljavile med delavskimi množicami in celo med kmeti. Raslo je število socialističnih sekcij, tudi v ljudskoprosvetni dejavnosti so nastajala društva Ljudskega odra in v letih 1919-1921 je imel že na Primorskem 64 podružnic. Skrajno neurejene povojske razmere, pomanjkanje dela, zapuščeno kmetijstvo in nič kaj dobre perspektive za bližnjo bodočnost so naravnost spodbujale delavca, kmeta, malega obrtnika in celo nekatere slovenske intelektualce, med njimi je bilo precejšnje število učiteljev, da so se opredelili za socialistične ideale.⁽²⁾

Tudi v Križu sta delovala socialistična organizacija in ljudskoprosvetno društvo Ljudski oder. Žal niso ohranjeni dokumentarni viri o njenem delovanju, ker so jima fašisti razdejali sedeže. Vsekakor smo ugotovili na podlagi spominov nekaterih sovaščanov, da je bil sekretar socialističnega gibanja Anton Košuta - Božnov, člani pa Angel Švab, Rudolf Sirk - Rozalja, Fran Tence - Černetov, Franc Žerjav - Žerjalov, Karlo Sosič - Kaval, Mihael Košuta - Cesarjev in drugi. Socialisti so organizirali v Križu veliko javno zborovanje za 1. maj leta 1919, na katerem je govoril Ivan Regent. Prisotni so mu z navdušenjem pritrjevali zavoljo njegovih borbenih besed o nalogah delovnega ljudstva v boju za svoje najosnovnejše pravice. Še globljo revolucionarno usmerjenost so razširjali med domačine nekateri povratniki iz ruskega ujetništva. O tem naj povemo zanimivo okolnost, da se spočetka niso hoteli vrniti domov.

V Rusiji so bolj ali manj sodelovali v oktobrski socialistični revoluciji, se navzeli njenih idej in pogledov na socialistično družbo in se vživeli v novo stvarnost. Šele na prošnjo njihovih svojcev so se drug za drugim vrnili v Križ. Taki povratniki so bili: Martin Tretjak - Pečara, Avguštin Sedmak - Sedmakov, Martin Purič - Puričev, Franc Košuta - Černetov, Nani Cah - Palirjev, medtem ko je Leonard Gruden - Grižnikov padel v Karpatih. (')

Po vrnitvi so se začeli politično udejstvovati. Izpričali so svoje ideje tudi s tem, da so dajali lastnim otrokom ruska imena, kar ni bilo po godu

tedanjim oblastem in je še posebno razburilo domačega župnika. Tem ljudem je vsa poznejša leta slaba predla. Brez dela in možnosti za preživljjanje svojih družin, vselej pod udarcem preganjalskih ukrepov fašističnih oblasti, so se morali izseliti v tujino. Njihove družine so ostale doma v bedi in na vse načine zapostavljene.

Točnega datuma, kdaj so fašisti, bolje rečeno tržaški škvadristi, razdejali socialistični sedež in Ljudski oder v slovenskih gostilnah Pri Mihotu in Pri Bernardi, nismo mogli ugotoviti. Bilo je sicer leta 1921, ko je pridrvela iz Trsta na kamionu tako imenovana "škvadra" pobesnelih črnosrajčnikov v vas. Najprej so se lotili razbijati pohištvo in razdejati prostor omenjenih organizacij ter lokalov, nato so vse skupaj zažgali. Po pripovedovanju Angela Švaba, odločnega protifašista, so se domačini upri fašistom nekaj časa pozneje po opisanem vandalizmu. O tem je posebej zapisan tisti nedvomno zgodovinsko pomemben dogodek.⁽⁴⁾

Nastanek komunističnega gibanja

V valu najhujšega fašističnega nasilja je na ustanovnem kongresu v Livornu januarja leta 1921 nastala Komunistična stranka Italije, sekcija tretje internationale. Na Primorskem se je pretežna večina tedanjih socialističnih sekocij vključila v novo stranko. Organizacijski in politični razkol med reformističnimi socialisti, sredinskimi maksimalisti ali tako imenovanimi socialunitarci ter levo socialistično strugo, iz katere je nastala komunistična stranka, je imel daljnosežne posledice za razvoj delavskega gibanja. Ni pa mogel zaradi subjektivnih in objektivnih razlogov pripeljati tega gibanja do razredne enotnosti, kar bi bilo tedaj še najbolj potrebno, do enotnega nastopa delavskega razreda in njegovih naravnih zaveznikov proti vse bolj agresivnemu fašizmu. Med ljudskimi množicami je minevalo revolucionarno razpoloženje in vrenje, znano kot "biennio rosso" (rdeče dveletje) fašizem pa se je pripravljal na prevzem državne oblasti ob podpori visokega finančnega kapitala in zemljiških veleposestnikov ter v povezavi z vrhnjimi državnimi, cerkvenimi in monarhičnimi krogi. Njihove metode ricinovega olja, brutalnega vandalizma in fizičnih obračunov zoper demokratične, napredne organizacije delavskega, na našem ozemlju pa tudi narodnega gibanja so jim utrle pot za uresničitev njihovih reakcionarnih ciljev. V oktobru leta 1922 je Benito Mussolini uprizoril tako imenovani pohod na Rim, od monarhije brez odpora prevzel oblast in postopoma uvedel totalitarno desničarsko

diktaturo, v kateri ni bilo več prostora ne za buržoazno parlamentarno demokracijo ne za kolikor toliko zakonito delovanje delavskih organizacij in političnih strank. To so sicer znana dejstva, vendar generacijam, ki tega niso doživljale, ne bomo nikdar dovolj osvetlili vzrokov in usodnih posledic na vseh področjih bivanja ter nehanja našega ljudstva pod tujčeve peto.

Od februarja leta 1920 je izhajalo v Trstu glasilo italijanske socialistične stranke Delo, namenjeno članom in slovenskim bralcem na Primorskem in v Istri. Urejal ga je Ivan Regent, član CK, pobudnik in organizator politične in ljudsko-prosvetne dejavnosti (Ljudskega odra) med delavskim razredom. O tedanjem večkrat ostrem spopadu med desno in levo strugo v socialistični stranki je objavljalo Delo razne članke, razmišljanja, povzetke in sklepe s konferenc, posvetov in tudi z zadnjega

kongresa. Čeprav je Regent dolgo let tesno sodeloval z dr. Henrikom Tumo, znamim socialističnim voditeljem iz Gorice, je prišlo med njima do političnega razhajanja. Prav tako z Josipom Petejanom in nekaterimi starimi ustanovitelji slovenske socialdemokratske stranke. Večkrat so izbile na dan žolčne polemike med Delom in Edinostjo glede narodnostnega in drugih vprašanj, ko se je bil boj za meje med Italijo in Jugoslavijo, dokler ni bila z rapalsko pogodbo v novembru leta 1920 zapečatena usoda našega ljudstva, zasedeno ozemlje pa priključeno k Italiji. Razredne razlike o pojmovanju narodnostnega vprašanja so ustvarjala nesoglasja med njima tudi poznejša leta vse dotlej, dokler niso dozoreli novi pogledi z organiziranjem ljudske fronte proti fašizmu. (5)

Med socialisti in novo komunistično stranko je bilo sklenjeno glede strankinega glasila in premoženja, da se razdele po večinskem ključu. Tako sta v Trstu glasili Il Lavoratore in Delo pripadli komunistični stranki. Organizirano je bilo novo vodstvo. Ustanovili so Zvezo komunistične stranke za Julijsko krajino. Za sekretarja so izvolili Giuseppe Tuntarja, uradnika iz Trsta, dolgoletnega socialističnega voditelja italijanske narodnosti. Regent je postal član CK, v katerem je zastopal slovenske, Giuseppe Tantar pa italijanske komuniste. Izmed tedanjih komunističnih voditeljev naj omenimo še Josipa Srebrniča, Antona Jurago, Leopolda Gasperinija, Giorgia Jakseticha, Ferda Ferjančiča, Giovannija Gosivodo in Vlada Martelanca. Ti in drugi so razvili ustrezno dejavnost za organizacijsko in politično utrditev komaj nastale stranke, znotraj neenotne zaradi kvarnih posledic frakcijskih bojev, ki so se v naslednjih letih še stopnjevali. V Julijski krajini do takšnih bojev sicer ni prišlo, kajti narodnostna in socialna stvarnost sta bili prežeti s tolikšnimi nerešenimi problemi, da ni bilo časa za teoretična razglašljanja. (6)

Lahko še rečemo, da so bile pri nas specifične okoliščine, ko je narodnostno zatiranje iz dneva v dan zavzemalo vse bolj otipljive in grozeče namene, da bodo naš jezik, šole, društva in tisk uničeni pod oblastnim pritiskom ali fašističnim nasiljem. Čeprav je Ivan Regent živel in deloval pretežno v Trstu in na širšem območju, mu je bilo kot rojaku s Kontovela pri srcu, kako napredeje delavsko gibanje v domačem kraju. Kontovel, Nabrežina in Križ se bili v tem pogledu tako ali drugače povezani. Ljudje so se med seboj dobro poznali, družili so jih podobni, če že ne enaki vsakodnevni problemi. Ribiči so odhajali na ribolov v kontovelski in kriški portič, delavci v nabrežinske kamnolome ali pa v tržaško ladjedelnico, kmetje na sončna pobočja med merjene, kjer so obdelovali vinograde. Bilo je veliko priložnosti za pogovore, srečanja in

tovariške sestanke. Zaradi tega je tudi delavsko gibanje v tem kraju pognalo globoke korenine.

Koliko članov je štela komunistična organizacija v Križu v letih 1921-1925, ko je že delovala v napol ilegalnih razmerah, je domala nemogoče navesti. Vendarle to ni tako pomembno. Važna je njihova dejavnost. Povedati moramo, da je večina socialistov prestopila v komunistične vrste, med njimi Angel Švab, Anton Košuta, Romeo Sosič - Kaval, Mihail Košuta in drugi, pridružilo se jim je tudi precej mladincev. Med njimi Jernej Verginella ■ Jurjev, Danilo Sedmak - Šeginov, Josip Košuta - Cesarjev, Alojz Košta - Puhov, Jordan Sedmak - Čokov, Viktor Košuta - Bojden, Roman Sulčič, David Sirk • Serotov, Just Tence • Sirca, Celeste Sedmak - Sedmakov, Ferdinand Dovšak. o, pozneje so se pridružili še drugi.(?) Ti prvi člani ali ustanovitelji komunističnega gibanja niso imeli lahkega življenja. Policija jih je imela na črnem spisku. Ob delavskih praznikih so jih iz "varnostnih razilogov" zapirali za nekaj dni, prav tako ob fašističnih praznikih, proslavah in prihodu državnega poglavarja v te kraje.

Starejši člani so predvsem vzgajali mlajše v ideološkem pogledu, saj za konkretno dejavnost niso imeli prave možnosti. Medtem ko so mlajši mnogo prodornejše navezovali medsebojne stike in zahajali na že ilegalne sestanke. V Križ sta prihajala iz tržaškega vodstva pogostoma Ivan Regent in Ferdo Ferjančič. Seznanjala sta se z razmerami in dajala navodila za nadaljnje delo. (x) Politično kompromitirani, policiji in fašistom že znani protifašisti, se niso mogli tako udejstvovati, kot bi sicer želeti ali kot so zahtevali strankine naloge, medtem ko so mladi komunisti to lažje zmogli. V času imperialistične intervencije v boju proti mladi Sovjetski zvezi ni bilo malo primerov na železnicah na Primorskem, da so mladinci sabotirali prevoze orožja in municije, namenjene evropskim interventi-stom mednarodne kontrarevolucije; sebe so nazivali za mlade boljševike.

Sestanki so se odvijali samo na prostem: na ribiškem čolnu, v vinogradih med paštni ali v kakšnem kamnolomu, da je bil zagotovljen videz vsakodnevnega dela. Organizacijo so utrdili in navajali člane k ilegalni dejavnosti ter jih politično in ideološko vzgajali. Sirili se strankin tisk, zlasti med mladino v industrijski šoli v Križu, organizirali javke in pobirali članarino ter denarno pomoč za strankine potrebe. Delavec in kmet sta si morala vsako lipo odtrgati od ust, zakaj pestila ji je brezposelnost, zaslužek od težaškega dela ali prodaje kmetijskih pri-delkov pa je bil zelo boren.

Politična dejavnost je postajala iz leta v leto težja. Drugo pomnožitev komunistične organizacije zabeležimo po letu 1923, ko je domače mladince organiziral Josip Verginella • Jurjev. Takrat se je v Trstu učil za peka, pozneje je bil sicer kamnosek, in je večkrat prihajal domov. V letih 1924-1929 je zlasti mladinska organizacija pridobila precej novih članov. Med njimi so bili Albert Košuta, Josip Sedmak, Guido Tence, Armid Ukmar, Damas Sedmak, Rudolf Di Lenardo, Albert Sulčič - Koškov in Pierino Bogateč. Poleg tega je bil Josip Verginella povezan z Alojzem Budinom iz Koludrovice, študentom, ki se je udejstvoval v delavskem gibanju na širšem območju.⁽¹⁶⁾

Ilegala

Na volitvah v rimske parlamente leta 1924 se komunisti v Julijski krajini uspeli izvoliti poslanca prof. Egidia Gennarija in Josipa Srebrniča. Tedaj niso sicer več mogli ne priejeti javnih predvolilnih shodov ne izvajati drugače legalne aktivnosti, zakaj oblasti so jim kratile osnovne svoboščine govora in zborovanja. Poleg tega so z bučno in demegaško propagando poveličevale fašistični režim, njegove nasprotnike pa preganjale na razne načine.

Tudi narodno gibanje je dobilo dva poslanca: Josipa Wilfana iz Trsta in Angelika Besednjaka iz Gorice.

Glede oddanih glasov je komunistična lista (srp, kladivo, sonce) prejela 20.847 ali 7,7%, slovenska lista (lipova vejica) 29.847 ali 11,1%. Medtem ko so fašisti z vsemi mogočimi sredstvi in verjetno tudi s prevarami že takrat nagrabili na italijanskem ozemlju 64% vseh oddanih glasov. Na Primorskem je fašistična lista (liktorski fašjo) prejela 161.826 glasov, ostale stranke (ljudska, socialreformistična, socialunitarna, republikanska in demokratska stranka) so prejele vse skupaj manjše število.⁽¹⁷⁾ Če že ni bila še z zakonom predpisana nezakonitost za napredne in demokratične stranke, je dejansko stanje onemogočilo komunistom in njihovim simpatizerjem vsakršno javno dejavnost. O tem naj navedemo zanimivo vprašanje, ki ga je postavil narodni poslanec dr. Engelbert Besednjak po parlamentarnih volitvah Ivanu Regentu: "Povejte mi, gospod Regent, kako ste delali, da ste mogli dobiti 20.000 glasov. Niste imeli niti enega shoda, ker ga niste mogli imeti. Svojega glasila niste mogli prodajati, ker ga trafike in pošta niso sprejemale. Nobenem od vas se ni mogel ganiti od doma. Moram vam povedati, da je za vas bila in ostane uganka, kako ste prišli do glasov. Fašisti so vam kradli glasove, razbijali

žare, onemogočili volivcem odhod na volišča. Še enkrat vas vprašam, kakšno organizacijo imate, da ste navzlic temu dobili toliko glasov. Samo eno je možno, vem, trojke imate. Ampak bodite tako dobri, povejte, kako so te trojke organizirane..." Na postavljeno vprašanje je odgovoril Regent takole: "Nismo imeli nobenih trojk, vsaj ne takih, kakor si jih naši nasprotniki predstavlajo. Imamo pa nekaj, kar je več vredno od vseh tako imenovanih trojk. Imamo organizacijo, in kar je še več vredno, imamo veliko število zvestih pristašev, ki so sposobni organizirati ne le volitve, marveč tudi kaj drugega." ('')

Objektivno vzeto je ilegalna začela mnogo prej, kot so bili izdani zloglasni izredni fašistični zakoni leta 1926. Tedaj je nastopilo obdobje popolne fašistične "zakonite strahovlade". Za povod in nekakšno opravičilo so uprizorili fašisti v Bologni lažni atentat na svojega poglavarja Mussolinija 31. oktobra 1926. Toda že 5. novembra je razglasila vlada uvedbo smrtne kazni za "državne zločine". Odstavljeni so bili ravnatelji opozicijskih listov in založb, razpuščene nefashične stranke. Ustanovili so posebno fašistično sodišče za zaščito države (Tribunale speciale per la difesa dello Stato), uvedli so policijsko konfinacijo in predpisali vrsto zapornih kazni proti režimskim nasprotnikom. Poleg tega so ustanovili pri vsaki fašistični legiji še službo za politično poizvedovanje, čeprav so obstajale še posebna politična policija OVRA, kvestura in karabinjerske postaje, ki so skrbno spremljale gibanje in dejavnost slehernega osumljence protifašistične dejavnosti. Izredni zakon naj bi veljal pet let, dokler naj bi dokončno striši poslednje ostanke "sovražnega delovanja in miselnosti zoper fašistične ustanove in ideologijo". 19. julija 1927 je izdal italijanski notranji minister strogo zaupno okrožnico pokrajinskim vladnim poglavarjem, prefektom iz Trsta, Pulja, Gorice, Reke in Vidma glede kulturnih društev in slovenskega tiska: s 1. oktobrom 1927 ni več izhajal noben slovanski časopis in vsa društva na Primorskem in v Istri so bila razpuščena. (12)

Da je bila mera polna so že od leta 1923 dalje s tako imenovano Gentilijeve šolsko reformo postopoma ukinjali slovenski pouk na ljudskih in srednjih šolah. Z letom 1927 ni bilo več nobenega slovenskega osnovnošolskega učenca ali dijaka, ki bi obiskoval pouk v materinem jeziku, marveč je bil prisiljen poslušati tujo govorico, a povrh vsega še tako imenovano fašistično vzgojo.

Slovenci so bili tudi gospodarsko povsem prepuščeni na milost in nemilost tujcem. Ukinili so jim njihove zadružne organizacije, hranilnice in posojilnice in na vse mogoče načine ovirali njihov razvoj. Le redkim je

kmetijstvo prinašalo vsaj najnujnejše za preživljanje navadno številčno velikih družin. Proces proletarizacije in agrarne prenaseljenosti je bil otipljiv. Vedno več rok se je ponujalo za delo, predvsem težasko, ni pa ga bilo na razpolago tistemu, ki se ni hotel vpisati v fašistični sindikat, skozi katerega je moral iti na sito in rešeto.

Delavsko gibanje v Križu ni prenehalo delovati z izidom posebnih fašističnih zakonov. Kakor se je dogajalo drugje, so tudi v vasi ostali aktivni le najzavednejši in pogumni. Sedaj je bilo treba tvegati zapor, peganjanje brez konca in ne nazadnje tudi brezposelnost. Če so namreč karabinjerji izsledili le količaj sumljivega pri posamezniku, je romala prijava k delodajalcu, da ga je le-ta ponavadi odslovil z besedami "Zal, vas ne moremo držati na delu, čeprav ste dober delavec". Bilo je vsakovrstnih nevšečnosti in tegob.

Za ilegalno dejavnost komunističnega gibanja je treba še omeniti okoliščino, da je Ivan Regent zavoljo neprestanega zasledovanja moral emigrirati spomladis leta 1927 v Jugoslavijo, od koder je odšel v Francijo in nato v Sovjetsko zvezo. Josipa Srebrniča so tega leta odvedli v policijsko konfinacijo na italijanske otroke: Ponza, Ventotene, Tremiti in drugi so postali kraj prisilnega bivanja za protifašiste slovenske in italijanske narodnosti.

Med najaktivnejše in organizirane komuniste že povsem ilegalnega obdobja v domačem kraju prištevamo Alberta Sulčiča - Koškovega, Josipa Verginello, Alojza Košuto, Pierina Bogatea, Albina Tenceta, Alberta Košuto, Danila Sedmaka in Damasa Sedmaka. Bili so organizirani med seboj v manjše skupine. Z njimi sta sodelovala Alojz Budin iz Koludrovice in Anton Ukmar s Prosekami.⁽¹¹⁾ Povezani so bili tudi z Očinami, z Rikom Malalanom, Andrejem Sosičem - Drejcem in Rudijem Vilhelmom, pri katerem je bila glavna javka za pošto, ilegalne prehode čez mejo in drugo povezavo pokrajinskega značaja.⁽¹⁴⁾

Med raznimi ilegalnimi sestanki se spominjajo nekateri udeleženci tistega, ki je bil julija leta 1928. Zbrali so se v Kriškem portiču. Komunistično literaturo so skrili pod čupo Alberta Sulčiča • Koškovega. Prisotna sta bila tovariša iz tržaškega vodstva KPI. Policia je verjetno zvedela za sestanek, ker se je nenadoma pojavila na samem kraju. Izmed udeležencev sestanka so aretirali Berta Sulčiča, Romana Sulčiča, Angela Sirka, Mirka Sirka, Angela Košuto - Katico, Emila Košuto, Andreja Sulčiča, Armida Ukmarja, Petra Bogatca, Ferdinanda Tenceta in Maria Kobala - Kobalovega. Vseh skupaj 11. Po krajšem bivanju v preiskovalnem zaporu v tržaškem Coroneu so jih izpustili brez obsodbe,

Križani na izletu v Landolu 4. septembra 1920.

ker niso našli pri njih ilegalne literature oziroma drugih dokazov, poleg tega so se prizadeti znali dobro zagovarjati na zaslišanju pred policijskimi organi. Protifašistično delovanje je nato za nekaj časa upadlo vse do jeseni 1929, ko se je vrnil od služenja vojaškega roka Josip Verginella.

Po vrnitvi je Josip Verginella opravil precej koristnega dela za poživitev komunističnega gibanja v Križu, toda le za malo časa. Skupaj z Albertom Sulčičem sta v juniju leta 1930 prek zvezе na Opčinah • s pomočjo Rudiјa Vilhelma - ilegalno prekoračila jugoslovansko mejo. Oba sta bila od tedaj tarča stalnega preganjanja. Iz Jugoslavije sta nadaljevala pot čez Avstrijo, Švico v Francijo: Verginella je odšel preko Belgije v Sovjetsko zvezo, Sulčič pa je nadaljeval s političnim delom v Jugoslaviji, kamor se je vrnil.

Prav tako so ilegalno pobegnili v Jugoslavijo prek omenjene zvezе v maju 1930 Albert Košuta, Guido Tence, Damas Sedmak in Rudolf Di Lenardo. Mejo so prekoračili pri Postojni. Istega meseca sta odšla ilegalno v Jugoslavijo ('⁶) po kanalu v Idriji nekje pri Žireh še Danilo Sedmak in Alojz Košuta. Nekaj časa pred tem je odšel tudi Pierino Bogateč. Vse te ilegalne prehode so oskrbeli openski komunisti, predvsem Rudi Vilhelm. Naj še omenimo da je bil leta 1930 tudi on aretiran skupaj z drugimi

sodelavci, toda kanali za ilegalne prehode so ostali nedotaknjeni tudi poznejša leta.

Kriška komunistična organizacija je tako ostala za nekaj časa zelo oslabljena, ker je emigrirala pretežna večina domačih starih protifašistov, ki so nadaljevali z bojem na tujih tleh. Takšno stanje pa je trajalo le kratek čas, zakaj dobila je novega poleta z aktiviranjem mlajših članov in simpatizerjev.

Bil je to čas, ko so na 4. kongresu komunistične stranke Italije v Koelnu spomladi leta 1931 sklenili, naj se vrnejo na svoj dom politični emigrant, ne glede na nevarnost morebitne aretacije. Precej se jih je res vrnilo in nekateri so z novimi prijemi uspešno ilegalno delovali, čeprav so jih radzorovali karabinjerji.⁽⁷⁾ Pri tem je treba upoštevati dejstvo, da se je odvijala strankina dejavnost načrtno, vodena iz enega centra v domovini (centro interno), toda vselej koordinirana z navodili tretje internationale, v katero je bila vsaka komunistična stranka vključena in ji strogo podrejena.⁽⁸⁾

Gospodarska kriza, ki je od leta 1929 dalje povzročila nepregledne množice brezposelnih, veliko revščino in nezadovoljstvo, je še vedno trajala. Zaradi tega je KPI temu pojalu posvečala izredno pozornost. V ilegalnem tisku in letakih je bilo polno gesel proti kapitalistični izkoriščevalski družbi, na naših tleh proti fašizmu, njenemu najbolj nazadnjaškemu in nasilnemu pojavu. Le-ta je s spremno propagando uspel bolj ali manj pritegniti mladino z obvezno predvojaško vzgojo pod svoj vpliv, z organiziranjem mladinskih organizacij Balilla, Avanguardisti, Giovani Fascisti, Premilitari, delavce pa vključiti v fašistične sindikate. Ob upoštevanju teh okoliščin se je bilo potrebno posluževati legalnih in ilegalnih oblik pVotifašističnega delovanja, to je razkrjanja režimskih ustanov na znotraj. Prav v tem pogledu je bilo med drugim zastavljeno načrtno delo na širšem območju. Vzpostavljenе so bile prekinjene zveze s Tržicem, Krminom, Opčinami, Komnom in bližnjimi vasmi.⁽⁹⁾

V Križu je na mesto prejšnjih komunistov, ki so odšli v tujino ali ki so jih preganjali na razne načine, stopilo v organizacijo nekaj novih, predvsem mladih ljudi. Med njimi je bil kamnoseški delavec Guerrino Bogateč - Vojko, zaposlen v nabrežinskem kamnolomu Pietro Favetti, primerenem kraju za navezavo novih stikov z delavci. Seznanil se je s Srečkom Coljo, Josipom Grudnom in Josipom Burgerjem, že organiziranimi komunisti. V začetku so mu dajali v branje strankino literaturo, nato pa so mu zaupali kurirske posle. Vzdrževal je zveze in prenašal literaturo na javko iz Križa v Nabrežino in obratno. 15. avgusta 1933 sta

ga Srečko Colja in Josip Burger sprejela v strankino organizacijo prav tisto nedeljo, ko so fašisti zborovali na kriškem trgu. Komunisti pa so se pogovarjali v bližnji gostilni o svojih zadevah.⁽²⁰⁾

Ilegalna komunistična organizacija je zlasti prizadenvno prodirala med mladino. V tem pogledu so bili zadolženi Leander Košuta, Armid Ukmar in Vojko Bogateč, da organizirajo mladinske skupine. Vanje so bili že organizirani Viljem Sirk - Krajčev, Oto Sedmak - Šeginov, Stanislav Košuta - Cesarjev. Dosegli so precej uspehov. Prebirali so strankino literaturo. Najbolj razgledanim mladincem so postopoma zaupali kakšne konkretnne naloge. K Vojku Bogatcu je prihajal zaradi izvedbe prejetih nalog Josip Gruden iz Komna. Komunistična literatura je prihajala bodisi iz inozemstva, prek tajnih kanalov, zlasti iz Pariza in skozi Slovenijo ozziroma po italijanskem ozemlju, ali tudi iz določenega kraja na območju Slovenskega primorja. Med komunistično stranko Italije in komunistično stranko Jugoslavije je bilo v tem pogledu tesno sodelovanje. Ustvarili sta celo skupno glasilo Delo. Vojko Bogateč je dvigal literaturo pri Srečku Colji, nekajkrat pri Josipu Grudnu v Nabrežini. V organizacijo so vključili tudi Viktorja Bogatca, ki se je maja 1934 vrnil iz emigracije v Argentini. Vojko je bil povezan z Andrejem Sosičem z Opčin od leta 1933 do maja 1944 in mu prinašal literaturo. Iz spominov Vojka Bogatca, Srečka Colje in Ferdinanda Rukina smo razbirali, da so tedaj prejemali poleg Dela še list Avanguardia (Mladinsko glasilo), La compagna (glasilo za ženske), l'Unità, lepake in navodila s konferenc in kongresov itd.

Za javke in povezavo za razpečavanje tiska je vedel le odgovoren tovariš za tisk v okviru federacije za tisk, ki je poleg federacije odraslih in mladinske federacije delovala na preizkušenem sistemu ilegalnega delovanja, da drug o drugem ni vedel ne pravega imena ne funkcije ozziroma naloge v gibanju. Tako so v letih 1933-1934 dosegli na tem zahodnem predelu Primorske obsežno, v podrobnostih izdelano in nadvse konspirativno izpeljano organizacijo z velikim številom novih pripadnikov, ki bi še nadalje uspešno delovali, če ne bi prišlo do izdajstva. Našel se je neki Morgan (ilegalni psevdonim) iz Tržiča, prek katerega jim je policija prišla na sled.⁽²¹⁾

Aretacije in proces leta 1935

Sledile so obsežne, doslej na tem območju še nikdar tako številne aretacije, ki so zajele postopoma domala vso mrežo komunistične

organizacije vzhodno od Nubrežine proti Tržiču, Gorici in Krminu. Tržaški zapori Coroneo so bili prenatrpani. Spet je bila na delu posebna politična policija pod vodstvom zloglasnega policijskega komisarja Favazzija. Ta je z vsemi mogočimi sredstvi in prijetji uspel odkriti - verjetno s svojimi konfidenti - dobršen del pripadnikov in samo dejavnost.

V Križu so 8. junija 1934 arretirali Vojka Bogatea, Armida Ukmarja, Viljema Sirka, Stanislava Košuto in Ferdinanda Tenceta. Aretaciji sta se izognila Pinko Tomažič in Alojz Budin, čeprav sta tedaj imela v gibanju pomembno vlogo, ampak tovariši so znali prikriti njuno dejavnost. Mnogo zapornikov so med preitkavo pretepali in mučili.

Fašistična policija je uspela v nekaj mesecih odkriti organizacijsko strukturo, metode in cilje komunistične organizacije. Vpogled vanjo nam dajejo podatki, ki jih v povzetku navajamo iz obtožnice zoper obtožence, prijavljene fašističnemu posebnemu sodišču v Rimu. Oglejmo si, kaj je v njej med drugim pisalo:

"Potem ko je tržaška kvestura opravila protikomunistično operacijo na miljskem področju, ki je bila predmet kazenskega postopka zoper Frausina in drugih 15 obtožencev in njihove obsodbe od 17.11.1933, je le-ta, ob nadaljevanju svojih izsledkov, odkrila obsežnejšo komunistično gibanje na tržaškem območju. Gibanje je obsegalo 5 con (sektorjev) ali: 1) ladjedelnica (Tržič in okolica), Ronke in okolica; 2) Zagradec, Gradišče ob Soči in okolica (goriško področje); 3) Krmin, Kopriva in okolica (goriško področje); 4) Nubrežina, Križ, Opčine (Trst), Komen, Škrbina; 5) Oglej, Terzo, Paludi, Cervinjan.

"Komunistična organizacija je bila izpeljana po novem sistemu: Matična celica, osnova same organizacije je imela v svoji sestavi določeno število skupin (od 3 do 5), ki so štele vsaka po štiri ljudi.

"Skupina vodilj, ki so bili izbrani med najspodbnejšimi člani, je predstavljala celični odbor, ki ga je vodil sekretar. Le-ta je opravljal tudi inšpeksijske funkcije in skrbel za dejavnost enega sektorja (cone). Prav tako je prisostvoval sestankom krajevnega odbora v svojstvu člana. Krajevni odbor je vodil sekretar. Sestavljal ga je določeno število ljudi sorazmerno številu obstoječih sektorjev. Potem takem so obstajali krajevni, conski, federalni in pokrajinski (deželni) odbori.

"Naloge in pristojnost federalnega odbora, ki je imel v svoji sestavi po običajnem sistemu vodje conskih odborov in svojega sekretarja, so bile naslednje: izvajanje organizacijske dejavnosti; sindikalna in masovna dejavnost: za reševanje sporov med delodajalci in delojemalcii; podpora

Sestanek v jami ob železnici med Križem in Prosekom 5. januarja 1930: prva v srednji vrsti z desne Berto Košuta in Damas Sedmak, drugi zgoraj Josip Verginella.

dejavnost v pidi brezposelnim osebam; politična propaganda za pritegovanje mladih pripadnikov fašističnih organizacij; širjenje in podpora ilegalnemu tisku; zbiranje sredstev za kritje organizacijskih stroškov in za Rdečo pomoč.

"Organizacija je razvijala različno dejavnost. Da bi se izognili medsebojnemu poznanству, so pripadniki ene izmed skupin, ki so bili izbrani med politično neznanimi osebami, vzdrževali zveze samo z vodjem skupine, ki pa ni smel nikomur povedati svojega pravega imena, ampak si je moral izbrati neki psevdonim. Taka pravila so bila obvezna za vse pripadnike tajnega gibanja.

"Sindikalna dejavnost je nameravala zbuditi med delavskimi množicami politično zavest in borbeni duh ter jih usmeriti k stalnim bojem za ekonomske izboljšave. Težila je tudi k temu, da bi bile zaščitene koristi posameznikov v odnosu na delodajalce, ob uporabi zakonitih sredstev razrednega sodelovanja. Skoraj enake cilje je imela propaganda med brezposelnimi: skušala je izkoristiti nezadovoljstvo zaradi pomanjkanja dela. Med drugim je ta propaganda uprizarjala kolektivne manifestacije in proteste pri občinah, sindikatih in posredovalnicah za delo z namenom,

da bi dosegli podporo in formirali skupine za posamezne gospodarske dejavnosti v krajih, ki so bili najbolj prizadeti zaradi brezposelnosti.

"Protivojaška propaganda je nameravela pridobiti mladince, ki so se pripravljali za vstop v italijansko vojsko. Izvajali so poseben načrt v odnosu na mladince predvojaške vzgoje, ker so bili ti najboljše sredstvo za pronicanje med nabornike. Taka propaganda je zasledovala cilj, da bi izvajali nedeljski predvojaški pouk v tednu in poravnali v ta namen stroške za izgubljeni zasluzek. Ko so bili prizadeti poklicani k odsluženju vojaškega roka, so lahko sodelovali s tovariši, ki so živeli na samem kraju. Nadalje je komunistična stranka špekulirala s tem, da bi vključila v gibanje tudi mladince, ki so pripadali fašističnim organizacijam.

"Na tržiškem področju je komunistično gibanje obsegalo tri med seboj ločene organizme:

- a) prvi organizem je imel v svoji sestavi izključno mladince, in se je raztezal na ladjevnice in tržiško področje; Tržič, Ronke, Zagradne, Gradišče ob Šoci, Krmin, Nabrežina, Oglej in Terzo. Vsi ti kraji so bili vključeni v mladinsko federacijo;
- b) drugi je vključeval odrasle osebe in je imel skoraj enako dejavnostno področje, vključen v federacijo za odrale osebe;
- c) tretji je obsegal mrežo za širjenje tiska. Na ozemeljskem območju določene pokrajine je bil sposoben organizirati izdelavo, razmestitev in kroženje propagandnega materiala.

"Organizacijsko stanje komunističnega gibanja je bilo naslednje:

"Prve dni leta 1934 je obsegalo nabrežinsko področje tudi naselje Slivno in Šempolaj. Raztezalo se je do Trsta (vključno s Križem in Opčinami) ter proti Gorici (vključno s Komnom in Sutto). Ta organizacija je razpolagala s svojo consko tiskovno mrežo. Material zanjo je priskrbel tiskovni odbor tržaškega federala. V času od 15. do 22. aprila 1934 so sklenili na nekaterih sejah omenjenega federala, da bodo izvedli v glavnih conskih središčih ob 1. maju napisno akcijo po zidovih take vsebine: "Zemljo kmetom! Delo in kruh! Živel Lenin! Živel 1. maj!" itd.

"Dogovorili so se, da bodo tako akcijo začeli 26. aprila. Naslednjega dne je bilo opaziti v Ronkah na zidovih veliko takih napisov. V nekaterih središčih videmske pokrajine so bili vidni preveratniški napisи že prejšnji dan, na Goriškem pa 27. aprila. V noči na dan 24. maja 1934 so razširili na Tržiškem komunistične letake.

"Med tem časom je tržaška kvestura, v sporazumu z OVRA, s kvesturama v Vidmu in Gorici začela z represivno akcijo, kije pripeljala

do aretacije in prijave 113 oseb, od teh je bilo 6 že prej obsojenih za politično kazniva dejanja".)²²)

Sekretar komunistične organizacije je bil Mario Cornar, brivec iz Ronk, mladinske pa Ostelio Modesti iz Tržiča, dober in ideološko zgrajen organizator. Več pripornikov so izpustili iz zapora v teku preiskave zaradi pomanjkanja dokazov. Nekatere so obsodili na policijsko konfinacijo. Izmed Križanov sta bila izpuščena Viljem Sirk in Ferdinand Tence, Armid Ukmar in Stanislav Košuta pa bila odvedena v konfinacijo.

Prijavljene posebnemu sodišču v Rimu so razdelili na pet procesov. Obsodili so jih na veliko let zapornih kazni: Srečka Coljo na prvem procesu (6. maja 1935) na 6 let zaporne kazni, Ferda Rukina na drugem na 5 let zaporne kazni; Vojka Bogatca na četrtem procesu (15. maja 1935) na 6 let zaporne kazni. (²³)

S temi obsodbami so zadali močan udarec protifašistični dejavnosti. Niso pa je mogli uničiti. Nastopila je nova prelomna etapa po 7. kongresu kominterne leta 1935 v Moskvi, ko je Dimitrov v svojem znamenitem poročilu o opravljenem delu in bodočih nalogah začrtal smernice za snovanje ljudske fronte v boju proti fašizmu.

Nov polet delavskega gibanja

Vendarle je do nove pozitivne delavskega gibanja prišlo šele po letu 1937, sicer pa so posamezniki le bolj priložnostno iskali povezave z okoliškimi vasmi.

Prelomnica je nastopila z vrnitvijo več domačinov iz zapora ali konfinacije zaradi amnestije, nekateri pa so se v rojstno vas vrnili iz emigracije. Vrnili so se Vojko Bogateč, Armid Ukmar in Leander Košuta. (²⁴) Seveda so bili postavljeni pod policijsko nadzorstvo, kar jim je v mnogočem oviralo širše delovanje, kljub temu niso mirovali. V zaporu ali v internaciji so se ideološko izpopolnili, pridobili so tudi precej znanja glede ilegalnega dela, skratka, postali so v pravem smislu besede preizkušeni revolucionarji. Med komunističnimi mladinci pa so tedaj bili Frančko Tence, Nadal Pacchioni, Božič Sedmak, Vladislav Sulčič in Josip Ukmar. Iz Jugoslavije, od koder so ga leta 1932 oblasti izgnale, se je vrnil v Križ tudi Rudolf Di Lenardo, ki je bil odšel na osluženje vojaškega roka. (²⁵)

Nastopila so leta, ko je komunistično gibanje razvilo svojo dejavnost mnogo bolj v širino kakor prej. Začelo je bolj sistematično

prodirati na podeželje, ker je imelo z mestom slabe izkušnje zaradi pogostih aretacij. Postopoma so se ustvarjala nova poznanstva v duhu organiziranja ljudske fronte proti fašizmu. Znano je namreč dejstvo, da je bil decembra leta 1935 sklenjen v Parizu med CK komunistične stranke Italije in narodno-revolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini (TIGR) sporazum o akcijski enotnosti.

Pred sklenitvijo sporazuma je časopis *l'Unità* objavil sklepe 7. kongresa kominterne glede organiziranja ljudske fronte. To je spodbudilo voditelje organizacije TIGR v emigraciji, da so iskali povezavo s KPI, zato so celo potovali v Pariz zaradi dogovora o nadaljnjem sodelovanju.⁽²⁶⁾

Po sklenitvi tega sporazuma je prišlo do konkretnih pobud za njegovo praktično izvajanje.

Predaleč bi nas zaneslo, če bi hoteli analizirali vse vidike tega pomembnega dogodka. Do njega je prišlo zaradi pravilnega razumevanja narodnega vprašanja s strani komunistov, ki so se držali Leninovih pogledov in stališč, da je v bistvu narodno vprašanje sestavni del proletarske revolucije. Vsaka narodnostna manjšina, zatirana od večinskega naroda, ima pravico do samoopredelitve in odcepitve ter priključitve k matični državi. Pri nas se je to načelo zlasti v vrstah najnaprednejših mladincev začelo uresničevati v praksi, ko se je vrnil iz Jugoslavije komunistični voditelj Pinko Tomažič. Za seboj je imel že dolgoletne politične izkušnje. Po krajšem bivanju v Trstu in vpisu na univerzo zaradi nadaljevanja študija družbenih ved, je odšel na odsluženje vojaškega roka do oktobra druge polovice leta 1938. Medtem sta skupaj z Alojzom Budinom reorganizirala strankino organizacijo v Julijski krajini, organizirala najprej tiskanje ilegalnega glasila KPI v slovenskem jeziku *Delo* v Zekancih pri Samotorci in nato v Goričah pri Divači, ki je prinašalo mnogo koristnih napotkov za boj proti fašizmu. Bilo je zadnje ilegalno glasilo, ki ga je delavsko gibanje izdajalo skoraj nepretrgoma, kljub izredno težavnim razmeram, aretacijam in preganjanju njegovih sodelavcev.⁽²⁷⁾

Leta 1939 se je vrnil v Križ tudi Albert Sulčič. Ta je okusil kot politični zapornik razne zapore v jugoslovanski Mitroviči, v Grčiji, v italijanski Gaeti. Spoznal je nove ljudi in si pridobil revolucionarnih izkušenj. Tudi sam se je vključil v ilegalno delavsko gibanje v domačem kraju, čeravno je bilo to zanj kot za mnoge druge izredno težko izvedljivo zavoljo policijskega nadzorstva.⁽²⁸⁾

Sestanki, širjenje tiska, priprave za delovanje v primeru vojnega stanja so bili iz dneva v dan vse bolj intenzivni. Nekoliko podrobnejše se

bomo dotaknili dogodka, ki je bil nedvomno pomemben v času, preden seje Italija pridružila nemškemu nacističnemu zavezniku v imperialistični agresivni vojni.

Pokrajinska konferenca komunistične stranke Italije za Julijsko krajino

Na začetku leta 1940 je politično stanje v državi in v svetu nujno zahtevalo razčlenitev razmer ter neposrednih in bodočih nalog.

Pinko Tomažič in drugi vodilni komunisti so neprenehoma hodili iz kraja v kraj, sklepali nove zveze in spoznanja. Potrebno je bilo izmenjati poglede in stališča med komunisti iz raznih območij. Zato so se dogovorili, da se bodo sestali v gostilni Rauber v Dolu pri Repentabru, ki ni bila mnogo obiskovana.

Povabljeni so prišli na sestanek prvo nedeljo v februarju leta 1940 ob devetih zjutraj. Prišli so kot običajni nedeljski izletniki. Tomažič je prispel skupaj z Eliom Negrijem z vlakom iz Trsta, ostali so se pripeljali s kolesi, razen Budina, ki je kot po navadi prišel peš po samotnih stezah. Okrog mize v gostilni so se zbrali Tomažič, Negri, Budin, Srečko Colja, Armid Ukmar in Alojz Besednjak iz Cvetroža pri Braniku.

Razčlenili so politično stanje, trenutne organizacijske probleme v stranki in druga tekoča vprašanja. Na koncu so še sklenili, da bodo organizirali v kratkem strankino pokrajinsko konferenco. Upoštevali so namreč možnost, da bo Italija vstopila v vojno. Delo je prinašalo Tomažičeve in Budinove članke proti imperialistični vojni, smernice in gesla, da bi spodbujali boj ljudskih množic proti fašizmu nasploh.

Pokrajinska konferenca komunističnega gibanja za Primorsko je bila tretjo nedeljo v aprilu leta 1940, potem ko so zanjo izvedli primerne priprave. Povabljeni udeleženci so prihajali na kolesih ali peš do cestnega križišča, od koder pelje cesta v Briščike, na Prosek in na Opčine. Od tam so nadaljevali pot v notranjost borovega gozdčka. Prišli so P. Tomažič, A. Budin, S. Colja, R. Vilhelm, F. Rukin, Kristjan Gulja iz Vrtovine, Armid Ukmar, Ludvik Požrl in Ivan Gašperšič iz divaškega območja, predstavnik postojnskega in ilirsko-bistriškega območja, Alojz Besednjak z Goriškega, Elio Negri in še nekdo iz Trsta, italijanske narodnosti.

Najprej je spregovoril Alojz Budin. Uvodoma je povedal razloge o nujnosti za sklic konference. Nato je Pinko Tomažič obrazložil akcijski program. Sedel je na kamnu, okrog njega so sedeli še drugi tovariši. S prepričljivimi besedami je povzel bistvo politične in zgodovinske situa-

cije. V svojih rokah je držal košček papirja z beležkami. Akcijski program je vseboval naslednje:

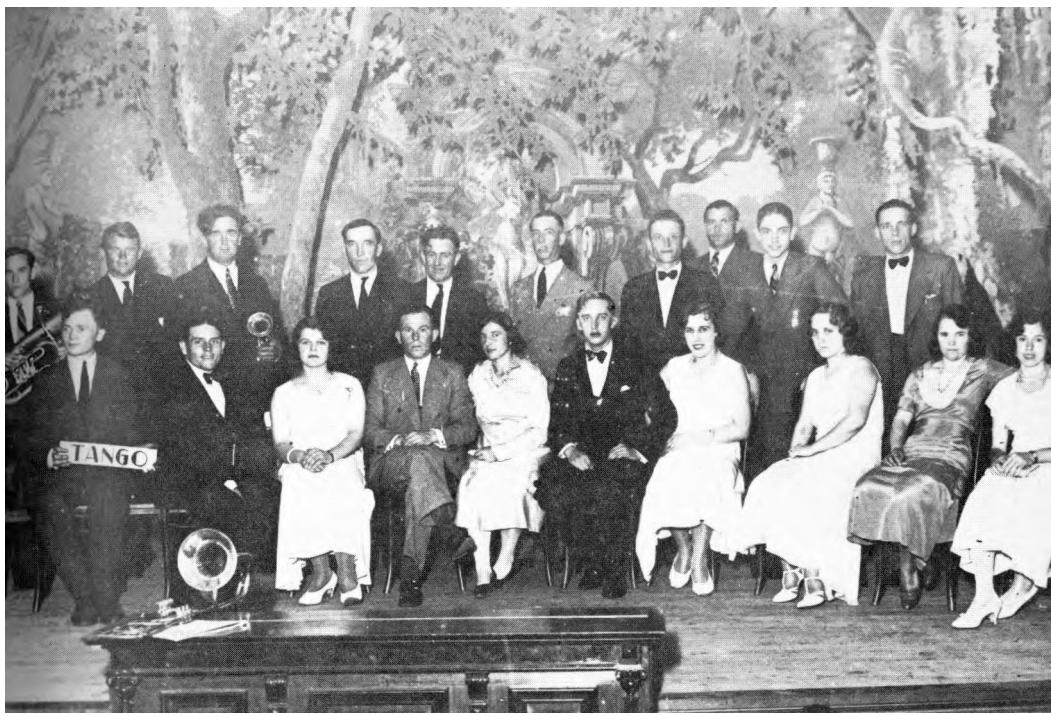
- a) izkoriščano in zatirano prebivalstvo slovenske in italijanske narodnosti bo doseglo svobodo z oboroženim bojem proti fašizmu;
- b) imperialistična fašistična vojna bo neizogibno pritegnila v svoj objem male evropske države: za svojo obrambo se bodo le-te morale naslanjati na Sovjetsko zvezo, odločno braniteljico malih narodov v boju za svojo svobodo;
- c) po zmagi socializma na naših tleh bo ustanovljena sovjetska republika; njena bodoča meja bo zajela vse Slovence, ki žive na ozemlju izven matične domovine;
- c) za uresničitev teh nalog je naša mednarodna dolžnost, da tesno sodelujemo z italijanskim delavskim razredom in z delovnim ljudstvom Slovenije; v ta namen bomo lojalno sodelovali z vsemi protifašističnimi silami v Julijski krajini, da bodo vključene v boj najširše ljudske množice;
- d) potrebno je okrepiti agitacijo in propagando z razpečavanjem ilegalnega tiska proti fašizmu;
- e) za organizacijo oboroženega boja je izvesti ustrezne priprave in reorganizirati komunistično gibanje ustrezno novim nalogam.

S pokrajinsko konferenco se je končala prelomnica v razvoju komunističnega gibanja med primorskimi Slovenci. Vsekakor je bila odločilnega pomena. Z vstopom Italije v drugo svetovno vojno, v juniju leta 1940, je mnogo protifašistov našlo pravo pot. Borili so se proti sovražniku lastnega naroda, kjerkoli so se znašli. (^{2 V})

Aretacije in drugi tržaški proces

Fašistična Italija je 10. junija 1940 stopila v vojno. Pridružila se je imperialističnemu pohodu nacistične Nemčije z namenom, da uresniči svoje velike ekspanzionistične načrte na škodo Jugoslavije, Grčije, Albanije, Francije, afriških držav in drugih narodov. Na Primorskem so se v vojnem stanju razmere še bolj zaostrike. Številne letnike so vpoklicali v vojsko, zaostriли so nadzorstvo nad državljanji, podvojili stražo na državni meji in izvedli celo vrsto drugih ukrepov.

Izmed teh naj omenimo aretacije za režim sumljivih, zaznamovanih nasprotnikov. Začele so v marcu in so zajele postopoma območje celotnega zasedenega ozemlja. Leta 1940 in naslednje leto se je znašlo za zapahi nad 250 ljudi. Strpali so jih v tržaški Coroneo in v koprsko zapore.

Križani v delavskem prosvetnem društvu Ljudski odei v Buenos Airesu leta 1932.
Kapelnik Ivan Fui lan med koncei tom ob sedemdesetletnici kriške (jodbe).

Iz Križa so aretirali Alberta Sulčiča, Armida Ukmarja, Vojka Bogatca, Srečka Coljo, Leandra Košuto, Rudolfa di Lenarda, Odona Sedmaka, Marcela Tretjaka. V italijanski vojski so bili aretirani Nadal Pacchioni in Francko Tence. Tokrat so aretacije prizadele ljudi ne glede na njihovo svetovnonazorsko opredelitev. Med njimi so bili komunisti, slovenski narodnjaki, krščanski socialisti, liberalci in še neopredeljeni, toda protifašističnih čustev in mišljenja.

Po dolgotrajni, iz meseca v mesec vse bolj mučni preiskavi, z mučenjem in pretepanjem nekaterih zapornikov, zlasti tistih, ki so jih uvrstili za voditelje ali so jih dolžili, da so imeli opravka s tako imenovanimi terorističnimi dejanji in orožjem, so posebnemu fašističnemu sodišču prijavili sedemdeset obtožencev, od katerih je bilo deset na prostosti, to je na begu. Precej so jih odvedli v policijsko konfinacijo. Od Križanov so bili odpeljani Armid Ukmar, Albert Sulčič in Vojko Bogateč na otok Tremiti, Leander Košuta na otok Ventotene, večino prej omenjenih pa so izpustili.

O drugem tržaškem procesu je bilo v povoju obdobju mnogo napisanega in povedanega, toda še vse premalo za osvetlitev njegovega zgodovinskega pomena. Bil je namreč pravi uvod v začetek narodnoosvobodilnega boja našega ljudstva na Primorskem. V pričajočem zapisu ne bomo orisali njegovega poteka od 2. do 14. decembra 1941 in usode posameznih obsojencev, naj zabeležimo le njegov tragičen epilog: fašistično sodišče je izreklo devet smrtnih obsodb, od katerih so potrdili pet. Ob zori 15. decembra so na openskem strelšču omahnili pod fašističnimi streli Pinko Tomažič, Ivan Ivančič, Simon Kos, Ivan Vadnjal in Viktor Bobek.⁽³⁰⁾

Ostale obtožence so obsodili na več kakor devetsto let zapornih kazni. Srečko Colja je bil obsojen na 16 let, Rudolf di Lenardo je bil oproščen. S tem se je končalo eno obdobje protifašističnega boja v času, ko je že nastala Osvobodilna fronta slovenskega naroda pod vodstvom komunistične stranke Slovenije in zajela tudi naše ozemlje. Na koncu naj povemo, da je Križ prispeval v dolgoletnem ilegalnem delovanju svojega delavskega gibanja nemajhne žrtve in pomemben delež. Med drugim je spodbudilo številne mladince in mladinke, zrele moške in ženske, da so se z veliko vnemo opredelili na NOB bodisi v rojstnem kraju, na tujem ali v emigraciji.

VID VREMEC

OPOMBE

- (¹) ^Spomini in ustne pripovedi starejših domačinov, zapiski v Narodni in študijski knjižnici - odsek za zgodovino in etnografijo v Trstu.
- (²) Ivan Regent: Spomini, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1967, stran 60.
- (³) Albert Košuta, Alojz Košuta: ustne pripovedi. Narodna in študijska knjižnica v Trstu.
- (⁴) Angel Švab: ustna pripoved, zapisek prav tam.
- (⁵) Delo, letnik I, štev. 91. Trst, 31. december 1920.
- (⁶) Ivan Regent: Poglavlje iz boja za socializem, Cankarjeva založba, Ljubljana 1958, stran 244.
- (⁷) Angel Švab, Albert Košuta, Alojz Košuta: ustne pripovedi, NSK.
- (⁸) Prav tako Albert Košuta in Alojz Košuta.
- (⁹) Albert Košuta, Armid Ukmar, Albert Sulčič, Damas Sedmak: ustne pripovedi, zapiski v NSK.
- (¹⁰) Milica Kacin - Wohinz: Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921-1924, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, I2DG, Ljubljana 1965, stran 39.
- (*¹¹) Mirko Kapelj: Jože Srebrnič, Tiskarna Riva, Trst 1969, brošura, stran 11.
- (¹²) Diagram fašističnih zakonov, odlokov in ukrepov, Narodna in študijska knjižnica, odsek za zgodovino in etnografijo v Trstu.
- (*¹³) Albert Sulčič: ustna pripoved, zapisala je Neva di Lenardo, zapiski v NSK.
- (¹⁴) Rudi Vilhelm: nekaj podatkov o predvojni protifašistični dejavnosti, rokopis na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.
- (*¹⁵) Albert Sulčič, kot prej.
- (¹⁶) Albert Košuta in Alojz Košuta, kot prej.
- (¹⁷) Anton Ukmar: ustna pripoved, zapiski prav tam.
- (¹⁸) Ferdo Rukin: življenjepis, rokopis prav tam.
- (*^{19w}) Vojko Bogateč: življenjepis, rokopis; Srečko Colja: ustna pripoved, zapisek, oboje v NSK.
- (²⁰) Vojko Bogateč prav tam.
- (²¹) Vojko Bogateč, Srečko Colja, Ferdo Rukin: ustne pripovedi, zapiski prav tam.
- (²²) Razsodba štev. 5, štev. 401, preiskovalna komisija pri posebnem sodišču za zaščito države iz maja 1935, izvirnik v lasti Ferda Rukina.
- (²³) A. Dal Pont, A. Leonetti, P. Majello, Z. Zecchi, AULA IV, Tutti i processi del tribunale speciale fascista, ANPPIA, Rim 1961, stran 295.
- (²⁴) Vojko Bogateč, Armid Ukmar, Leander Košuta: ustne pripovedi, NSK.

(²⁵) Vojko Bogateč, Armid Ukmar: izjava, prav tam.

(²⁶) Archivio del Partito comunista italiano, Istituto Antonio Gramsci, Roma, un patto di unità d'azione tra il P.C.I. il M.N.R.S.C. della Venezia Giulia, u. 1386; akcijski sporazum med KPI in Narodnim revolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini je bil objavljen v glasilu KPI Lo Stato Operaio, letnik 10, štev. 2, feb. 1936 v Parizu.

(²⁷) Vid Vremec, Upri so se fašizmu. Primorski dnevnik, december 1963.

(²⁸) Albert Sulčič, kot prej.

(^{29w}) Srečko Colja, Ferdo Rukin, Armid Ukmar: ustne pripovedi, zapiski v NŠK.

(^{3H}) Vid Vremec, upri so se fašizmu.

KRIŽANI V JEČAH SREMSKE MITROVIČE

Leta hude gospodarske krize (1929-31) so bila na Primorskem in v Istri hkrati tudi leta množičnih aretacij in prvih obsodb na smrt slovenskih in hrvaških borcev za svobodo. Pod vodstvom KPI so slovenski kmetje v okolici Kopra organizirali množične demonstracije v Dekanih in v Kopru. Zahtevali so znižanje davkov in demokratične svoboščine. To je bil za Primorsko in Istro že čas prave lakote. Da bi se fašisti rešili slovenskega prebivalstva, so prišli na dan še z novo taktoiko: revnim primorskim Slovencem in istrskim Hrvatom so začeli dobesedno ponujati potne liste za izselitev v Argentino, od koder ni bilo več poti nazaj. Mnogi mladi fantje pa so raje šli s trebuhom za kruhom v Jugoslavijo. Isto pot so ubrali mnogi Primorci in Istrani, ki jim je grozila aretacija. Mnogo Primorcev in Istranov se je v tistih letih naselilo v Ljubljani. Nekateri pa so od tam nadaljevali pot v Avstrijo in od tam v Francijo.

Leta 1929 so uvedli v Jugoslaviji odkrito buržoazno diktaturo. Fašizem je bil torej tudi v Jugoslaviji na pohodu. Emigrantska organizacija ORJEM (Organizacija jugoslovanskih emigrantov) v kateri so se zbirali Primorci in Istrani, je bila razpuščena. Ta organizacija pa je temeljila na demokratičnih načelih in zaradi tega je bilo v njej prostora za vse demokratično usmerjene ljudi. V naslednjem letu (1930) so primorski emigranti v Ljubljani ustanovili društvo Tabor, toda v njem ni bilo prostora za tiste, ki so bili osumljeni, da so komunisti, ali pa da z njimi simpatizirajo. Tabor si je bil v laseh tudi z emigrantskim društvom Soča, ki ga je vodil dr. Dinko Puc, tedanji ljubljanski župan. To stanje so izkoristili levo usmerjeni emigranti. Pod okriljem Soče so uspeli ustanoviti mladinsko sekcijo, ki je bila znana pod imenom Mlada Soča (1931). Sekcija se je v teku enega leta skoraj popolnoma osamosvojila. V njej se je zbral nad 300 mladih emigrantov.

Leto 1931 je bilo v Sloveniji leto velike buditve revolucionarnih sil. Kar spontano je prihajalo do stavk. Poleti omenjenega leta so v Ljubljani stavkali na gradbišču nebotičnika in pa delavci, ki so delali na regulaciji reke Ljubljanice. Stavk in drugih akcij so se seveda udeleževali tudi mladi emigranti iz Primorske in iz Istre. Policia je postajala iz dneva v dan vedno bolj živčna, ker ni mogla odkriti organizatorjev stavk in akcij z letaki. Nekega dne je povsem slučajno odkrila nekaj mladih komunistov, ki so bili posredno povezani tudi z Mlado Sočo. Zdaj je policia z vso silo

udarila po vseh tistih članih te organizacije, ki so bili že nekoliko kompromitirani. To je bilo prve dni novembra 1932. Iz skupine okoli loo aretiranih je policija končno izluščila kakšnih 20 ljudi, ki so bili večinoma Primorci. Po preiskavi, ki je trajala 7 mesecev, je prišlo končno prve dni junija 1933 do sodne obravnave pred posebnim sodiščem v Beogradu. Že vnaprej je bilo določeno, da morajo pasti obsodbe. Na ta način so hoteli v Jugoslaviji prestrašiti emigrante iz Julisce krajine, ki so bili v pretežni večini levo usmerjeni. Med 18 obsojenimi je bilo 5 Križanov: Damas Sedmak je bil obsojen na 5 let, Albert Sulčič na 3 leta, Josip Sedmak na 2 leti in pol, Peter Bogateč na 2 leti in Alojz Košuta prav tako na 2 leti zapora. Pred sodno obravnavo v Beogradu so se seznanili z grozotami zaporov na Adi Ciganlji (otok sredi Save), po njej pa s strašno Glavnjačo, kjer ni bilo v poletni vročini moč dihati. Prestajanje kazni v Sremski Mitroviči pa se je začelo s samico, to je samotnim zaporom. Ko so se po več mesecih končno rešili strašnih celic, so nekateri, ki so zboleli za jetiko, bruhali kri.

Sremska Mitroviča je bila trda šola. Mladi obsojeni so se veliko naučili v družbi s starimi izkušenimi revolucionarji, kot so bili Moša Pijade, Otokar Keršovani in drugi. Ko so Križani odsedeli zaporne kazni, so bili vsi izgnani iz Jugoslavije. Nekateri so šli iz zapora v zapor. Skozi Sremsko Mitrovico pa je šlo še mnogo drugih Primorcev in Istranov. Na Primorsko in v Istro so se vračali kot izkušeni delavski voditelji indobri organizatorji OF. Tako se je na Primorskem in v Istri s pomočjo KP Jugoslavije revolucionarno gibanje še bolj okrepilo.

SREČKO VILHAR

NARODNOOSVOBODILNA BORBA 1941-1945

Ustanovitev Osvobodilne fronte

Že kmalu po svoji ustanovitvi je Osvobodilna fronta slovenskega naroda prodrla tudi na Primorsko, kjer je zavoljo dolgoletne in vztrajne protifašistične dejavnosti našla najprej svoje zaupnike in nato tudi člane. Čeprav je aretacija številnih protifašistov hudo prizadela njihove vrste, je v javnosti v mnogočem spodbujala posamezni, zlasti protifašiste in narodno in razredno zavedne mladince, da so neglede na nevarnosti v vojnem času, v vojski, na študiju ali na domu naravnost iskali priložnost za boj proti fašizmu. Seveda le nekaterim je uspelo se povezati z nastajajočo, nadvse strogo ilegalno razpredeno organizacijo OF v Trstu in njegovi okolici. Taka povezava je ponavadi nastala po vnaprej določenem načrtu, prek zanesljivih poznanstev, med priatelji, ki so jamčili drug za drugega, ko je iz neznanih pobud nekdo prišel na obisk, a svoj namen je razodel šele v pravem trenutku.

Med prvimi organizatorji OF na Primorskem in v Istri je bil univerzitetni študent Oskar Kovačič, primorski politični emigrant v Jugoslaviji, član CK KPS, ki so ga semkaj poslali na ilegalno delo potem, ko je nekaj časa organiziral vstajo proti okupatorju na Gorenjskem. Ne bomo opisovali začetkov OF na širšem območju, marveč le v Križu. Oskar Kovačič - Toni je s posredovanjem slovenskega tržaškega študenta medicine Nadija Šemrla, ki je imel sorodnike v Križu, spoznal tedanjega študenta medicine Srečka Košuta iz Križa. Zato se je nanj obrnil za izvedbo politične naloge. Srečko Košuta je kot Šemrlov priatelj in študijski kolega sprejel na obisk Oskarja Kovačiča, ta se mu je predstavil z imenom Tonček in kot priatelj Riharda Kneza, s katerim se je Srečko poznal že iz gimnazijskih let v Mariboru. Iz Oskarjevega poznanstva s Srečkom se je kmalu razvilo zaupno sodelovanje. Prva naloga, ki jo je Srečko Košuta opravil, je bila tvegana pot v Ljubljano s Kovačičevim poročilom o narodnoosvobodilnem gibanju na Primorskem. Poglejmo, kaj je o tem sam napisal:

"Poročilo je bilo napisano z nevidno pisavo na paketnem papirju. Izročil sem ga ob uporabi gesla, ki se ga ne spominjam, v Ljubljani na sedanji Župančičeve ulici na cesti tovarišu, ki je imel kolo in zdi se mi, da je imel očala. Po naročilu Tončka sem se zglasil z nekim gesлом tudi v delavnici tapetnika Kolesa na Šentjakobskem trgu, a tam se mi na

dogovorjeno geslo nihče ni odzval in sem delavnico zapustil, ne da bi karkoli oddal ali prejel.

"Tako po uspešno opravljenem navedenem kurirskem poslu meje Tonček v Trstu pri Nadiju, potem ko meje bil nekajkrat obiskal v Križu, poučil, kako naj organiziram v Križu jedro komunistov, iz tega jedra pa širši odbor Osvobodilne fronte. Iz našega jedra naj bi prenesli organizacijo OF tudi v sosednje vasi. Organizacijsko shemo sem zaupal somišljeniku Josipu Tencetu - po domače Pepi Černetov - in v "jedro" komunistov, se pravi v partijsko celico (čeprav formalno nihče od nas tedaj še ni bil član KP), sva povabila še njegovega strica Franca Tenceta - po domače Franc Černetov - in Viktorja Bogatca - po domače Vitorio Bružetov.

"Moralo je biti septembra 1941, ko sva se s Tončkom sestala v našem vinogradu, da sva tam nemotena obravnavala organizacijo in delovni načrt odbora OF. Pri meni doma je bila namreč moja mati preveč radovedna in v skrbeh, da zaradi politike ne bi prišel v nesrečo. Sumljivega gosta Tončka je venomer kaj spraševala. Ta se je izgibal predstavljanju, a si je moral izmisli priimek Polajnar in da je študent tehnične fakultete v Ljubljani itd."')

Ni preteklo mnogo časa, ko so na vasi sklicali prvi, ustanovni sestanek OF. Udeležili so se ga zanesljivi somišljeniki. Pobudo zanj je dal Srečko Košuta. Zbrali so se v vinski kleti (hramu) Ladka Sirk - Južinovega v oktobru leta 1941. Potem, ko so se seznanili s programom OF in izmenjali mnenja za konkretno dejavnost, so osnovali odbor OF za Križ v naslednji sestavi:

Josip Tence • Černetov, predsednik; Srečko Košuta - Dovaner, tajnik; člani: Franc Tence • Černetov, David Sirk - Krajčev, Ladko Sirk - Južinov in Dominik Sedmak • Trogerjev.

Porazdelili so si naloge. Ožji odbor se je poslej sestajal večinoma v kamnolому pri Francu Tencetu. Ta je ustanovil organizacijo OF v sosednji Nabrežini, medtem ko je David Sirk navezel stike na Proseku s trafikantkinim sinom Bogdanom Bukovcem.

Kriška organizacija OF je razvila živahno dejavnost. Vanjo so postopoma vstopili še Drago Sedmak - Šeginov, Vida Sedmak in Žarko Majcen, ki sta pribeljala pred Nemci iz Maribora k sorodnikom v Križ, Ida Košuta - Božnova, Alojzija Sulčič - Džička Gibetva, Marica Guštin - Smočeva, Urban Sedmak, Jože Sedmak, Marko Švab, Ivan Košuta, Nandi Bogateč in Dušan Košuta - Županov, ki je bil tedaj doma na bolovanju.

Delovanje OF ni bilo zgolj organizacijsko in politično vzgojno, ampak sta Srečko Košuta in Franc Tence, ki je bil kamnosek in se je

Dve slike iz povojnega Križa: Slavolok, s katerim so hoteli Križani dokazati svoje slovenstvo mednarodni komisiji, in udarniško zoraieni oder na prostem.

spoznal na miniranje, načrtovala sabotažo - miniranje železniške proge pod Križem in pri Nabrežini, Žarko Majcen, ki je bil prijatelj Srečka Koštute še iz Maribora, mu je postal desna roka pri razpečavanju letakov in propagandnega materiala, seveda pa so jima pomagali še drugi člani. Zbirali so tudi denarne prispevke in opravljali še druge naloge, predvsem obveščevalnega značaja.

Decembra 1941 je prišel na sestanek s Srečkom Košuto namesto Oskarja Kovačiča njegov brat Leo, ki se mu je predstavil s partizanskim imenom Pepi. Še isti mesec in naslednjega januarja so aretirali drugega za drugim oba brata Kovačič in številne njune sodelavce, vendar pa je kriška organizacija OF ostala nedotaknjena in z delom nadaljevala vso zimo in pomlad. V Trstu je bil Srečko Košuta povezan z nekim Francem (Fran Hvalič - Bolte). Ko sta nove aretacije pretrgale še to zvezo, jo je ponovno vzpostavil Drago Sedmak, ki je že prej deloval v organizaciji OF v Trstu, s tem da je zvezo od Albina Čotarja ■ Karla posredoval do Srečka Koštute.

Nekoga dne na pomlad 1942 je karabinjerski brigadir poklical Srečka v kasarno. Tam sta mu skupaj s fašističnim komisarjem Manesom, ki je imel glavno besedo, zagrozila, da "si bo moral pripraviti kovčke", če ne bo opustil stikov z "ribelli" (uporniki) in s "slavocomunisti". Zagovarjal se je, da študira medicino na univerzi v Padovi, obenem pomaga očetu pri kmečkem delu, za politiko pa da mu ni mar.

Aretacije

Politične in policijske oblasti so bile na sledi že močno razpredeni organizaciji OF v tržaški okolici. To nam potrjuje dejstvo, da je prišlo zaradi izdajstva do obsežne aretacije 10. julija leta 1942, bodisi v Križu, bodisi v samem Trstu. V Križu so bili aretirani Srečko Košuta, Žarko Majcen, Drago in Vida Sedmak, Ida Košuta, Janez Sedmak. Nekaj časa po tej prvi aretaciji so bili aretirani tudi naslednji Križani: Ladislav Sirk - Južinov, Silvo Kobau, Evald Antončič, Anica Bogateč, Mirko Dovšak, Keti Dovšak, Martin Sedmak - Trogerjev (bil je aretiran pomotoma namesto sina), Lovrenc Sedmak - Beleketov, Nini Košuta - Kocjanov, Pavla Zupin - Karjola, Marija Tence, Marica Guštin por. Sedmak, Janez Bogateč - Fola, Urban Sedmak, Josip Rebula in še neki mladinec iz Nabrežine. Aretacija v Trstu je prav tako zajela precej ljudi, osumljenih, da so pripadniki OF. Sledili so mučna preiskava, pretepi in izsiljevanje priznanj pred agenti specialne fašistične politične policije OVRA

(Organizzazione di vigilanza e repressione antifascismo - organizacija za budnost in zatiranje protifašizma). Politični zaporniki so bili zaprti v tržaških zaporih Coroneo, kjer so imeli posebne oddelke za vsak dan nove politične zapornike, v glavnem obtožene sodelovanja ali pripadnosti "uporiškim bandam", ki jih je organizirala KPS na ozemlju pod italijansko okupacijo.

Po končani preiskavi so nekatere izpustili zavoljo nezadostnih dokazov, druge so poslali v tako imenovane "battaglioni speciali" (posebne delovne kazenske bataljone) ali v policijsko konfinacijo. Medtem so sodili v Rimu 25. junija 1943 več obtožencem. Iz obsodbe posebnega fašističnega sodišča navajamo naslednje ugotovitve in podatke:

"Julija 1942 so bili aretirani nekateri komunisti, ki so se ponavadi sestajali v Križu. Ugotovljeno je bilo, da so širili ustno propagando in številne letake (obnova komunistične stranke Italije, pripadnost in propaganda). Obsojeni so bili Srečko Košuta, študent, na 12 let, Žarko Majcen, mehanik, na 6 let, Vida Sedmak, študentka, na 6 let, Ida Košuta, gospodinja, na 3 leta, Drago Sedmak, študent, na 6 let, Anton Čertalič, študent iz Jugoslavije, na 6 let, in Ivan Sedmak, upokojenec, na 3 leta zaporne kazni."

Aretiran je bil tudi Urban Sedmak - Šeginov in meseca novembra 1942 na tržaškem procesu obsojen na 6 let zapora.⁽⁴⁾

Iz obsodbe beremo, da so jih obsodili zaradi pripadnosti komunistični stranki Italije, kar je bilo tedaj napačno, ker so bili vključeni v organizacijo OF, zaradi česar se je tudi njihova dejavnost odvijala v Križu in njegovi neposredni okolici.

Razumljivo je, da je po teh policijskih vdorih OF za nekaj časa prenehala organizirano delovati, toda povsem ni zamrla.

Razvoj do kapitulacije Italije

V obdobju od julija 1942 do konca maja 1943 so delovali posamezniki bolj priložnostno za OF. Občasno so prejemali kakšen partizanski letak ali širili ustno propagando, vendorle do pravega organiziranega dela ni še prišlo. Med najgilnejšimi zaupniki OF so bili Franc Tence, Josip Tence, Alojzija Sulčič, Dominik Sedmak - Trogerjev, Vlado Sulčič - Slavko, Jožko Tence - Pepko Markotov, Nina Tence - Josipova žena in Milka Švab.

Drugi dogodek, ki ga je potrebno omeniti, je bila prva racija na kriške fante, letnike 1924-1926. Kriški fašisti in karabinjerji so v februarju 1943 v jutranjih urah planili na domove in odgnali fante najprej na zbirno mesto, v kriško karabinjerko kasarno. Šlo je za pravo aretacijo. Že istega dne so jih odpeljali v Trst, od koder so jih peljali naprej v Aquilo in tu razporedili v posebne bataljone.

Mnogi med njimi so pozneje po kapitulaciji Italije odšli med pripadnike prekomorskih brigad.⁽⁵⁾

V aprilu je bila aretirana družina Bogateč - Miletovi, in sicer mati Miletova, hčerki Ida in Danila ter sin Mirko. Povod za aretacijo je bil njihov sin in brat Peter Bogateč, znan protifašist in padli španski borec. Zaprti so bili v tržaškem zaporu približno dva meseca. Takšen postopek fašističnih oblasti je bil varnostnega značaja, kot so pogostoma opravičevali svoja dejanja. V drugi polovici meseca maja 1943 je bil aretiran zaradi dela za NOV Jožko Tence - Pepko Markotov in bil zadržan v tržaškem zaporu do kapitulacije Italije.

Novi odbor OF, imenujemo ga drugi, je nastal na pobudo Josipa Tenceta. Na sestanek v Zgradnovi ribiški hiši na Mulu prvo nedeljo junija leta 1943 so prišli povabljeni vaščani, že preizkušeni kot politično zanesljivi. Odbor je bil takole sestavljen: Franc Tence - Černetov, predsednik, Josip Tence - Černetov, tajnik, člani: Dominik Sedmak - Trogerjev, Angelo Magajna - Kača, Vladislav Sulčič - Slavko Zgraden, Nino Tence - Sirca in Josip Bogateč - Mema.^{f6}

Sestanek ni bil namenjen samoorganiziranju novega odbora, ampak tudi pripravi akcijskega načrta. Sklenili so širiti OF med novimi člani, med seboj povezanimi v trojke, širiti partizansko literaturo in seznanjati vaščane z uspehi NOB v Sloveniji in Jugoslaviji ter zmagami Rdeče armade, zbirati denarne prispevke z uvedbo redne mesečne članarine 10 lir, in druge potrebščine za NOV.

Do javnega nastopa OF je prišlo 25. julija 1943 ob padcu fašizma. Na pobudo samega odbora se je zbral v Križu na javno manifestacijo veselega razpoloženja zavoljo takšnega razpleta dogodkov po dolgoletni mori od 3b do 40 mlad inčev in mladink, njim so se pridružili še starejši vaščani. Križani so vzklikaliborbenega gesla za NOB in Rdeči armadi, brisali fašistične napise po zidovih nekaterih hiš in nazadnje uničili fašistični kamniti grb, ki je bil vzidan na učiteljski hiši pri Gospodovi gaziži.

Padeč fašizma je vsekakor pomenil prelomnico v delovanju odbora OF. Ta je postal, lahko rečemo, zarodek ljudske oblasti. Vaščani so ga

poslušali. V vasi pa so še vedno gospodarili karabinjerji, medtem ko so se fašisti porazgubili. Značilno za OF je bilo tudi to, da je pridobila na množičnosti. Pritekali so tudi večji denarni prispevki, zlasti od nekaterih premožnejših vaščanov. Odbor je tudi načrtoval nekaj sabotažnih akcij. Prve dni v avgustu sta odšla prek odborove zvezе prva dva Križana v partizane. Bila sta Henrik Sedmak - Tojo Berinka in Evald Antončič - Valdo. Zaradi sinovega odhoda v partizane so aretirali očeta Riharda Sedmaka in mater Kristino. V tržaškem zaporu sta ostala do kapitulacije Italije.

Pripomnimo naj, čeravno so padli borci in žrtve fašističnega nasilja posebej opisani, da sta omenjena partizana padla, prvi na goriški fronti v septembru 1943, drugi pa kot pripadnik VOS leta 1944 v Lonjerju pri Trstu. (7)

Če na kratko ocenimo razvoj protifašistične dejavnosti v Križu, do kapitulacije Italije bomo med drugim ugotovili, da kljub aretacijam prvih zaupnikov in članov OF fašistična policija ni mogla zatreći revolucionarnega gibanja, ki je imelo svoje korenine že v dolgoletni predvojni nepretrgani dejavnosti. OF mu je dala še globlji smisel in cilj ter občutek za narodne in socialne pravice.

Po kapitulaciji Italije

Kakor se je dogajalo drugje na Primorskem, tako je tudi v Križu novica o kapitulaciji Italije razgibala slehernega vaščana. Mlado in staro je planilo na dan. Odbor OF je bil na zgodovinski dogodek pripravljen. Dajal je ustna in pismena navodila, naj ljudje zbirajo vojaško opremo in orožje, ki ju je puščala italijanska vojska, dezorientirana in domala v razsulu. Ta naloga je terjala dve žrtvi, in sicer Josipa Kendo in Guida Sedmaka. Vas je na pomembni prometni cesti v smeri Italije, zavoljo tega so nekaj dni v neverjetni zmedi po cesti pešačili nekdanji vojaki, ki jim je naše ljudstvo dajalo hrano in celo civilne obleke, ne da bi se jim maščevalo za njihovo početje.

Že 8. septembra so domačini razorožili karabinjersko postajo, karabinjerje pa izgnali iz vasi. Fašisti so izginili kot kafra. Takrat so ljudje dali duška nepopisnemu veselju. Na javnem zborovaju so govorili predstavniki odbora O F, ki je dejansko prevzel politično in upravno oblast v vasi. Med drugim je bila njegova prva naloga mobilizirati ali, bolje rečeno, poslati večje število prostovoljcev v narodnoosvobodilno vojsko.

To mu je tudi uspelo v povezavi z vojaškim partizanskim poveljstvom na bližnjem Krasu. Vaščani, ki so se uspeli prebiti iz posebnih bataljonov in internacije domov, skoraj niso utegnili pozdraviti svojcev, že so z navdušenjem odhiteli med partizane. Mednje je odšlo tudi nekaj odborovih članov. Reorganizirali so odbor OF že tretjič. Tedaj je bil takole sestavljen: Josip Tence, predsednik, Danilo Pertot - Danilo od Bernarde, tajnik, Karmelo Tretjak • Končkov, vojaški referent, Angelo Magajna - Čiškov (Kača), obveščevalec, Marija Sulčič - Zgradna, referent za AFŽ. Temu sestanku je prisostvovala kot članica okrajnega odbora OF Nabrežina Marcela Tence por. Di Lenardo - Oščinova, s partizanskim imenom Skala. Sestanek je bil neposredno po kapitulaciji Italije. V organizacijo OF so bili vključeni s posebnimi nalogami: Mirko Dovšak, Marica Dovšak, Dušan Košuta (vrinjen v organizacijo Todt), Marko Tence in Nino Tretjak.⁽⁸⁾

Na njem so sprejeli že omenjeni nalogi glede mobilizacije sposobnih moških za NOV in zbiranja vojaške opreme ter orožja, poleg tega pa še sklep o zbiranju materialnih potrebščin in širjenju partizanskega tiska ter sklep o ustanovitvi organizacij KPS, SKOJ, ZMS in AFŽ (Komunistične partije Slovenije, zveze komunistične mladine Jugoslavije, Zveze mladine Slovenije in Antifašistične fronte žena ali Slovenske protifašistične ženske zveze SPŽZ).

Omenjene organizacije so nastale po temelje zaporedju. Najprej se je organizirala mladina. V drugi polovici septembra so osnovali organizacijo SKOJ z naslednjimi članicami: Pierina Košuta - Puhova, sekretarka, Helena Košuta - Puhova, Dragica Tence - Geškova, Marica Guštin - Smočeva, Ljuba Tence - Černetova, Alojzija Sulčič - Gibetva, Anica Kocjančič, Vardi Stefančič - Kočenina, Mira Sulčič - Zgradna, Rina Sulčič - Zgradna, Silvana Bogateč - Bružetova, Danica Maganja, Bruna Sedmak - Berinka, Irma Tenee - Oščinova, Pierina Bogateč - Zelencova in Lidiya Pahor - Pahorjeva.

Celica KPS je bila ustanovljena prve dni v oktobru, sicer je že do tedaj organizirano delovala. Za sekretarja je bil izvoljen Josip Tence - Pepi Černetov, njeni člani so bili Franc Tence, Ivan Tence, Karmelo Tretjak, Martin Tretjak - Tine Pečara in Nini Košuta - Madona. Mesec dni zatem je bila sprejeta v KPS še Ida Bogateč. Partijska organizacija je vodila celotno narodnoosvobodilno dejavnost. Njeni člani so sproti analizirali opravljeno delo, kritizirali pomanjkljivosti in samokritično priznali tudi storjene napake. V vasi je bilo čutiti nov zagon na vseh področjih javnega življenja in v vsaki družini. Zlasti mladina je bila

Padle borce so prenesli v domačo vas. Tovariši so jim stali na častni straži v bivši karabinjerski kasarni. Pogreb je bil 8. decembra 1945.

zagnana, požrtvovalna in pripravljena izvršiti še tako tvegano naložo. Tudi žene niso zaostajale, marveč so sprejemale nase nemajhne naloge. Zadnje dni v oktobru 1943 je bil množični sestanek kriških žena na domu pri Pavli Sulčič - Gibetvi. Prisotnih je bilo okrog trideset žena. Izvolile so osemčlanski odbor SPŽZ. Bil je takole sestavljen: Justa Bogateč por. Košuta, predsednica, Marija Sulčič, tajnica, Pavla Sulčič, gospodarski referent (intendantka), Ida Bogateč, Francka Pahor, Viktorija Kodrič, Karolina Verginella por. Košuta in Slava Tence por. Košuta. (9)

Boj proti okupatorju je postajal vse hujši

Med najbolj delavnimi v opravljanju še tako tvegane naloge je bila skojevska organizacija. Njene pripadnice so zbirale obveščevalne podatke o nemškem okupatorju, prenašale partizansko pošto in literaturo, hodile v Trst z nalogami obveščevalnega značaja za potrebe naših enot, opravljalne napisne akcije in trosile letake po vaseh. Ob razpisu posojila svobode so se izredno izkazale mladinke. Zbrale so toliko zlatih predmetov, verižic, prstanov in drugega, kakor redko kje. Bilo je proti koncu leta 1943, ko so skojevke narisale na zidnih lepkah oslovske glave, zraven pa napisale ime in priimek tistih mladincev, ki so delali pri nemški organizaciji za javna dela TODT.

V mesecu februarju (od 11. do 15. februarja) je bila na Štjaku na Krasu 1. pokrajinska konferenca SKOJ za Primorsko. Iz Križa so odšle na konferenco kot delegatke Pierina Košuta, Irma Tence, Dragica Tence, Vardi Stefančič, Ljuba Tence, Rina Sulčič, Alojzija Sulčič in Pierina Bogateč.

Sredi leta 1944 so skojevke sešile slovensko zastavo z rdečo peterokrako zvezdo, in sicer pri Tence Dragici - Geškovi. Rdeče blago zanje je poskrbela Pierina Bogateč, za belo so uporabile belo flanelo, medtem ko so si za plavo nabavile barvo in pobarvale belo blago. Drugo zastavo pa so mladinke sešile pri Oščinovih avgusta 1944. To so kriške mladinke odnesle na veliki partizanski miting, ki so ga priredili v proslavo bazoviških žrtev 6. septembra 1944 v Branici in na katerega so prišli ljudje iz vseh krajev Primorske. Poleg večine prej omenjenih deklet so bile v kriški delegaciji še Marica Guštin, Helena Košuta, Danica Maganja, Lidija Pahor in verjetno še katera druga. Zastavo so podarile kurirski edinici štaba Bazoviške brigade, imela pa je napis: "Za kurirje ni

pregrad - Relejna stanica 10 G - Mladina Sv. Križ". Ta zastava se zdaj nahaja v muzeju NOB v Ljubljani.

Nemška vaška posadka je besnela ko so se takorekoč pred nosom pojavljala partizanska gesla s pozivi na boj proti okupatorju. 16. januarja 1944 so zasačili domačega partizana Josipa Koštuta in ga ustrelili. Nato so ga pustili viseti obešenega na murvi ob cesti Prosek - Nabrežina v svarilo domačemu prebivalstvu. 27. februarja 1944 je prišla na vrsto splošna racija. Pobrali so vse od kraja. Vdirali so po domovih z naperjenim orožjem in surovo vlačili nesrečnih gostilni pri Nacjotu, od tam pa jih peljali v Nabrežino in naposled s policijskim transportom v Nemčijo. Tedaj so odgnali v nemška koncentracijska taborišča ali pa na prisilno delo 160 Križanov in Križank. Mnogi se niso nikoli več vrnili na svoj dom, nekateri pa so po osvoboditvi sicer še videli rojstni kraj, toda izmučeni od prestanega trpljenja legli v prezgodnji grob.

Okupator, kljub vse hujšemu nasilju, ni mogel zlomiti borbenega, revolucionarnega, za ideale OF prežetege duha domačinov.

V začetku druge polovice leta 1944 so na splošno izvajali na Primorskem volitve v krajevne, okrajne in okrožne narodnoosvobodilne odbore. Volitev niso izvajali samo na osvobojenem in napol osvobojenem, ampak tudi na okupiranem ozemlju. Tako so tudi v vasi, kjer je bila stalna nemška postojanka, organizirali te prve redne volitve v organe ljudske oblasti. Seveda ni bilo mogoče organizirati predvolilnih zborovanj. Vsekakor so uspeli izvoliti narodnoosvobodilni odbor za Križ v naslednji sestavi: Janez Tence - Sirca, predsednik, Nini Koštuta - Madon%, tajnik, člani: Anton Sulčič, vojaški referent, Jože Furlan, gospodarski referent. Zela Koštuta, Ida Bogateč in Viktorija Koštuta. 24. septembra 1944 so ponovno aretirali štiri domače aktiviste. V Nemčijo so deportirali Danila Pertota, tajnika odbora OF, Rino Sulčič, članico SKOJ, in Vido Koštuta, organizirano in aktivno aktivistko. Izpustili pa so po desetdnevnom priporu Josipa Bogatca, obveščevalca.

14. oktobra 1944 so Nemci aretirali znanega kriškega organizatorja OF Josipa Tenceta - Černetovega. Tudi njega so deportirali v nemško koncentracijsko taborišče, od koder se ni več vrnil. Tako je odbor OF izgubil svojega predsednika in tajnika. Zato so se vnovič in zadnjič reorganizirali. Novi odbor je namreč ostal do osvoboditve. Sestavljali so ga: Franc Tence, predsednik, Nini Koštuta, tajnik, Janez Tence, Ida Bogateč, odgovorna za AFŽ, in Jože Sedmak - Jože Gapkov.

Tudi organizacija SPŽZ je bila delavna. Zbirala je denarne prispevke in potrebščine za partizansko vojsko, pomagala pri kuhanju

hrane za partizane in aktiviste NOB. Sredi leta 1944 so ustanovili v hiši Kočeninovih etapno kuhinjo. Ta je nepretrgoma delovala do osvoboditve.

V vasi ni bilo izdajalcev. Zato je okupator zadajal svoje udarce bolj na slepo, ob pomoči karabinjerske posadke, ki ji je bilo nedvomno glavno opravilo boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju.

Navedemo naj zanimivo okoliščino o povezavi kriškega KNOO s pripadniki NOV iz Izole. V dogovoru so ti pripeljali po morju iz Istre do kriškega pristanišča tri tone soli za partizane, ki so pogostoma jedli neslan močnik, tako dragocene dobrine. Sol so kriške mladinke in ženske prenesle do aurižinske ceste, od tam pa so na kmečkem vozu s Kocjanovim volom peljali naprej do cilja. Voz so vodili štirje desetletni dečki, Oskar Sedmak, Rudi Pahor, Lucijan Sosič in Albin Tence, mimo nemške postojanke v Gabrovcu pri Proseku v notranjost Krasa.⁽¹⁾)

Januarja 1945 so kriške žene ustanovile tudi odbor Rdečega križa.

V njem so bile: Justina Bogateč - Bražetva, predsednica, Anica Košuta por. Tence - Smočara, tajnica, in Ida Bogateč ■ Miletva, Marija Bogateč - Smočeva, Marcela Di Lenardo - Oščinova, Gizela Košuta - Splacna, Karla Košuta - Jurjeva, Slavica Košuta - Čelka, Zora Košuta - Škržadna, Mira Stefančič - Stefančičva, Marija Sulčič - Zgradna, Pavla Sulčič - Gibetva.

Razdeljevanje partizanske literature in zbiranje prispevkov za širše potrebe narodnoosvobodilnega boja je bila stalna dejavnost, ki so jo opravljale bodisi množične organizacije bodisi krajevna celica KPS. Sekretar celice je bil Josip Tence, s partizanskim imenom Slavko, vaška referentka za literaturo pa je bila Marija Tence por. Sulčič.

Kako je potekalo razdeljevanje literature, je razvidno iz tele listine. ^(M) Posojilo svobode je ljudi razgibalo v tolikšni meri, da so žrtvovali zanj, kar so zmogli, čeprav so sami trpeli vsakovrstno pomanjkanje, mnogokrat tudi lakoto. Nimamo sicer popolnih podatkov v zbranem denarju.

Tudi pri obnovi slovenskega šolstva Križani niso zaostajali. V začetku šolskega leta 1944-1945 so organizirali pouk v kriškem župnišču. Obiskovalo ga je okrog 50 otrok. Poučevala sta učiteljica Viktorija Bizin in tedanji domači duhovnik dr. Josip Gracar. Čeprav so domobranci organizirali svoje šolstvo na okupiranem ozemlju, ob neposredni okupatorjevi pomoči, jim ni uspelo prodreti v to vas, predvsem zaradi dobro organizirane narodnoosvobodilne dejavnosti, ki je zajelo sleherno družino.⁽²⁾

V tem spisu bi morali biti omenjeni še številni drugi tovariši, med njimi tudi ti starejši ali mlajši aktivisti OF: Cilka Gruden por. Tence,

Nra počasni 1/10 - 1944

Nra nimer Ref: za Ogi: Prof:

Nahozina - center ***
 Nahozina - postojan ***
 Lt: Kraj
Celarice
 Zgornje 1
 Selz 4
 Jamstecna 1
 Pravica 6
 Pravost
 Šempolje 2
 Preinik ✓
 Mavhinje
Pravica

far: Nida	- Oldar
" Kotja	- Gen Perina
" Šlanko	-
" Toljana	-
" Sava	-
" Nestor	-
" Braunka	- Poljok Dvetka
" Roseta	- (Roseta Poljok)
" Klečka	- Ida Kante
" Kora	- Perie Marija
" Rusa	- Rusa Mirka
" Šrena	- Molia -
" Šenja	- Stefanija Mirka

A: literatura na Postojjo Nahozina - mi v Nahozini nese moj memoar, na Postojji sprajme far: Kotja in v Nahozini center far: Nida.
 N Šempolje nese moja bestia (far: Toljana) tukoj sprajme far: Kora
 N Preinik nese tudi moja bestia: (far: Toljana) tukoj sprajme far: Rusa
 N Šempolje je nesla Nidru far: Legista Manca (Kuninka iz Preinika) N literatu
 ri sprajmila far: Šenja. A za sedaj literatura je ne posilja, napomita
 je čudovito da moj se učka molo kora, ki miščo zelo z teh nenev.
 N Šempolje je nesla mojov bestia (far: Toljana) tukoj je sprajmila
 Kuninka Poljok Žda tudi za sledič Nosi: Jamstecna - Selz - Zgornje -
 Šempolje in W: Kraj; N Šempolje nese literaturo je nesla mojov far:
 Kuninka, literaturo po Nidru far: Šenja projeli do protaj.
 Literatura pride do zadnjih Nosi sdb N esecu padnvari.

Genja Pelicon, Ada Rukin, Mirko Dovšak ml., Romeo Sosič - Kaval, Marjan Švab - Boca in Tenee Angel - Rokč.

Med partizani so bili številni mladinci in že zreli moški. Bližala se je osvoboditev. Zadnje dni pred majem 1945 je okupator še vedno hudo besnel proti prebivalstvu. Toda krajevni narodnoosvobodilni odbor in množične organizacije so ne glede na dejstvo, da je bila pretežna večina

prebivalstva ali v NOV ali v nemški internaciji, vztrajno delovali vse do tistega zgodovinskega trenutka, ko je IX. korpus s svojimi enotami, ob sodelovanju pripadnikov IV. armije JLA, osvobodil Primorsko s Trstom vred.

Udeležba domačinov tako po številu borcev, aktivistov in sodelavcev v narodnoosvobodilnem boju, kot po številu žrtev, nedvomno predstavlja časten delež v boju slovenskega in jugoslovanskih narodov, Sovjetske zveze in mednarodne protifašistične koalicije za osvoboditev izpod fašizma.

VLADISLAV SULČIČ - SLAVKO

OPOMBE

(¹)Dr. Srečko Košuta: Spomini na začetek organizacije OF v Križu pri Trstu, Narodna in študijska Knjižnica - odsek za zgodovino in etnografijo v Trstu. - V knjigi Trieste nella lotta per la liberazione, ki jo je izdal Comitato cittadino dell'UAIS Trieste v septembri 1945, je na str. 40, med prvimi organizatorji OF na Tržaškem, napačno napisano ime Srečko Kozulj namesto Srečko Košuta, o čemer je pričal prav tam navedeni Nadi Šemer.

(²)Prav tako dr. Srečko Košuta, Ladislav Sirk, Dominik Sedmak in Viktor Bogateč: ustne pripovedi, zapiski prav tam.

(³) Prav tako dr. Srečko Košuta.

(⁴) A. Dal Ponti, A. Leonetti, P. Maiello, L. Zocchi: AULA IV, Tutti i processi del tribunale speciale fascista, ANPPIA, Rim 1961, stran 545.

(⁵) Bogateč Alojz.

(⁶) Vladislav Sulčič, Dominik Sedmak, ustne pripovedi, zapiski v NŠK

(⁷) Vladislav Sulčič - zapiski prav tam.

(⁸) Danilo Pertot, Marcela Tence por. Di Lenardo, Ida Bogateč in Josip Bogateč: ustne pripovedi, zapiski prav tam.

(⁹*) Alojzija Sulčič, Dragica Tence por. Sulčič, Marčela Tence: ustne pripovedi, zapiski prav tam.

(¹⁰)Ida Bogateč, Marcela Tence por. Di Lenardo, Danilo Pertot, Josip Bogateč: ustne pripovedi, zapiski tam.

(^) Vasi bivšega okraja Nabrežina: Seznam prejete in razdeljene literature v oktobru 1944, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, fase. 626 /III.

(¹²) Anton Sulčič, Nino Košuta: ustni pripovedi, zapiska v NŠK

Iz grobov po raznih krajih domovine se padli borci vračajo v domačo vas. Tajih je sprejela na Kiancu, kjer jim je zdaj postavila spomenik.

V PREKOMORSKIH ENOTAH NOV JUGOSLAVIJE

Druga svetovna vojna za Križane ni prišla nepričakovano. Ko je fašistična Italija po končani državljaški vojni v Španiji leta 1939 zasedla Albanijo, so tudi Križani dan na dan pričakovali, da bo nova žrtev vojne sosedna Jugoslavija. Vojna pa se je premaknila v drugačno smer, ker je začel Mussolini po velikih Hitlerjevih uspehih v zahodni Evropi računati, da bi ob boku nemške vojske lahko prišel v Franciji brez večjih težav do bogatega plena. Zato je 10. junija 1940 napovedal vojno Franciji in Angliji.

Tako po vstopu fašistične Italije v vojno so prejela poveljstva italijanskih divizij iz Rima ukaz, da morajo iz svojih vrst izločiti vse vojake slovenske in hrvatske narodnosti. Mario Cervi piše, da "ni šlo samo za kraje, ki si jih je Italija priključila leta 1918, marveč tudi za kraje, ki so bili v sestavi kraljevine že več kot 70 let."⁽¹⁾ Ukaz je torej veleval, da je treba iz vojske izločiti tudi beneške Slovence.⁽²⁾ Do tega pa vendarle ni prišlo zaradi protestov, ki so prišli iz vojske. Izločene Primorce in Istrane so razorožili in nato uvrstili v "posebne bataljone". Pripadniki teh enot so bili nekakšni interniranci pod vojaško komando. Oboroženi stražarji so jih vodili na prisilno delo. Glavnino posebnih bataljonov so vojaške oblasti koncentrirale na Sardiniji.

Izločevanje Primorcev in Istranov iz italijanske vojske ni bilo dosledno. Niso bili izločeni tisti, ki so odšli v Afriko in ne tisti, ki so močno rapršeni po raznih enotah odšli na fronto v Grčijo in Rusijo.

Tik pred napadom na Jugoslavijo leta 1941 so izvedle italijanske vojaške oblasti na Primorskem in v Istri obsežno mobilizacijo. Vse mobilizirane Primorce in Istrane so takoj vključili v posebne bataljone. V Grčiji je takrat italijanska vojska doživljala težke poraze. Iz zadrege je fašistično Italijo rešil Hitler z bliskovitim vdorom v Grčijo in Jugoslavijo. Tako je prišla fašistična Italija do lahke "zmage". Fašisti so se čutili zdaj močne in začeli starejše letnike odpuščati iz posebnih bataljonov. Nekatere pa so poleti 1941 uvrstili v enote, ki so krenile v Rusijo na pomoč Hitlerju.

Jeseni 1942 se je na Primorskem partizanstvo močno okrepilo. Ko so vojaške oblasti začele na Primorskem mobilizirati mladince letnika 1923, so mnogi raje odšli v partizane kot pa v italijansko vojsko. Oblasti so zato prenehale z mobilizacijo in organizirale na mlade slovenske fante prave pogone. Po novem letu se je lov nadaljeval z veliko ostrino. Fašistična policija in vojska sta začeli obkoljevati vasi in s silo odganjati z domov

Križani iz 1. prekomorske brigade v Bariju 14. oktobra 1943. Od leve: Angel Košuta, Marij, Drago in Vojko Bogateč, Lado Sirk, Albin Tence, Urban Sedmak, Nino Sulčič, Armid Ukmari, Marij Košuta, Albert Sulčič in Ladi Tance.

tudi vse mladince letnikov 1924, 1925 in 1926. V križu so pobrali 41 mladeničev: od prvega od omenjenih letnikov 5, od drugega 6 in 30 rojenih leta 1926. Končno so s silo odtrali z domov še vse letnike od 1900 navzgor, ki so še iz raznih vzrokov ostali doma in bili še sposobni za orožje. Fašistične oblasti so poslale v posebne bataljone več kot 25.000 primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. Primorska je ostala skorajda brez moških. Doma so ostali le starčki, otroci in žene.

Kaj se je dogajalo s Primorci in Istrani v italijanski vojski daleč na tujem? Več Primorcev in Istranov je iz italijanske okupatorske vojske v Albaniji in Grčiji zbežalo k tamkajšnjim partizanom. Na ruski fronti je večja skupina primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov zbežala k Rusom. Zato so italijanske divizije na ruski fronti prejele ukaz, da morajo iz svoje srede takoj izločiti vse vojake slovenske in hrvatske narodnosti. Tako so nekateri prišli z ruske fronte v posebne bataljone na Sardiniji. Po uspeli

britanski ofenzivi decembra 1940 in januarja 1941 v Libiji je padlo v britansko ujetništvo nekaj sto primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. Kot ujetniki so se takoj prijavili za boj proti fašistični Italiji.

Spomladi 1941 se je pojavila na Bližnjem vzhodu jugoslovanska begunska vlada s skupino generalov ter nekaj sto oficirjev in vojakov. V krogih begunske vlade se je tedaj rodila zamisel, da bi iz skupine jugoslovanskih vojakov ter Primorcev in Istranov, ki so padli v britansko ujetništvo, osnovali enote jugoslovanske kraljeve vojske. Od poletja 1941 dalje so začeli obiskovati britanska ujetniška taborišča zastopniki jugoslovanske begunske vlade. Ujetnikom slovenske in hrvatske narodnosti so izjavljali, da bo vojska kralja Petra II., ki se na Bližnjem vzhodu organizira in krepi s pomočjo Britancev, šla v boj tudi za osvoboditev Primorske in Istre izpod fašističnega jarma. Vabili so jih, naj se vanjo vključijo. Število italijanskih vojnih ujetnikov je naglo naraščalo. Do konca junija 1941 so v Etiopiji padle v roke Etiopcev in Britancev še zadnje italijanske postojanke. Po bitki pri El Alameinu jeseni 1942 so prišle v Egipt nove dolge kolone italijanskih vojnih ujetnikov. In tako se je dogajalo, da se je jugoslovanski kraljevi gardni bataljon skupaj z nekaterimi drugimi enotami vedno bolj krepil. Primorci in Istrani so vstopali v kraljevo vojsko, ker so jim obljudljali, da se bodo borili za osvoboditev Primorske in Istre in pa zaradi tega, ker niso prav nič vedeli o nardnoosvobodilnem boju v Jugoslaviji. Ko pa so pozneje zvedeli za izdajstvo Draže Mihajloviča in za Titove partizane, je bilo tudi konec poslušnosti četniškim oficirjem. Uporno gibanje Primorcev in Istranov je doseglo svoj višek konec leta 1943. Tedaj so Britanci vse upornike koncentrirali v taborišču Gineifa. Tu je nastal I. odred NOV Jugoslavije na Bližnjem vzhodu. Pripadniki odreda so prišli kasneje v sestavo 1. tankovske in 11. dalmatinske brigade.

Po kapitulaciji Italije so se začeli v južni Italiji, ki so jo bili že osvobodili zaveznički, veliki premiki osvobojenih jugoslovanskih političnih obsojencev in prav tako tudi Primorcev in Istranov, ki so se bili rešili iz zaporov in koncentracijskih taborišč. Naštetim so se pridružili še pripadniki posebnih bataljonov, ki so množično zapuščali te enote. Velika reka se je razlila v smeri Barija. Osvobojeni Jugoslovani ter Primorci in Istrani so računali, da se bodo lahko čez Jadran prebili v Jugoslavijo in tamkaj vključili v enote narodnoosvobodilne vojske. Nastale so velike težave, kajti zaveznički niso bili prav nič naklonjeni pripadnikom jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja. V popolni ilegali je bila v taborišču Carbonara 2. oktobra 1943 osnovana I. preko-

morska brigada NOV Jugoslavije. Šele mesec dni kasneje, ko so se zboljšali odnosi z zavezničkimi, so ti pristali na njeno oborožitev in premestitev na dalmatinske otoke. Odhod 1. prekomorske brigade v Jugoslavijo proti koncu 1943 je imel globoke odmeve med Primorci in Istrani, ki so bili raztreseni po vsej južni Italiji kakor tudi na Siciliji in Sardiniji. Tisoči Primorcev in Istranov so se začeli zgrinjati v glavno partizansko taborišče Gravina. Zavezničkom in Badogliovi vladi ni bilo pogodu, da se tisoči Primorcev in Istranov, ki so jih imeli za italijanske državljanke, vključujejo v prekomorske vojaške enote. Zato sojih začeli s Sicilije premeščati v Alžirijo v Afriki, a s Sardinije na Korziko. Badogliova vlada je začela takrat računati, da bo s pomočjo zavezničkov lahko obdržala Primorsko in Istro. Kljub velikanskim težavam seje okrog 27.000 Primorcev in Istranov uspelo prebiti v prekomorske brigade in še druge enote (letalci, tankisti in artileristi) NOV Jugoslavije. To množično vključevanje Primorcev in Istranov v NOV Jugoslavije daleč na tujem je bil pravi plebiscit za priključitev Primorske in Istre k matični domovini. Prebiscit pa je pomenil, da je narodnoosvobodilno gibanje Primorske in Istre imelo svoj podaljšek v posebnih bataljonih na italijanskem jugu in sploh povsod, kjer so se zaradi fašistične vojne znašli tisoči Primorcev in Istranov.

Največ prekomorcev Križanov se je vključilo v 1. prekomorsko brigado. Med njimi so bili politični obsojeni z otokov Tremiti in iz taborišča Pisticci: Albert Sulčič, Armid Ukmari in Vojko Bogateč. Med Križani, pripadniki 1. prekomorske brigade, sta bila nadalje mladinca letnika 1926, Ivan Sulčič in Albin Tence. Ob vstopu v brigado prvi še ni dopolnil 17 let starosti. V 1. prekomorski brigadi je bilo kar 13 Križanov, nekdajnih političnih obsojencev in pripadnikov posebnih bataljonov. Poleg omenjenih so bili še: Bogateč Marij in Drago, Kocjančič Albin, Košuta Angel, Košuta Marij, Sedmak Urban, Sirk Lado in Tance Ladi. Križane pa najdemo tudi vseh ostalih prekomorskih vojaških enotah. Več Križanov je prišlo v NOV Jugoslavije iz oddaljene Afrike. Zvesti narodnoosvobodilnemu gibanju pa so ostali tudi tisti, ki so jih Amerikanci odpeljali na Korziko. Čeprav v popolni izolaciji so odločno zahtevali, da se jim omogoči odhod v domovino in vključitev v NOV Jugoslavije.

V zvezi s prekomorci naj poudarimo še, da je nastanek tolikšnega števila prekomorskih vojaških enot povezan po eni strani z velikim številom posebnih bataljonov, po drugi strani pa z dejstvom, da fašistična Italija ni uspela uničiti primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. Njihova

močna narodna zavest jih je prek vseh težav vodila v NOV Jugoslavije. Lepo število Križanov v prekomorskih enotah NOV Jugoslavije po svoje zopet potrjuje, da so Križani tudi daleč na tujem v usodnih zgodovinskih trenutkih dobro vedeli, kje je njihovo mesto.

SREČKO VILHAR - ALBERT KLUN

PADLI ZA SVOBODO

Miroslav Košuta: Nápis na spomeniku padlím v boju proti nacifašizmu v Križu

**TA KAMEN JE
IZ VERE V PROSTOST,
IZ LJUBEZNI, IZ UPORA,
IZ GORJA IN KRVI.
POSTOJ IN PREMISLI:
V NJEM
KAKOR V ŠKOLJKI
ŽRTEV ZORI.**

Antončič Evald - rojen 3. oktobra

1924 v Križu, oče Alojz, mati Jožeta Košuta, po poklicu mehanik. Zaradi petja pesmi Bandiera rossa je bil leta 1940 zaprt v Coroneu približno leto dni, potem še poldrugo leto v Rimu, nakar ga je posebno sodišče oprostilo. V partizane je šel 15. avgusta

1943, bil je v 2. gruji VDV IX. korpusa. Umrl je 21. marca 1945 v Lonjerju, ko je Colottijeva banda napadla tamkajšnji bunker. Med begom je padel in bil ubit z bombo.

Batič Ivan - rojen 29. avgusta 1916 v Križu, oče Josip, mati Marija Tence, lito graf. Leta 1936 šel čez mejo in bil v Ljubljani zaprt zaradi komunistične propagande, pozneje zaprt v Coroneu in nazadnje poslan z italijansko vojsko v Jugoslavijo, kjer je 9. septembra prešel v Osiješko brigado. V spopadu s četniki bil ranjen in zajet, iz taborišča Knin pobegnil, bil ranjen blizu vasi Miklouš, zginil z ranjenimi, ki so jih pobili Nemci ali četniki 7. februarja 1945.

Bizin Edvard - rojen 17. februarja

1927 v Križu, oče Franc, mati Viktorija Verginella, po poklicu mehanik. Bil je že v vlaku za transport v Nemčijo, pa so ga nacisti na posredovanje nabrežinskega župnika izpustili zaradi njegove mladosti. V partizane je šel 11. junija 1944, bil s Kosovelovo brigado v Cerknem, bil zajet na Poreznu in ustreljen v Jesenici 25. marca 1945. Iste dne je bilo prav tam ubitih še pet drugih kriških borcev.

Bogateč Drago - rojen 24. avgusta 1922 v Križu, oče Anton, mati Marija Sirk, po poklicu pek. V partizane je še! 10. septembra 1943 s 1. prekomorsko brigado iz Gravine pri Bariju, bojeval se je v vrstah 3. brigade Nikola Tesla, padel pa je na Širokem Bregu 2. maja 1944.

Bogateč Ivan - rojen 15. oktobra 1887 v Križu, oče Mihael, mati Franca Suban, pometač. Bil je pristaš OF in 8. januarja 1943 so ga prišli iskat orožniki in odpeljali v kriško vojašnico, potem v Coroneo, kjer je ostal dva meseca. Dne 12. marca 1943 so ga odpeljali v koncentracijsko taborišče Cairo Montenotte, po sedmih mesecih pa so ga Nemci poslali v Mauthausen, kjer je umrl 22. januarja 1944. Baje se je nekaj ponesrečil in je bil dolgo v taboriščni bolnici.

Bogateč Ivan - rojen 25. julija 1917 v Križu, oče Peter, mati Marija Sedmak, po poklicu kovač, bavil pa se je tudi z ribištvtom. Vojsko je služil v Brindi si ju in po razsulu Italije je septembra 1943 šel v partizane s 3. prekomorsko brigado. Bojeval se je v Dalmaciji, dokler ga ni 13. decembra 1944 v Kninu pokosil mitraljez.

Bogateč Miroslav - rojen 13. aprila

1923 v Križu, oče Anton, mati Kata-rina Sulčič, po poklicu mizar. V partizane je šel septembra 1943, bil v Kosovelovi brigadi, ker pa zaradi bolnih nog ni mogel hoditi, se je marca 1944 vrnil domov. Najprej se je skrival na kresiji, nato si je poiskal službo, da ga ne bi Nemci zasledovali, ves čas pa je še sodeloval s partizani. Bil je izdan in aretiran, mesec dni preživel v Coroneu, nato so ga obesili s talci v Ulici Ghega 23. aprila 1944.

Bogateč Peter - rojen 19. oktobra 1910 v Križu, oče Anton, mati Kata-rina Sulčič, po poklicu kamnosek, član mladinske komunistične organizacije od leta 1927. Leta 1930 je emigriral v Jugoslavijo in sodeloval pri Mladi Soči. Leta 1933 je bil aretiran in beograjsko sodišče za zaščito države ga je obsodilo na tri leta robije v Sremski Mitrovici. Leta 1936 je odpotoval v Španijo in bil borec mednarodne brigade. Padel je julija 1937 v Brunete pri Madridu.

Dovšak Ferdinand - rojen 27. aprila 1904 v Križu, oče Josip, mati Marija Tence. Emigrirat v Jugoslavijo in pred vojno živel v Zavodnjah pri Šoštanju, kot aktivist aretiran 4. julija 1941, zaprt v celjskem zaporu, nato obsojen na prisilno delo v kamnolo-mu smrti v Mauthausnu. Po prestani kazni umrl od izčerpanosti na poti domov 27. februarja 1942 v Mari-boru.

Guštin Karel - rojen 4. oktobra 1925 v Križu, oče Martin, mati Marija Košuta. V partizane je šel 10. januarja 1944, bil v Kosovelovi brigadi, 25. marca 1945 pa so ga ubili Nemci v Jesenici pri Cerknem, potem ko so ga prejšnjega dne zajeli s številnimi tovariši v bunkerju na Poreznu. Istega dne so prav tam bili ubiti še Edvard Bizin, Josip Košuta, Vojko Sedmak, Ferdinand Tence in Marcel Tretjak.

Juretič Boris - rojen 24. avgusta 1920 v Podgori pri Gorici, oče Riko, mati Tereza Noč. V partizane je šel septembra 1943, po vrnitvi iz italijanske vojske, skupaj s šestimi drugimi vaščani in bratom, zaradi česar so njunega očeta odpeljali v Nemčijo. Bil je v Kosovelovi brigadi politični komisar in pozneje tečajnik šole v Cerknem, padel ob napadu nanjo 27. januarja 1944.

Kariž Hilarij - rojen 2. junija 1908 v Križu, oče Anton Štolfa, mati Marija Kariž. Od junija 1941 član kraškega 000F in OK KPS, eden glavnih organizatorjev narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem, aretiran 28. januarja 1942 in interniran do razsula Italije, pozneje vojni poročevalec IX. korpusa. Marca 1944 najbrž izdan in zaprt, obešen s talci v Ul. Ghega 23. aprila 1944. V Ptuju so mu posvetili eno izmed mestnih ulic.

Kariž Valentin - rojen 14. februarja

1903 v Križu, oče Anton Štolfa, mati Marija Kariž. Po ilegalnem delu v Ljubljani je septembra 1941 z imenom Zdravko že med Šercerjevimi prvoborci, ki se zadnje dni oktobra po napadu na Lož znajdejo v obroču. Ujamejo ga in prepeljejo v ljubljanske zapore, italijansko vojaško sodišče pa ga s Šercerjem in štirimi tovariši obsodi na smrt. Obsodbo so izvršili 22. decembra 1941 v Tomišlju.

Kobau Franc - rojen 21. novembra

1910 v Križu, oče Peter, mati Urša Košuta, po poklicu kamnosek. Ko bi moral v italijansko vojsko, je 28. maja 1941 zbežal najprej v Ljubljano, nato naprej v partizane. Bil je v 4. bataljonu Tomiševe brigade, dosegel je čin podporočnika. Padel je 30. avgusta 1943 v Sv. Gregorju pri Ribnici, po eni verziji med jurišem, po drugi pa naj bi ga bila ubila bomba v bunkerju, kjer je bil še z osmimi tovariši.

Košuta Edvard - rojen 16. septembra

1926 v Križu, oče Ivan, mati Angela Košuta, po poklicu mehanik. Bil je v Aquili v posebnih bataljonih, po razsulu Italije pa se je vrnil domov in 8. januarja 1944 odšel v partizane. Z Bazoviško brigado se je bojeval v Vipavski dolini, kjer ga je 3. avgusta 1944 ob nekem napadu pri Prvačini ubil italijanski alpinec.

Košuta Josip - rojen 25. februarja 1893 v Križu, oče Kristjan, mati Antonija Strgonšek, po poklicu klesar. Zaposlen je bil na Reki, ko pa je tam prišlo do neredov, se je odločil in 8. septembra 1943 šel v partizane. Bil je ranjen v nogu, bojeval pa se je v 1. četi komande mesta Cerkno. Ubili so ga 25. marca 1945 v Jesenici. Istega dne je bilo prav tam ubitih še pet kriških borcev.

Košuta Josip - rojen 14. oktobra 1908 v Gabrovici, oče Matija, mati Ana Blazina, po poklicu klesar. V partizane je šel 2. avgusta 1943, vključil se je v jugoslovansko vojno mornarico in prevzel partizansko ime Matija. Vojno je preživel, vendar je umrl za posledicami partizanstva 11. septembra 1947 v bolnici v Lovranu. Priznan je kot žrtev narodnoosvobodilne vojne.

Košuta Josip - rojen 13. marca 1913 v Križu, oče Matija, mati Katarina Guštin, po poklicu kamnosek. V partizane šel 9. septembra 1943, bil komandir 3. čete 1. bataljona Gradnikove brigade, potem v VOS. Nemci so ga nekoč zajeli, pa se mu je posrečil beg. Dne 16. januarja 1944 je prišel službeno v rodno vas, bil pa je izdan in prijet ter na begu ustreljen. Mrtvega so Nemci obesili na murvo ob cesti v Nabrežino.

Košuta Karel - rojen 2. januarja 1922 v Križu, oče Josip, mati Marija Košuta, po poklicu čevljар. Mati mu je umrla v rani mladosti, oče pa že leta 1928 emigriral v Argentino, tako je živel pri noni, dokler ga niso leta 1942 poslali v posebni bataljon v Asti, od koder je moral pozneje na grški otok Kefallenia, kjer je po 8. septembetu 1943 padel v boju z Nemci.

Košuta Ladislav - rojen 2. aprila 1922 v Križu, oče Anton, mati Ivana Bogateč, po poklicu klesar. V partizane je šel 5. junija 1944, bil kurir v Gregoričevi brigadi in v Trnovskem gozdu zbolel za tifusom. Avgusta ga je Ida Tretjak pripeljala do Velikega dola, doma je ostal teden dni, nato so ga odpeljali v tržaško bolnico, kjer je umrl 4. septembra 1944.

Košuta Marij - rojen 11. julija 1919 v Križu, oče Kristjan, mati Amalija Košuta, po poklicu tesar. Delal je v ladjedelnici, leta 1939 je šel k vojakom, januarja 1943 so ga odpoklicali v ladjedelnico. V partizane je šel 10. septembra 1943, komaj mesec dni se bojeval v 1. kraškem bataljonu, padel 12. oktobra 1943 v Vipavski dolini.

Košuta Viktor - rojen 15. oktobra

1911 v Križu, oče Anton, mati Ana Tence, zidar. Zaposlen je bil na Reki.

V partizane je šel 1. januarja 1942, bil v 2. jurišni četi 2. bataljona brigade Rade Končar. Bojeval se je v okolini Sušaka, bil ranjen, se spet vrnil v partizane in padel 2. januarja

1943 pri napadu na nemško postojanko v Krašiču pri Žumberku. Za njegovo smrt je zvedel brat Dominik, krojač, ko je srečal človeka, ki je nosil njegov plasč.

Košuta Viktor - rojen 23. decembra

1920 v Križu, oče Josip, mati Marija Tence, po poklicu mehanik. V partizane je šel 9. septembra 1943, bil v 1. bataljonu Gradnikove brigade, politični komisar čete, padel 18. novembra 1943 pri Žireh. Po drugi verziji: Ko so njegovo četo napadli Nemci, je bil med bojem ranjen. Nemci so ga pobrali in nihče ga ni več videl. Vsa pozvedovanja po končani vojni so bila zaman.

Maganja Marij - rojen 5. decembra

1908 v Križu, oče Andrej, mati Francka Kralj, klesar. Vključen v NOV od jeseni 1941, aretiran z ženo 20. januarja 1943 in zaprt v Coroneu,

11. septembra šel v partizane in v Istri postal komandant 2. bataljona Gortanove brigade. Bojeval se je v okolini Pulja. Dne 11. junija 1944 so napadli karabinjerje in fašiste v kasarni v Pičnem, ti so vzdignili belo zastavo, potem pa ga je fašistični komandant zahrbtno ustrelil.

Pacchioni Pavel - rojen 12. februarja

1924 v Križu, oče Anton, mati Jože-fa Kenda, po poklicu mehanik. Za-poslen je bil v tržiški ladjedelnici. V partizane je šel 5. junija 1944, bil v Bazoviški brigadi, se vrnil domov, čez čas pa ponovno stopil v vrste borcev. Padel je 1. oktobra 1944 v Hruševici pri Štanjelu, ko je bil v izvidnici, ki je sprejela boj z veliko močnejšim nemškim nasprotnikom.

Scoda Jordan - rojen 23. avgusta

1925 v Krminu, oče Dominik, mati Rosa Bon, po poklicu železničar. Bit je zaposlen na postajji v Grijanu. V vrste narodnoosvobodilne vojske je stopil 8. avgusta 1944, bil vključen v 4. bataljon VIII. brigade, padel pri Koritnem 17. oktobra 1944 in je pokopan v Novem mestu, v grobu s tremi drugimi tovariši.

Sedmak Adolf - rojen 11. februarja

1927 v Križu, oče Adolf, mati Pavla Tence, po poklicu mizar. Šel v Gradnikovo brigado 11. julija 1944 v Veliki dol, tam so ga zajeli Nemci in odpeljali v tržaški Coroneo. Iz zapora so ga poslali 25. junija v koncentra-cijsko taborišče Buchenwald, kjer je umrl 25. julija 1944.

Sedmak Božič - rojen 19. decembra

1921 v Križu, oče Ignac, mati Francka Bezin, po poklicu zidar. V partizane je še/ 9. septembra 1943, potem ko se je vrnil iz italijanske vojske. Ohranjeno je njegovo pismo domačim z naslovom: 18. divizija, X. SNOB Ljubljanska, inženirska četa. Njegova naloga je bila zelo nevarna, saj je moral minirati sovražne bunkre, bil pa je le enkrat ranjen. Padel je v Šmarjah dva dni pred osvoboditvijo Ljubljane, 7. maja 1945.

Sedmak Danilo - rojen 10. julija 1904 v Križu, oče Ivan, mati Jožefa Košutza, delavec. Živel je v Mariboru in tam bil aktivist Osvobodilne fronte. 17. julija 1941 je bil aretiran in poslan v koncentracijsko taborišče Mauthausen, kjer je umrl 16. decembra 1941.

Sedmak Emil - rojen 2. junija 1927 v Križu, oče Ivan, mati Gizela Dovšak, po poklicu mehanik. V partizane je šel 5. aprila 1944, bil dodeljen južno-primorskemu odredu, pozneje premeščen v V D V, ki se je boril na spodnjem Krasu. Dne 20. januarja 1945 je bil s tovariši obkoljen pri Zgoniku, med kritjem umika bil težko ranjen in odpeljan na zasliševanje na Prosek, kjer je izdihnil.

Sedmak Franc - rojen 8. novembra 1914 v Križu, oče Franc, mati Marija Kobau. V partizane je šel 1. maja 1944, bil v 1. bataljonu Kosovelove brigade, v boju pri Pliskovici zajet 17. junija in poslan najprej v Buchenwald, nato v Stutthof, Politz in Dachau, kjer je umrl 28. februarja 1945.

Sedmak Henrik - rojen 5. aprila 1923 v Križu, oče Henrik, mati Kristina Svab, kovač. V Kosovelovo brigado šel 15. septembra 1943, decembra se je vrnil domov in Nemci so ga aretirali, potem pa izpustili s kupom propustnic, ki naj bi jih nesel tovarišem. Pozimi je preplaval Sočo pri Tolminu, zbolel za pljučnico in se zdravil v neki hiši v Renčah še s tridesetimi partizani. Ker je kašljal, je zaprosil, da ga odnesejo iz hiše, pri tem pa so ga Nemci 14. marca 1944 ustrelili.

Sedmak Vojko - rojen 10. februarja 1927 v Križu, oče Peter, mati Justa Sedmak, po poklicu mizar. V partizane šel 12. junija 1944 in bil kurir štaba Kosovelove brigade. Svojcem se je oglasil samo enkrat z listkom, v katerem jih je prosil kruha. Bil je zajet verjetno v bunkerju na Poreznu in ustreljen z drugimi petimi kriškimi borci 25. marca 1945 v Jesenici pri Cerknem.

Sirk Drago - rojen 7. septembra 1921 v Križu, oče Vincenc, mati Zofija Košuta, delavec v ladjedelnici. Ko se je po razpadu Italije vrnil od vojakov, je šel takoj v partizane in bil v 1. kraškem bataljonu. Dne 13. julija 1944 je bil s tovariši na poti v Beneško Slovenijo zaradi volitev, ko pa so prekoračili Sočo, so ga pri Si. Luciji zajeli Nemci. Najprej je bil zaprt v Gorici, nato odpeljan v Nemčijo, kjer je umrl. 26. avgusta 1944.

Sosič Aleksandra - rojena 13. decembra 1923 v Križu, oče Romeo, mati Ivana Sirk, dokončala strokovno šolo. V partizane odšla 11. septembra 1943, najprej z namenom, da obišče brata, potem pa je ostala kot bolničarka v Gradnikovi brigadi. Nemci so jo zadeli 4. novembra 1943 na pokopališču v Spodnji Idriji, ko je nudila ranjencem prvo pomoč.

Sosič Karel - rojen 1. januarja 1922 v Križu, oče Romeo, mati Ivana Sirk, po poklicu risar. Delal je v ladjedelnici v Tržiču, kamor so ga bili poklicali od vojakov, odšel v partizane 7. septembra 1943, bil v 1. kraškem bataljonu, padel že 19. istega meseca v Vrtojbi pri Gorici.

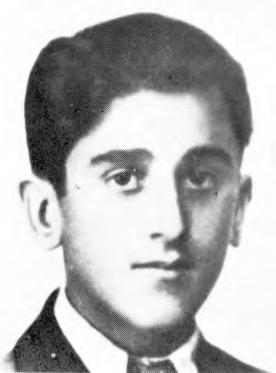
Stefančič Henrik - rojen 15. julija

1912 v Križu, oče Martin, mati Jožefa Bogateč, po poklicu klesar. Bil je karabinjer, v partizane je šel 1. decembra 1943, toda samo teden dni mu je bilo dano se boriti v 1. brigadi Lorenzetti, zakaj že 8. decembra je padel v kraju Agnolo pri Brescii.

Stefančič Ladislav - rojen 25. maja

1922 v Križu, oče Ivan, mati Ivana Košuta, po poklicu pek. V partizane je šel 12. septembra 1943, vključil se je 'J 1. kraški bataljon, katerega komandant je bil sovaščan Josip Batič. Po osmih dneh njegovega bivanja v gozdu se je bataljon spopadel z Nemci in v tem boju ga je v Gabrovici pri Komnu zadela sovražna krogla 20. septembra 1943.

Strgonšek Ivan - rojen. 3. avgusta

1921 v Križu, oče Ivan, mati Ivana Sedmak, po poklicu tramvajar. Šel v partizane 8. septembra 1943 in se vključil v 1. kraški bataljon. Boril se je v Vipavski dolini in v Trnovskem gozdu. Padel je nekje na Krasu 27. septembra 1943, komaj tri tedne po prihodu v partizane.

Sulčič Anton - rojen 21. novembra 1897 v Križu, oče Jernej, mati Uršula, po poklicu ribič. Sodeloval z NOV od aprila 1943, bil aktivist in obveščevalec IX. korpusa. Nemci so ga zajeli v kriškem portiču 6. decembra 1944, ko je pripeljal sol za partizane. Dne 21. istega meseca so ga odpeljali v Nemčijo, kjer se je izgubila za njim vsaka sled. Velja za pogrešanega.

Sulčič Danilo - rojen 13. oktobra 1910 v Križu, oče Ivan, mati Štefanija Sedmak, po poklicu ribič. V partizane je šel 12. junija 1943 skupaj z drugimi vaščani, bojeval se je na Krasu in v Vipavski dolini s Kosovelovo brigado. Zadnje dni avgusta 1944 ga je žena obiskala v Rihemberku, bil pa je že hudo bolan zato so ga nekaj dni pozneje spravili v bolnico blizu Branice pri Ajdovščini, ki pa so jo 15. septembra 1944 odkrili Nemci in pobili vse ranjence.

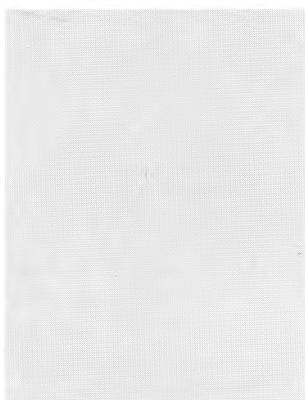

Sulčič Lucijan - rojen 9. julija 1926 v Križu, oče Angel, mati Marija Tence, stopil v narodnoosvobodilno vojsko 8. januarja 1944, bil v Gradnikovi brigadi, obiskoval oficirsko šolo VII. korpusa, padel v Suhih krajin na novega leta dan 1945.

Sulčič Roman - rojen 22. avgusta

1904 v Križu, oče Franc, mati Ivana Tence, po poklicu ribič. V partizane je šel 15. junija 1944, bil v komandi mesta Čepovan, bil zajet in odpeljan v Nemčijo skupaj z Antonom Sulčičem. Umrl je v taborišču Flossenbürg, podružnici Dachaua, 2. aprila 1945.

Šemec Franc - rojen 16. junija 1907 v Križu, oče Ivan, mati Katarina Maganja, umrl je v vagonu med prevozom v koncentracijsko taborišče, že v Nemčiji, februarja 1944. O njem se ni ohranila nobena slika.

Škabar Aldo - rojen 6. julija 1924 v Križu, oče Ivan, mati Marija Furlan, po poklicu mizar. Februarja 1944 so Nemci zajeli kriške može in jih odpeljali v Nabrežino, tam pa izpuštili letnika 1927-1928. A/do, ki je bil si la drobne postave, je potvoril letnico v izkaznici in se tako rešil. 15. marca je odšel v partizane, umrl pa je kot borec Bazoviške brigade 28. julija 1944 v Bačičih pri Kanalu, ko je z izvidnico padel v zasedo.

Štok Livij - rojen 9. decembra 1925 v Križu, oče Franc, mati Jožefa Švab, kovač. Bil je mobiliziran kot šofer za organizacijo Sper. Leta 1944 se je vključil v sabotažno skupino, ki se je zbirata v svetoivanski umobolnici v hiši primarija Donninija. Tu ga je 28. marca 1945 po atentatu v UL Massimo d'Azeglio zajela s tremi tovariši Guardia civica in jih izročila Nemcem. Ti so jih naslednjega dne obesili pred isto garažo.

Švab Radislav - rojen 24. septembra 1920 v Križu, oče Simon, mati Viktorija Tence, po poklicu čevljар. Po razsulu Italije septembra 1943 so ga Nemci ujeti v Milanu in deportirali v koncentracijsko taborišče v Hitdemu, kjer je umrl 8. marca 1945.

Švab Rudolf - rojen 26. junija 1925 v Križu, oče Jakob, mati Marija Jarc, po poklicu mizar. V narodnoosvobodilno vojsko stopil 26. marca 1944, bil v komandi mesta Sežana, vrnil se je bolan iz Trnovskega gozda in umrl v tržaški bolnici. 6. oktobra 1944.

Švab Virgilij - rojen 10. decembra

1928 v Križu, oče Mihaei, mati Marija Švab. V narodnoosvobodilno vojsko je vstopil 9. septembra 1943, bil v Gradnikovi brigadi, zajet pri Pliskovici na Krasu, zaprt štirinajst dni v tržaškem Coro neu, nato interniran v Buchenwaldu, kjer je umrl 17. februarja 1945.

Tence Danilo - rojen 7. novembra

1926 v Križu, oče Maksimiljan, mati Marija. V vrste narodnoosvobodilne vojske je stopil leta 1944, bil v komandi mesta Sežana, ki je imela svoj sedež od poletja 1943 do konca vojne v zaselku Mihajle pri Škrbini, in tu je padel 13. januarja 1945.

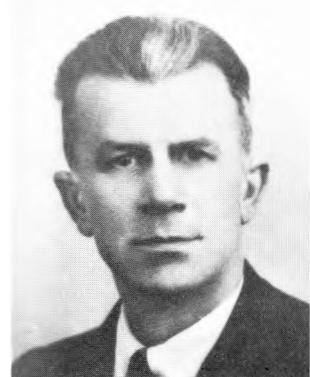
Tence Ferdinand - rojen 2. julija

1909 v Križu, oče Ivan, mati Ana Košuta, po poklicu je bil klesar. I partizane se je odpravil 18. julija 1944 in stopil v južnoprimski odred. Nemci so ga zajeli v bunkerju na Poreznu s številnimi tovariši in ga naslednjega dne, 25. marca 1945, ustrelili v Jesenici pri Cerknem. Iste dne je bilo prav tam ubitih še pet drugih kriških borcev.

Tence Franc - rojen 3. februarja 1920 v Križu, oče Franc, mati Franca Sedmak, po poklicu klesar. Bii je vojak na Sardiniji, avgusta 1940 so ga aretirali in prepeljali v tržaški zapor, od koder se je januarja naslednjega leta spet vrnil na otok. V partizane je odšel 8. septembra 1943. Bojeval se je s 5. bataljonom Bazoviške brigade v okolici Vipave. Bil je bolničar in pozneje delegat. Nemška krogla ga je zadela med Štanjelom in Kobjeglavo 1. oktobra 1944.

Tence Ivan - rojen 3. septembra 1912 v Križu, oče Ivan, mati Ana Košuta, po poklicu mehanik. Južnoprimskemu odredu se je priključil 14. avgusta 1944 v Samotorci, kjer je bilo zbirališče partizanov. Že naslednjega dne pa so ga nemške krogle zadele v trebuh in nogu, neki Šempolajec ga je pripeljal najprej v nabrežinski sanatorij, nato v Križ, od koder so ga s posredovanjem brata Josipa spravili v tržaško bolnico. Tu je naslednjega jutra, 16. avgusta, izdihnil.

Tence Josip - rojen 14. aprila 1897 v Križu, oče Ivan, mati Ana Košuta, po poklicu uradnik. Predsednik OF od samega začetka in duša osvobodilnega gibanja v vasi vse do oktobra 1944, ko so ga Nemci aretirali in odpeljali najprej v Coroneo, potem pa 15. oktobra v taborišče Buchenwald, kjer je zaradi izčrpanosti umrl 12. marca 1945. Bil je namreč že prej težko bolan in ni zmogel trdega taboriščnega življenja.

Tence Marij - rojen 26. marca 1899 v Križu, oče Ivan, mati Ana Košuta, železničar. Pred fašističnim preganjanjem je zbežal v Ljubljano, ko pa so jo zasedli Italijani, so ga aretirali in prepeljali v koprsko zapore, od tod je romal 14. septembra 1943 v koncentracijsko taborišče Neuengamme pri Hamburgu. Umrl je 3. maja 1945 pod bombami zavezniških letal, ki so potopila ladjo, s katero so nacisti hoteli prepeljati taboriščnike na Dansko.

Tence Marij - rojen 8. septembra 1928 v Križu, oče Rudolf, mati Angela Sedmak, po poklicu tehnični uradnik. V partizane je šel jeseni 1944, bil v kraškem VDV, sodeloval je na raznih mitingih, padel 5. januarja 1945 v Volčah pri Tolminu. Marij je najmlajša kriška žrtev v vrstah narodnoosvobodilne vojske.

Tretjak Alojz - rojen 16. maja 1926 v Križu, oče Alojz, mati Angela Sirk, mehanik v tržaški ladjedelnici. V vrste narodnoosvobodilne vojske je stopil 1. julija 1944, deloval je pri komandi mesta Sežana, umrl pa je za posledicami bolezni, ki si jo je nakopal v partizanih, po osvoboditvi, in sicer 8. januarja 1946 v Križu. Priznan je kot žrtev narodoosvobodilne vojne.

Tretjak Ida - rojena 28. julija 1924 v Križu, oče Viktor, mati Marija Stefančič. V partizanske vrste se je vključila kot devetnajstletno dekle 9. septembra 1943, z doma je odšla skupaj z Josipom Tretjakom, bila v 1. bataljonu Gradnikove brigade in padla v enem izmed prvih bojev z Nemci še isti mesec, dne 29. septembra 1943 v Ajševici pri Gorici.

Tretjak Josip - rojen 3. marca 1922 v Križu, oče Josip, mati Marija Starc, po poklicu mehanik, zaposlen v tržiški ladjedelnici. Šel v partizane 9. septembra 1943 skupaj z Ido Tretjak, bil v Gradnikovi brigadi, padel v bojih z Nemci nekje pri Gorici leta 1943. Točen kraj in datum smrti nista znana.

Tretjak Marcel - rojen 16. januarja 1914 v Križu, oče Ivan, mati Lucija Sirk, po poklicu težak. Član komunistične partije in aktivist, pred drugim tržaškim procesom zaprt za mesec dni, v posebnih bataljonih v Aquili do razsula Italije, potem aktivist do 11. junija 1944, ko je odšel v Kosovsko-lovo brigado. Na oljčno nedeljo 25. marca 1945 je žena po dolgem času prejela njegovo pismo, da je na osvojenem ozemlju v Cernem, prav tistega dne pa je bil ubit.

Verginella Josip - rojen 21. avgusta 1908 v Križu, oče Janez, mati Marija Košuta, kamnosek. Že mlad stopil v delavsko gibanje, leta 1927 postal član KP in tri leta potem moral zbežati v Jugoslavijo, leta 1932 bil na Leninski šoli v Moskvi, leta 1936 prostovoljec v Španiji, leta 1943 komandant v Lyonu, kasneje komandan 122. garibaldinske brigade, izdan in ustreljen 16. januarja 1945 v Lumezzanu. Odlikovan s srebrno kolajno za vojaške zasluge.

ŽRTVE, KATERIH IMENA NI NA SPOMENIKU

Bogateč Peter - rojen 25. junija 1881, v Križu, oče Štefan, mati Apolonija Sedmak, ribič. Bil je na ribolovu v bližini kriškega portiča 30. januarja 1945, ko je nemško protiletalsko topništvo sestreljilo angleško letalo. Ko se je drugo letalo, ki je varovalo padlega pilota, spustilo nizko nad morje, so Nemci streljali nanj, ubili pa nedolžnega kriškega ribiča. Imel je tri sinove v partizanih, od katerih je Ivan padel v boju.

Busetti Henrik - rojen 2. februarja 1900 v Križu, oče Angel, mati Elisa Vidoni, po poroki stanoval v Nabrežini. V partizane je šel 11. septembra 1943, stopil v 1. kraški bataljon, pa mu ni bilo sojeno, da bi se dolgo boril v njegovih vrstah, saj je padel že 17. septembra 1943 v Šempetru pri Gorici. Njegovo ime je na spominski plošči v Nabrežini.

Kenda Josip - rojen 29. januarja 1892 v Križu, oče Janez, mati Roza Kovbau, kamnosek. Stanoval je v Nabrežini. Ob polomu italijanske vojske je O F izdala nalog, da se živež, orože in ostalo iz nabrežinskega skladišča odpelje v partizansko zaledje. V tej akciji je sodeloval kot terenec. Ob prihodu Nemcev 12. septembra je hotel zbežati, pa so ga ustrelili pred domaćim pragom. Njegovo ime je na spominski plošči v Nabrežini.

Košuta Karel - rojen 7. januarja 1915 v Križu, oče Anton, mati Karolina Sedmak, trgovski pomočnik. V partizane šel novembra 1943, bil v oficirski šoli v Cerknem in član VOS IX. korpusa. Ostal v IX. korpusu še po vojni in 19. avgusta 1946, ko se je službeno peljal iz Divače v Trst, ga je angleški avto zbil do smrti. Njegovega imena ni na tem spomeniku, posvečenem žrtvam boja proti nacifašizmu.

Sedmak Guido - rojen 12. septembra 1902 v Križu, oče Martin, mati Ivana Košuta, po poklicu kamnosek. Pred prihodom Nemcev v Nabrežino na njegov rojstni dan leta 1943 je sodeloval pri pobiranju raznega materiala iz nabrežinskih skladišč. Ko so Nemci zbrali vse moške na ravniči za sedanjim časopisnim kioskom, so prijem odkrili orožje. Odpeljali so ga neznano kam in ustrelili.

Podoba matere: Ana Košuta por. Tence, slikana 15. avgusta 1944, prav na dan, ko je bil zadet Nini, prvi in najmlajši izmed štirih sinov, ki jih je žrtvovala za svobodo.

SEZNAMI BORCEV IN DEPORTIRANCEV

KRIŽANI V NARODNOOSVOBODILNI VOJSKI JUGOSLAVIJE

Zap. št.	Priimek in ime	Domače ime	Očetovo ime	Rojstvo	Vstopil v NOV	Čin ali položaj	Edinica
1.	Antončič Albin	—	Alojz	1.3.1928	11.6.1944	borec	KM Sežana
2.	Antončič Arduin	—	Alojz	1922	1944	borec	KM Sežana
3.	Batič Josip	—	Josip	18.4.1911	15.9 do 25.10.1943	borec	KM Sežana
4.	Baučer Leopold	—	Josip	3.5.1913	15.5.1944	vodnik	Jug. aviacija
5.	Bogateč Alojz	—	Anton	7.7.1927	6.5.1944	vodnik	Gradnikova brig.
6.	Bogateč Guerino-Vojko	—	Anton	15.8.1911	9.9.1943	poročnik	1 .prekomorska brig.
7.	Bogateč Ferdinand	—	Ferdinand	17.2.1927	23.2.1944	st.vodnik	XVIII.Bazoviška brig.
8.	Bogateč Franc	Koča	Peter	9.2.1923	15.6.1944	borec	XIX.Kosovelova brig.
9.	Bogateč Ivan	Zelene	Janez	7.3.1924	27.5.1944	vodnik	XVIII.Bazoviška brig.
10.	Bogateč Marij	Štokov	Anton	17.8.1910	2.12.1944	borec	1.prekomorska brig.
11.	Bogateč Marij	—	Franc	21.6.1912	1.6.1944	borec	Jug. aviacija
12.	Bogateč Mirko	Štokov	Anton	27.10.1924	12.4.1944	borec	XV111 .Bazoviška brig.
13.	Bogateč roj. Sulčič Silva	Gibetva	Pavla	14.1.1920	9.9.1943	st.vodnik	XIX.Kosovelova brig.
14.	Bogateč Stanislav	Smicerjev	Martin	8.2.1907	19.7.1944	vodnik	KM Sežana
15.	Bogateč Stanislav	Koča	Peter	7.5.1911	10.6.1944	borec	KM Sežana
16.	Busetti Ivan	—	Ivan	8.8.1912	15.5.1944	borec	Aviacija
17.	Busetti Just	—	Just	19.2.1922	21.5.1944	borec	POK Pula
18.	Cerlenko Josip	—	Vinko	1926	1944	borec	v hrvaških edinicah
19.	Di Lenardo Rudolf	Rezjan	Jakob	7.8.1911	9.9.1943	polit.aktiv.	Okrajni komite Kras
20.	Dovšak Miroslav	—	Mirko	13.5.1928	14.8.1943	borec	III.Gradnikova brig.
21.	Gruden Bogomil	—	Angel	16.8.1924	10.10.1943	borec	Štab kom.jug.mornarice
22.	Hutter Bruno	—	Alfonz	1926	15.3.1944	st. vodnik	XVII.Gregorčičeva brig.
23.	Juretič Danilo	—	Henrik	22.1.1922	10.9.1943	borec	XIX.Kosovelova brig.
24.	Kariž Vladimir	—	Anton	27.6.1922	22.7.1944	borec	XVIII.Bazoviška brig.
25.	Kobau Emil	Pjerotov	Ivan	8.4.1923	17.7.1943	vodnik	XIX.Kosovelova brig.
26.	Kocjančič Albin	Kolarjev	Martin	23.9.1925	14.10.1943	vodnik	1 .prekomorska brig.
27.	Kodrič Leda	—	Albert	28.4.1927	12.9.1943	zastavnik	Južnoprim. odred
28.	Košuta Angel	Katica	Matija	8.3.1905	9.9.1943	intendant	1 .prekomorska brig.
29.	Košuta Angel	Skržaden	Karel	27.7.1908	23.1.1944	borec	3.prekomorska brig.
30.	Košuta Boris	Kocjanov	Ivan	21.1.1926	21.1.1945	borec	KM Sežana
31.	Košuta Danilo	—	Anton	19.11.1920	12.1.1944	borec	JPO
32.	Košuta Drago	Cesarjev	Josip	16.10.1926	8.1.1944	vodnik	XIX.Kosovelova brig.
33.	Košuta Dušan	Županov	Jernej	1.7.1919	12.4.1944	poročnik	JPO

Zap. št.	Priimek in ime	Domače ime	Očetovo ime	Rojstvo	Vstopil v IMAV	Čin ali položaj	Edinica
34.	Košuta Edvard	Kedekov	Karel	1915	1944	boréc	Edinica IX.korpusa
35.	Košuta Edvard	Procesja	Angel	1927	1944	polkovnik	Jug. aviacija
36.	Košuta Franc	C ječkov	Kristjan	10.4.1908	15.5.1944	šofer	Jug.baza, Bari-Gravina
37.	Košuta Franc-Lucijan	Šimčov	Ivan	15.5.1926	15.7.1944	borec	KM Sežana
38.	Košuta Ivan	Deronken	Janez	8.6.1916	27.5 do 1944	borec	KM Sežana v Brijuni/Vrhnu
39.	Košuta Izidor	Čječkov	Kristjan	4.4.1910	10.9.1943	st. vodnik	Divis.Italia v Jugoslaviji
40.	Košuta Josip	Cesarjev	Anton	19.3.1900	9.9. do 12.10.1943	borec	Kraški bataljon-bolezen
41.	Košuta Josip	Kimkov	Josip	20.4.1920	10.1.1944	borec	XIX.Kosovelova brig.
42.	Košuta Karel	Božnov	Anton	7.1.1915	15.6.1944	st. vodnik	Intend.pri IX.korpusu
43.	Košuta Karel	Fetkov	Franc	30.7.1924	18.7.1944	borec	KM Sežana
44.	Košuta Ladislav	-	Ivan	6.5.1905	8.9.1943	borec	Kraški bat.
45.	Košuta Laura	Vduvna	Franc	10.10.1919	11.9 do 6.12.1943	borka	XVIII.Bazoviška brig. ujeta
46.	Košuta Leander	Vduven	Franc	1912	9.9.1943	poročnik	Kraški bat.
47.	Košuta Lucijan	Kocjanov	Ivan	24.7.1928	1.2.1945	borec	Tržaška brig.Garibaldi
48.	Košuta Marcela	Vovca	Josip	1920	15.9.1943	kurirka	J PO
49.	Košuta Marij	Kedekov	Karel	1925	8.9.1943	vodnik	1 .prekomorska brig. (sedaj polkovnik v SZ)
50.	Košuta por.llič Mira	Splacna	Karel	3.9.1914	9.9.1943	poročnik	XIX.Kosovelova brig.
51.	Košuta Feliks	Splacen	Ivan	4.6.1923	27.2.1944	upravnik baze	Štab.baze NOV, Jeruzalerr
52.	Košuta Oskar	Čjarčev	Josip	6.8.1922	4.3.1944	st. vodnik	KM Sežana
53.	Košuta Oskar	-	Josip	15.6.1927	12.6.1944	borec	KM Sežana
54.	Košuta Rudolf	Beljanov	Rudolf	12.4.1920	2.4.1944	pol.it.kom.čete	3.prekomorska brig.
55.	Košuta Srečko	Dovaner	Franc	17.10.1920	2.12.1943	poročnik	OC Trst
56.	Košuta Srečko	Fetkov	Franc	1.4.1921	9.8.1944	vodnik	I.tankovska brig.
57.	Košuta Viktor	Srdun	Viktor	1.10.1923	14.4.1944	borec	VII.ud.bitoljska brig.
58.	Košuta Virgilij	Cesarjev	Matija	27.19.1912	5.10.1943	borec	XIX.Kosovelova brig.
59.	Košuta Virgilij	Cesarjev	Josip	12.10.1928	25.11.1944	borec	KM Sežana
60.	Košuta Vladimir	Skržaden	Karel	2.3.1919	26.5.1944	ml. vodnik	Jugosl.baza,Alžir
61.	Kovač Miloš	Kovačev	Maksimiljan	20.7.1923	8.5.1945	borec	III.Obalna div.
62.	Kralj Mirko	Kraljev	Janez	8.4.1923	8.12.1943	vodnik	J PO
63.	Laharnar Henrik	-	Henrik	14.2.1920	29.6.1944	borec	JPO
64.	Lozar Davorin	Bo kar jev	Josip	30.1.1927	2.7.1944	bolničar	VDV 1.bataljon
65.	Lozar Josip-Zdravko	Bo kar jev	Josip	14.3.1922	18.5.1944	borec	KM Sežana

Zap. št.	Priimek in ime	Domače ime	Očetovo ime	Rojstvo	Vstopil v NOV	Čin ali położaj	Edinica
66.	Lozar Ladislav	Bokarjev	Josip	5.8.1928	5.8.1944	borec	KM Sežana
67.	Maganja Albin	Čiškov	Jožef	8.4.1928	1.11.1944	vodnik	KM Sežana
68.	Maganja Franc	Čiškov	Franc	20.2.1920	21.7.1944	borec	JPO - Istrski bat.
69.	Maganja Karel	-	Karel	21.2.1926	28.5.1944	borec	XVIII.Bazoviška brig.
70.	Maganja Radoslav	-	Anton	31.3.1922	15.1.1944	polit, delegat	4.prekomorska brig.
71.	Majcen Žarko	Perajev	-	1922	1943	poročnik	Jug. aviacija
72.	Martinuci Josip	-	Mirko	26.9.1928	4.5.1945	kurir	III.Gradnikova brig.
73.	Pacchioni Nadal	-	Anton	7.12.1919	26.10.1944	borec	Izvid.četa XXVI.ud.div.
74.	Pahor Marij	-	Franc	8.12.1923	2.6. do 15.9.1944	radiotel.	XVIII.Bazoviška brig.
75.	Pelicon Egidij	-	Franc	26.2.1923	10.1.1944	vodnik	XIX.Kosovelova brig.
76.	Purič -Tence Miroslav	-	Martin	1917	15.5.1944	polit, delegat	111.Prekomorska brig.
77.	Sedmak Albert	Blenečov	Josip	27.3.1928	5.5.1945	borec	Inž.bataljon XXX.div.
78.	Sedmak Albin	Gapkov	Franc	25.11.1928	4.5.1945	borec	Inž.bataljon XXX.div.
79.	Sedmak Ciril	Škurčev	Valentin	6.2.1908	1.6.1944	borec	Jug. aviacija,Bar i-Dubrovnik
80.	Sedmak Damas	Šegi nov	Janez	J1.12.1911	15.3.1944	major	4.prekomorska brig.
81.	Sedmak Drago	Šegi nov	Franc	17.1.1920	26.1.1944	kapetan	JPO
82.	Sedmak Ferdinand	Kelčanov	Jernej	1.8.1910	16.2.1943	borec	v partiz.edinicah in Bosni
83.	Sedmak Ivan	Beleko	Ivan	15.11.1921	23.1.1944	ml.vodnik	3.prekomorska brig.
84.	Sedmak Josip	Pi torjev	Franc	15.10.1920	15.8.1944	borec	JPO
85.	Sedmak Lucijan	Jager	Franc	22.3.1927	22.5.1944	borec	XVIII.Bazoviška brig.
86.	Sedmak Pierina	Končkeva	Franca	11.6.1922	10.10.1943 do 16.10.1944	kurika	JPO - KM Sežana - Buchenwald
87.	Sedmak Rado	Čokov	Jakob	10.12.1912	17.1.1944	mornar	2.prekomorska brig.
88.	Sedmak Rado	Kedekov	Jožef	12.12.1920	29.5.1944	vodnik	XVIII.Bazoviška brig.
89.	Sedmak Rudolf	Nemčev	Peter	16.9.1912	18.7.1944	borec	tel.sekcija IX.Korpusa
90.	Sedmak Urban	Šeginov	Janez	1.5.1916	9.9.1943	kapetan	1 .prekomorska brig.
91.	Sedmak Venceslav	Gapkov	Jožef	15.2.1919	20.1.1944	borec	Jug.zbirna baza,Egipt
92.	Sedmak Viktor	Blenečev	Josip	19.3.1926	26.9.1943	borec	Beneški bat.
93.	Sirk Bogomir	Krajčev	Josip	3.1.1916	2.6.1944	intend.bat.	XVIII.Baz.brig.-Ruski bat.
94.	Sirk Boris	Krajčev	Josip	24.4.1922	2.6.1944	borec	XVIII.Bazoviška brig.
95.	Sirk Ladislav	Južinov	Josip	7.5.1898	12.9.1943	vodnik	1 .prekomorska brig.
96.	Sirk Marij	Krajčev	Josip	8.12.1919	23.6.1944	borec	JPO
97.	Sirk Viktor	—	Viktor	24.6.1922	12.6.1944	borec	VDV 2.bataljon
98.	Sirk Viljem	Krajčev	Josip	1.8.1911	1.12.43 do 1.7.1944	borec	1 .prekomorska nemški ujetnik

Zap. št	Priimek in ime	Domače ime	Očetovo ime	Rojstvo	Vstopil v NOV /	Čin ali položaj	Edinica
99.	Sirk Vinko		Josip	22.1.1917	1.2.1944	borec	Tankovska brig.IV.armije
100.	Sosič Ivan	Kavalo	Romeo	4.10.1928	1.4.1945	borec	Inž.bat.XXX. divizije
101.	Stefančič Albert	-	Jakob	21.4.1912	22.6.1944 do 4.11.1944	borec	JPO • ujet, Dachau
102.	Stefančič Albin	Zovenov	Janez	1926	15.6.1944	borec	KM Sežana
103.	Stefančič Franc	Zovenov	Janez	29.1.1924	1.12.1944	borec	I.tankovska brig. IV.arm.
104.	Stefančič Ivan-Cvetko	Zovenov	Janez	13.4.1919	9.9.1943	st. vodnik	Jug.odelenje boj. prip., Bari
105.	Stefančič Slavko	Stefančičev	Janez	1920	9.9.1943	st. vodnik	JPO
106.	Sulčič Albert	Kuaškov	Franc	17.9.1910	10.8.1943	poročnik	1.prekomorska brig.
107.	Sulčič Alojzija	Gibetva	Pavla	26.6.1922	1.5.1944	st. vodnik	JPO
108.	Sulčič Bruno	Tonca	Anton	1922	15.2.1944	borec	KM Sežana
109.	Sulčič Bruno	-	Janez	30.10.1925	15.4.1944	vodnik	XVIII.Bazoviška brig.
110.	Sulčič Ivan	Tonca	Anton	19.10.1926	1.6.1944	borec	5.prekomorska brig.
111.	Sulčič Ivan	Nenka	Pavel	10.12.1926	20.9.1943	st. vodnik	1 .prekomorska brig.
112.	Sulčič Josip	Škerčk	Josip	15.2.1915	15.5.1944	borec	3.prekomorska brig.
113.	Sulqič Josip	Nenka	Josip	1925	15.6.1944	borec	XVIII.Bazoviška brig.
114.	Sulčič Martin	Mica	Jožef	3.11.1915	1.5.1944	vodnik	XIX.Kosovelova brig.
115.	Sulčič por. Šemec Mira	Zgradna	Anton	24.5.1923	12.9. do 11.12.1944	borka-kurirka	Kraški bat. - kurirka OF
116.	Sulčič Renato	Lempo	T eodor	1927	1944	borec	KM Sežana
117.	Sulčič Roman	Lempo	Janez	11.5.1910	15.4.1944	instrukt.diverz.2.	prekomorska brig.
118.	Sulčič Viljem	Lempo	Marij	25.6.1927	27.5.1944	borec	XVIII.Bazoviška brig.
119.	Sulčič Virgilij	Lempo	Marij	22.4.1921	23.1.1944	zastavnik	Jug. baza, -Geneifa
120.	Sulčič Vladislav	Zgraden	Anton	25.10.1919	9.9.1943	poročnik	VOS-II.brigada VDV
121.	Šemec Ivan	Ri bea	Janez	1914	1944	st. vodnik	3.prekomorska brig.
122.	Šemec Martin	Šprinca	Miha	13.10.1915	15.2.1944	borec	Inž.bataljon XXX. div.
123.	Škabar Alojz	-	Anton	17.6.1905	8.9.1943	borec	Kraški bataljon
124.	Škabar Alojz	-	Alojz	1.6.1927	10.9.1943	borec	Kraški bataljon
125.	Švab Alojz	-	Alojz	17.9.1921	15.5.1944	borec	JPO
126.	Švab Ambrož	-	Martin	31.8.1913	25.1.1944	desetar	V.sektor mornarice, Dubrovnik
127.	Švab por. Bogateč Cvetka	Bočna	Karel	3.10.1927	9.9.1943	p.poročnik	XIX.Kosovelova brig.
128.	Švab Josip	Draži	Miha	26.1.1901	10.9.1943	borec	JPO
129.	Švab Stanislav	Štrekljev	Lovrenc	8.5.1913	26.5.1944	borec	Jug.baza, Alžir

Zap. št.	Priimek in ime	Domače ime	Očetovo ime	Rojstvo	Vstopil v NOV	Čin ali položaj	Edinica
130.	Švab Vinko	Broken	Alojz	19.7.1927	12.6.1944	borec	XIX.Kosovelova brig.
131.	Tance Vladimir	-	Josip	10.5.1926	18.9.1943 do 26.6.1944	borec	1. prekomorska ujetnik
132.	Tence Albert-Nino	Sirca	Ivan	8.4.1923	16.9.1943	nam. kom.čete 1	.prekomorska brig.
133.	Tence Albin	Geškov	Franc	1926	8.9.1943	major	1 .prekomorska brig.
134.	Tence Anton	Južinov	Ati lij	1926	9.11.1943	zastavnik	XIX.Kosovelova brig.
135.	Tence Boris	—	Franc	23.3.1921	6.5.1944	borec	XVI11.Bazoviška brig.
136.	Tenee Božič	Markotov	Josip	25.12.1927	2.12.1944	ostrostrelec	Brigada VDV
137.	Tence Cvetko	Geškov	Franc	26.5.1919	9.9.1943	borec	XVIII.Bazoviška brig.
138.	T enee Ferdinand	Rokčev	Jožef	30.5.1902	18.6.1944	borec	III.Gradnikova brig.
139.	T enee Jakob	Cefurjev	Jakob	1.5.1908	9.9.1943	borec	Kraški bataljon
140.	Tence Josip	Markotov	Josip	10.7.1916	12.9.1943	vodja izv.odd.	Tržaška brigada
141.	Tence Karel	Sirca	Ivan	30.9.1924	9.11.1943	vodnik	Jug.baza, Gravina
142.	Tence Kristjan	Cefurjev	Jakob	22.5.1911	10.9.1943	borec	J PO
143.	Tence Lucijan	Povenčiča	Viktor	27.2.1922	23.3.1944	st. vodnik	Jug.aviacija, Gravina
144.	T enee Marko	Markotov	Just	15.4.1915	15.3.1944	poročnik	J PO
145.	T enee Slavko	Flika	Mirko	23.8.1921	20.1.1944	borec	XVIII.Bazoviška brig.
146.	Terčič Miro	-	-	1925	9.9.1943	poročnik	1 .prekomorska brig.
147.	Tretjak Franc	Bibčev	Pavel	1924	15.4.1944	borec	XVIII.Bazoviška brig.
148.	Tretjak Franc	-	Franc	10.1919	1943	poročnik	Aviacija
149.	Tretjak Ivan	Pečara	Janez	22.6.1917	5.11.1944	polit, delegat	XVI11.Bazoviška brig.
150.	Tretjak Karmelo	—	Franc	11.9.1914	18.9.1943 do 9.1.1945	borec	JPO - ujet
151.	T retjak Mirko	Smetina	Viktor	26.10.1926	12.9 do dec.43 in od 10.6.1944	borec	Vojkova brig.
152.	T retjak Zdravko	Pečara	Janez	8.2.1927	15.3.1944	borec	KM Sežana
153.	T retjak Zoran	Pečara	Janez	28.2.1920	9.9.1943 20.10.1943	borec	KM Sežana - ujet
154.	T retjak Virgilij	Pečara	Martin	13.9.1923	10.4.1944	borec	Jug.mornarica, Bari
155.	Ukmar Armid	Tič	Ivan	20.8.1911	9.9.1943	borec	1 .prekomorska brig.
156.	Ukmar Bruno	Tič	Ivan	21.5.1927	27.5.1944	borec	XVIII.Bazoviška brig.
157.	Verginella Cvetko	Spoden	Martin	1921	nov. 1943	vodnik	1 .prekomorska brig.
158.	Verginella Josip	Jepa	Lovrenc	12.3.1910	4.2.1944	borec	Istrski odred
159.	Verginella Martin	Kana	Martin	16.10.1922	9.9.1943	st. vodnik	XIX.Kosovelova brig.
160.	Verginella Romeo	Ju rje v	Janez	24.8.1904	10.9.1943	kapetan	XIX.Kosovelova brig.
161.	Verginella Vladislav	Kana	Martin	9.9.1920	9.9.1943	borec	XIX.Kosovelova brig.

Zap. št	Priimek in ime	Domače ime	Očetovo ime	Rojstvo	Vstopil v NOV	Čin ali položaj	Edinica
162.	Vidoni Oskar	—	Karel	24.3.1925	15.1.1945	borec	5.prekomorska brig.
163.	Žerjal Srečko	Žerjalov	Janez	17.2.1907	20.1.1944	vodnik	Jug.baza, Gravina

BORCI NOV, KI NISO KRIŽANI, PA STANUJEJO V KRIŽU

1.	Bandelj Angel	Anton	3.12.1914	15.6.1944	pom.kom.čete XVI11.Bazoviška brig.	
2.	Cattonar Franc	Gregor	18.8.1921	19.3.1944	borec	KM Sežana
3.	Francesconi Osvaldo	Nello	16.4.1924	8.1944 do 45	borec	Km Sežana
					potem Buchenwald	
4.	Ivančič Matej	Matej	5.12.1919	15.8.1944	borec	Brig.Garibaldi Valle Susa
5.	Knez Guido	Karel	19.6.1927	18.4.1944	borec	KM Sežana
6.	Kocjančič Edvard	Ivan	26.2.1905	8.9.1943	borec	IV brig.VIII. Korp.-Dalmacija
7.	Madotto Franc	Janez	14.2.1912	8.9.1943	komandant	Rezijanski bataljon IX.korp.
			14.1.1945	bataljona	VII.Brig. Val Resia	
8.	Oberman por.Sedmak Gizela	Josip	21.1.1924	20.3.1943	borec	XII.Brodska brigada
9.	Paskovič por.Sulčič Ivka	T rifon	13.12.1921	15.1.1944	borka-kurirka	Crnogorska brigada
10.	Počkaj Alojz	Franc	27.6.1909	18.9.43-45	st.vodnik	XIX.Kosovelova brigada
11.	Rebula por.Sedmak Zofija	Rudolf	22.4.1919	8.9.1943	kurirka	Saniteta
12.	Zlatič Nazario	Anton	17.6.1924	17.5.1944	borec	XIII.Hrv. Div.

KRIŠKI PROSTOVOLJCI V ŠPANIJI

1. Bogateč Peter	Miletov	prvi kriški borec, padel julija 1937 v Brunete pri Madridu;
2. Košuta Albert	Cesarjev	pozneje se je boril v Italiji, živi v Parizu;
3. Sedmak Cvetko	Kelčanov	pozneje se je boril v Italiji, umrl leta 1974 v Arezzu;
4. Virginella Josip	Jurjev	pozneje se je boril v Italiji, ustreljen 10. januarja 1945 v Lumezzanu pri Brescii.

KRIŽANI V ITALIJANSKIH PARTIZANSKIH EDINICAH

1. Kenda Franc	—	od 1. oktobra 1943 do osvoboditve julija 1944 vodnik v Folignu;
2. Košuta Albert	Cesarjev	v garibaldinskih edinicah v Piemontu;
3. Sedmak Cvetko	Kelčanov	v garibaldinskih edinicah v Arezzu, odlikovan s srebrno kolajno;
4. Stefančič Henrik —		od 1. decembra 1943 v I. brigadi Lorenzetti, padel 8. decembra v Agnolu pri Brescii;
5. Virginella Josip	Jurjev	od novembra 1943, komandant 122. udarne garibaldinske brigade, ustreljen 10. januarja 1945 v Lumezzanu pri Brescii, odlikovan s srebrno kolajno.

Takoj po vojni je vas postavila svojim padlim ploščo na pokopališki zid, pozneje pa nagrobnik na skupno grobničo. Imen padlih je bilo zmeraj več.

KRIŽANI V ITALIJANSKI VOJSKI PROTI NEMCEM V GRČIJI

1. Košuta Ivan	Šimčev	Batteria Farinata, 8. septembra 1943 na Lerosu, 19. novembra ujet in odpeljan v Nemčijo;
2. Košuta Karel	Beljanov	Div. Acqui, 8. septembra 1943 padel na Kefallenii;
3. Maganja Josip	Fraska	Comando Marina, 8. septembra 1943, na Lerosu;
4. Sedmak Miroslav	Ruško	P.T. 250, 8. septembra 1943 na Lerosu.

KRIŠKI DEPORTIRANCI V NACISTIČNA TABORIŠČA SMRTI

1. Bogateč Alojzija	Žerjalova	Auschwitz
2. Bogateč Ivan	Fola	Dachau
3. Bogateč Stanislav	Koča	Dachau
4. Bogateč Viktor	Bruži	Buchenwald
5. Dovšak Ferdinand		umrl
6. Francesconi Osvaldo		Mauthausen
7. Košuta Ivan	Deronken	Buchenwald
8. Kralj Gizela		Ravensbrück
9. Pertot Danilo	Bernarda	Buchenwald
10. Sedmak Danilo	Šegi nov	Mauthausen
11. Sedmak Franc	Pitor	Buchenwald
12. Sedmak Pierina	Končkeva	Buchenwald
13. Sedmak Rudolf	Školtinov	umrl
14. Stefanič Albert	Kočeninov	Buchenwald
15. Sulčič Anton	Kezara	Dachau
16. Sulčič Laura	Lempo	Buchenwald
17. Sulčič Renato	Lempo	Buchenwald
18. Sulčič Roman	Kuaškov	Dachau
19. Švab Josip	Draži	Dachau
20. Švab Virgilij	Kocolo	Buchenwald
21. Tence Josip	Černetou	umrl
22. Tretjak Zoran	Pečara	Buchenwald
		Dachau

KRIŠKI INVALIDI IN RANJENCI 12 NOB IN VOJNE V ŠPANIJI

1. Bogateč Mirko	Štokov
2. Bogateč Stanko	Smicerjev
3. Bogateč Vojko	Štokov
4. Di Lenardo Rudolf	Rezjan
5. Juretič Danilo	
6. Kobau Emil	Pjerotov
7. Kocjančič Edvard	
8. Kodrič Leda por. Sirk	Kodričeva
9. Košuta Albert	Cesarjev
10. Košuta Angel	Škržaden
11. Košuta Boris	Kocjanov
12. Košuta Feliks	Splacen
13. Košuta Ladislav	Južinov
14. Košuta Mira por. Ilič	Splacna
15. Košuta Oskar	Cjarčev
16. Lozar Davorin	Bokarjev
17. Maganja Albin	Čiškov
18. Maganja Franc	Čiškov
19. Sedmak Cvetko	Kelčanov
20. Sedmak Ferdinand	Kelčanov
21. Sirk Boris	Krajčev
22. Sirk Ladislav	Južinov
23. Sirk Viktor	Polenta
24. Stefančič Albin	Zovenov
25. Sulčič Slavko	Zgraden
26. Sulčič Viljem	Lempo
27. Sulčič Virgilij	Lempo
28. Škabar Alojz	
29. Tence Boris	Černetov
30. Tence Ferdinand	Rokčev
31. Tence Karel	Sirca
32. Tretjak Franc	Bibčev
33. Tretjak Ivan	Pečara
34. Tretjak Mirko	Smetina
35. Ukmar Armid	Tič
36. Verginella Cvetko	Spoden
37. Verginella Romeo	Jurjev

KRIŽANI V FAŠISTIČNIH ZAPORIH

1. Antončič Evald		37. Pacchioni Nadal	
2. Bogateč Alojzija	Žerjalova	38. Pahor Rudolf	
3. Bogateč Danila	Miletova	39. Pertot Danilo	Bernarda
4. Bogateč Drago		40. Sedmak Adolf	Školtinov
5. Bogateč Ida	Miletova	41. Sedmak Damas	Šeginov
6. Bogateč Ignacij		42. Sedmak Drago	
7. Bogateč Ivan	Fola	43. Sedmak Ferdinand	Kelčanov
8. Bogateč Karel		44. Sedmak Franc	Pitor
9. Bogateč Katarina		45. Sedmak Ivan	Beleko
10. Bogateč Mirko		46. Sedmak Janez	Šeginov
11. Bogateč Viktor	Bruži	47. Sedmak Josip	Sedmakov
12. Bogateč Vojko	Štokov	48. Sedmak Josip	
13. Di Lenardo Rudolf	Rezjan	49. Sedmak Kristina	Živčeva
14. Dovšak Franc		50. Sedmak Lovrenc	Beleko
15. Dovšak Marko		51. Sedmak Marko	Čokov
16. Dovšak Mirko		52. Sedmak Rihard	
17. Guštin Marica	Pucova	53. Sedmak Urban	Šeginov
18. Kobau Emil	Pjerotov	54. Sedmak Viktor	
19. Košuta Alojz	Puhov	55. Sirk Ladislav	Južinov
20. Košuta Andrej	Samotorken	56. Sirk Viljem	Krajčev
21. Košuta Angel	Katica	57. Sosič Romeo	Kavalo
22. Košuta Edvard		58. Sulčič Albert	Kuaškov
23. Košuta Ferdinand	Puhov	59. Sulčič Josip	Kuaškov
24. Košuta Ida	Božnova	60. Sulčič Renato	Lempo
25. Košuta Ivan	Deronken	61. Tenee Franc	Černetov
26. Košuta Ivan	Kocjanov	62. Tence Jakob	
27. Košuta Just	Kocjanov	63. Tenee Josip	Markotov
28. Košuta Leander	Vduven	64. Tenee Viktor	Jožinov
29. Košuta Lucijan	Šimčev	65. Tretjak Alojz	
30. Košuta Rudolf	Beljanov	66. Tretjak Ivan	
31. Košuta Srečko	Dovaner	67. Tretjak Karmel	Končkov
32. Košuta Stanko	Cesarjev	68. Ukmar Armid	Tič
33. Lozar Josip	Bokarjev	69. Ukmar Ivan	Tič
34. Maganja Marij	Čiškov	70. Virginella Josip	Jurjev
35. Majcen Vida	Perajeva	71. Virginella Just	Jurjev
36. Majcen Žarko	Perajev	72. Virginella Romeo	Jurjev

KRIŽANI, ODPELJANI LETA 1943 V POSEBNE BATALJONE

1. Bogateč Mirko	Štokov	roj.	1925
2. Cah Nino	Cahov	"	1926
3. Guštin Karel	Smočev	"	1925
4. Furlan Silvij	Zajka	"	1926
5. Hutter Bruno	Huterjev	"	1926
6. Kobau Boris	Pjero to v	"	1926
7. Kocjančič Albin	Kolarjev	"	1926
8. Košuta Edi	Štropov	"	1926
9. Košuta Karel	Fetkov	"	1924
10. Košuta Lucijan	Simčov	"	1926
11. Košuta Marij	Kedekov	"	1925
12. Košuta Nino	Kuharjev	"	1924
13. Padovan Alojz	od Milke	"	1926
14. Pacchioni Pavel	Pacchioni	"	1925
15. Sedmak Ladi	Kedekov	"	1926
16. Sedmak Marij	Živčov	"	1925
17. Sedmak Viktor	Blenečov	"	1926
18. Štefančič Albin	Zovenov	"	1926
19. Sulčič Josip	Nenka	"	1925
20. Sulčič Lado	Seretov	"	1926
21. Sulčič Lucijan	Zgraden	"	1926
22. Sulčič Nino	Nenka	"	1926
23. Sulčič Nino	Tonca		1926
24. Škabar Aldo	Mežnerjev		1924
25. Švab Herman	Simčov	"	1926
26. Švab Marija	Boca	"	1926
27. Švab Marij	Koča	"	1926
28. Švab Rudi	Tofelca	"	1926
29. Tenee Albin	Geškov	"	1926
30. Tenee Bertuči	Husu	"	1926
31. Tence Boris	Flika	"	1926
32. Tenee Danilo	Savorč	"	1926
33. Tenee Ladko	Komaren	"	1926
34. Tenee Oskar	od Dominika	"	1926
35. Tence Viktor	Povenčiča	"	1926
36. Terčič Mirko	Želežničar		1926
37. Tretiak Alojz	Bibčev		1926

38. T retjak Francko
39. T retjak Mirko
40. Vidoni Oskar
41. Vidoni Stanko

Bibčev	roj.	1924
Smetina	"	1926
Vidonetov	"	1925
Bavčetov	"	1926

PRIČEVANJA IN ZAPISI

Angel Švab: PRELUKNJANI SLAMNIK (1921)

Ob volitvah leta 1921 so me fašisti vzeli na piko, ker so zasumili, da na skrivaj poučujem ljudi, kako naj volijo. To sem seveda tudi počenjal. Ampak tisti dan je bila na vasi eksplodirala bomba, ki jo je nekdo vrgel med razgrajanjem in ustrahovanjem fašistov. Ne vem, zakaj so se zapicili prav vame in me osumili, da sem jo vrgel jaz ali pa pri terroru vsaj sodeloval. Blizu volišča so me prijeli in me odvedli na kasarniško teraso. Na glavi sem imel slamnik. Bil je malce raztrgan, preluknjan. Nenadoma sem skočil s terase in zbežal. Med begom mi je slamnik padel z glave. Pobrali so ga kot "dokaz", češ da je bil tisto luknjo povzročil bombni drobec. Ves dan in vso noč me ni bilo domov. Skrival sem se v bližnjem gozdčku. Da pa ne bi spravljal svojcev v strah, sem se naslednjega dne le vrnil. Nepričakovano so me zagrobili in vklenili. V spremstvu dveh orožnikov so me peš odvedli v tržaške zapore. Ko so me tako gnali skozi Miramarski drevored, je eden od orožnikov pobral na cesti Leninovo sliko. Vtaknili so mi jo na vklenjena zapestja in jo sežgali. Seveda, peklo je. Po približno dveh mesecih zapora in zasljevanj, so me postavili pred sodnike. Braniil me je odvetnik Zennaro, ki se je vedno zavzemal tudi za druge naše tovariše. Bil je baje socialist. Na razpravi sem se zagovarjal, da so me v času eksplozije bombe že imeli v rokah, saj sem na kasarniški terasi v Križu dobro slišal pok, potlačiti pa so me hoteli z njihovim "dokazom" - preluknjanim slamnikom. Odvetnik Zennaro pa je postavil vprašanje, kako je bilo mogoče, da je lahko preluknjalo slamnik, da pa je pri tem ostala moja glava cela. Morali so me izpustiti zaradi pomanjkanja dokazov.

Poslej nisem več imel miru. Zmeraj so prihajali na dom in spraševali, kod hodim in podobno. Nekoč so vandalsko vdrli v vas. Pri moji sedanji ženi Milki Sulčič, po domače Koškovi, so imeli kozo. Žival je bila privezana za kostanj poleg hiše, ko pa so tako prihrumeli, se je žival splašila in začela blejati. Fašistom je očitno to blejanje šlo za živce, pa so kozo ustrelili. Tedaj sem bil z drugimi tovariši v gostilni Pri Bernardi, kamor smo zahajali po požigu Ljudskega odra, ko so jo iznenada obkolili. Drugim je uspelo zbežati, medtem ko so mene ulovili in postavili na mizo z zahtevo, naj vpijem: "Viva l'Italia, abasso la Russia!" Se zdaj ne morem verjeti, kako hitro sem se v tistem trenutku znašel in na več s glas, bojevito zakričal: "Via l'Italia, abasso la Russia fino a Napoli!" V trenutku sem jih zmedel, da so ostali kot okameneli. Izkoristil sem to priložnost in pobegnil skozi gostilniško okno. Zbežal sem na Sv. Primož, še prej pa sem

skočil domov po revolver. Fašisti so zaman tekali za meno. Niso uspeli me dobiti v roke. Tedaj sem bil star kakih 27 ali 28 let. Bil sem tako uren, da bi še zajca pretekel. Zvečer so prišli na Sv. Primož še drugi tovariši iz vasi. Domenili smo se, da bomo fašiste skupaj naskočili v vasi še tisti večer, kolikor ne bodo pobrali šila in kopita. In res, ko se je stemnilo, smo se razdelili v skupine. Vsakdo je bil s čim oborožen. Toda namesto, da bi naleteli na fašiste, smo se skoraj soočili s patruljo karabinjerjev. Ko so oni po "Alto la!" prvi sprožili strel, smo jim mi odgovorili. In vnela se je pravcata bitka skoraj sredi vasi. En orožnik je bil zadet z najmanj desetimi strelami. Kmalu nato so v vas pridrveli na kamionih še drugi orožniki in fašisti, mi pa smo se razbežali, kamor smo vedeli in znali. Večina se nas je morala umakniti iz domačega kraja, v glavnem smo šli v Jugoslavijo in Francijo. Sam sem šel najprej v Ljubljano, nato v Maribor, po dveh letih pa me je odkrila tudi tedanja jugoslovanska policija. Razpisana je bila zame tiralica, zato sem se poskušal vrniti v Križ. Bilo je to spomladis leta 1924. Tedaj sem v domačem kraju prejel prvo izkaznico KPI, ki jo kot oko v glavi skrbno hranim še dandanes. Ker so policaji zvedeli, da sem spet v bližini rojstnega kraja, nisem smel več tvegati. Podal sem se v Francijo, v Pariz, odkoder so me kmalu spet izgnali. "Kam zdaj?" sem ugibal. Nazaj domov ni bilo varno. Toda prav tod sem priomal iz Francije in se napotil spet v Jugoslavijo, najprej v Zagreb, nato v Beograd, kjer sem ostal do leta 1952, ko sem se z družino preselil v Piran. V Beogradu sem brž dobil zvezo s srbskimi komunisti in ilegalno deloval do osvoboditve, oktobra leta 1944. Tedaj sem se tudi prostovoljno javil, ker sem znal italijansko, da grem pomagat organizirati dobavo vojnega materiala za naše prekomorske brigade, ki so nastajale v južni Italiji iz prostovoljcev naših ljudi s Primorskega. Bil sem v zadregi, ker me naša misija ni hotela s sabo, češ da sem pri svojih 49 letih prestari. Pa sem se kljub temu spravil z njimi na avion in odletel v Bari. Ob končnih bitkah za osvoboditev Trsta, sem imel spet priložnost, kot borec prekomorske brigade, doprinesti svoj delež k zmagi nad okupatorji v domačem kraju.

Angel Košuta: NESOJENI SESTANEK (1928)

Tistega 22. julija 1928 je bila lepa poletna nedelja. Takrat so Šeginovi stanovali v tržaškem predmestju Rojanu, z njihovim Kamilom pa sva bila prijatelja. Ob nedeljah so prihajali v Križ, kjer so prav tako imeli stanovanje. Tistega dne pa sva bila zmenjena, da se greva kopat v portič na Mulu, kjer smo bili mladinci sklicali sestanek. Nanj naj bi prišla dva tovariša iz Rojana, s katerima smo imeli potem namen odpluti z barko na odprto morje, da vsa zadeva ne bi bila preveč sumljiva.

Tovariša sta prišla z vlakom ob 13.30 in ju je bilo treba iti počakat na postajo. Tako se po kosilu odpravim na postajo. Ko prideta, stopimo v gostilno Tence, ki je bila onstran ceste ob postaji, popit dve "pašereti". Tam nas je čakalo presenečenje. Na terasi so ob mizi nasproti nas sedeli trije neznanci, ki so imeli tudi bicikel. Prebadali so nas s pogledi na tak način, da nam ni bilo težko razumeti, da so policaji.

Vstanemo torej od mize in se odpravimo proti portiču, oni pa za nami. Sledili so nam v razdalji kakih petnajstih metrov. Eden izmed tovarišev mi je hotel med potjo izročiti propagandni material, rekel pa sem mu, naj ga drži pri sebi do stopnic na oključu, ker sem bil prepričan, da nas tam ne bodo videli. Ko mi ga je naposled izročil, sem ga vtaknil v žep.

Ko pridemo do morja, se podamo pod brestovo drevo, ker je bila tam tudi čupa, iz debla izklesan čoln, ki so jo rabili za barvanje mrež z borovim lubjem. Na tleh je bil velik kup prahu. Posedli smo, da bi se malo ohladili, meitem ko je bila večina drugih tovarišev že zbranih. Naenkrat pa vidimo, da smo obkoljeni. Policaji so se nam približali s pištolami v rokah. Tako smo se zgrnili v krog, z nogo pa sem napravil luknjo v kup prahu, spustil vanjo in pod čupo šop letakov ter jih pokril, še predno so prišli do nas. Bili smo rešeni.

Zaukazali so nam, naj dvignemo roke kvišku, in nas preiskali. Dobili niso ničesar. Nato so nam nataknili lisice, najprej meni, ki so me povezali z Andrejem Sulčičem - Kuaškovim, ker sva bila najstarejša. Isto so storili z drugima dvema, danes pokojnima Mirkom Sirkom - Štokovim in Milkom Košuto - Županovim, ostale pa so povezali z vrvmi od mrež. Menda so to bili Roman in Albert Sulčič - Kuaškovi, Peter Bogateč - Miletov, Marijan Kobau, Angel Sirk - Sero, Ferdinand Tence - Černetov in Armid Ukmar, čeprav se jih jaz vseh ne sponinjam, kajti bili so precej mlajši. Vsekakor nas je bila velika skupina in policaji so vprašali ribiča

Pina Švaba, če nas popelje v Trst z barko, on pa jim je odgovoril, da nima barke, da ni gospodar ničesar in da tudi sicer ne bi zmogel sam.

Zato so se odločili ustreči naši zahtevi, da gremo v vas peš. Tistega dne je bil namreč na Križadi ples na borjarju, ob katerem je bilo zbranih precej ljudi. Ko smo šli tam mimo, smo vzdignili roke in zarožljali z verigami, da so se ljudje takoj ozrli in nam sledili do karabinjerske kasarne na pokrajinski cesti pri Ipavki.

V kasarni so nam sneli lisice in odvezali vrvi. Začelo se je zasliševanje.

Kaj ste delali pri morju.

Prišli smo se kopat.

Kaj pa Tržačana?

Kam ilova prijatelja sta.

Tako smo odgovarjali vsi enako. Zato so iz kasarne šli iskat Kamila Sedmaka, ki ni bil prišel z nami v portič, ker je pravočasno zagledal policaje in se umaknil. Ko so ga pripeljali, je Kamilo potrdil, da sta Rojančana res njegova prijatelja, pa ni nič pomagalo. Pridržali so tudi njega.

Zvečer pride odprt avtobus s platneno streho. Vnovič nas povežejo in strpajo vanj pa hajdi v Trst. Med potjo sem nekaj protestiral, da smo ljudje in ne živali, pa sem jo v odgovor takoj dobil po glavi. Drugače nas niso tepli, ker tudi niso imeli za to vzroka. Bili smo vsi zelo mladi, saj sva bila jaz in Andrej s svojimi triindvajsetimi leti najstarejša.

Ko pridemo v Ulico 30. oktobra, nas izkrcajo, nam snamejo verige in nas štiri z drugim vozilom odpeljejo na karabinjersko postajo v Ulici Crispi. Mirka in Milka so zaprli zgoraj, Andreja in mene pa v podzemno klet, kjer ni bilo zraka inje bilo polno prahu. Nekaj dni so nas zasliševali, ampak dokazati nam niso mogli ničesar, priznali pa tudi nismo nič in tako so nas nazadnje izpustili. V mojem kazenskem listu piše, da je bilo to 29. julija in da sem bil tedaj zaprt zaradi komunistične dejavnosti. Od takrat naprej pa so me zaprli ob vsakem državnem prazniku, 1. maju in drugih podobnih priložnostih, dokler me niso novembra 1942 dokončno poslali v konfinacijo v Pisticci. Od tam pa sem s tovariši iz 1. prekomorske brigade našel pot v partizane.

Ferdinand Košuta: RDEČA ZASTA VA V MAJU (1930)

Že navsezgodaj na dan 1. maja 1930 seje prieten kriški očak Ivan Kraljev odpravil skozi vas po opravkih. Pred šolskim poslopjem je presenečen nenadoma obstal. Imel je kaj videti: na strešnem strelovodnem drogu je bila privezana velika rdeča zastava s srpom in kladivom. Vihrala je v pomladnem jutru in oznanjala veliki praznik delavskega razreda.

"Vstanite ljudje božji! Poglejte, kaj je na šoli...! Spet bo po nas...", je Kraljev oče zbudil prve sosede, nemalo zaskrbljen, kaj se lahko zaradi tega zgodi. Časi so bili namreč zelo napetí.

Ko si je nekaj Križanov takole ogledovalo vihajočo zastavo na šoli, so za to zvedeli tudi na orožniški postaji. Kmalu so pridrveli k šoli do zob oboroženi črnosrajčniki in se besno zgražali nad vaščani v sosedstvu. Toda nihče ni zinil besede, ki bi dala kakršen koli povod za odkritje storilcev tistega prvomajskega podviga. Potem so privedli šolskega slugo Genia Pacchionija in od njega zahtevali, naj se takoj povzpne na streho in sname "tisto umazano rdečo plahto", da ne bo vznemirjala vaščanov. Genio se je seveda obotavljal, izgavarjajoč se na bojazen, da niso morda storilci podtaknili na podstrešje tudi kakega peklenskega stroja. Nazadnje so ga prisili, da jo je šel snet. Fašisti storilcev niso nikoli odkrili, Križani pa so se dolgo pozneje med sabo z zadovoljstvom pomenkovali in ugibali, kdo med njimi je bil tako pogumen.

Ferdinand Košuta - Puhov, ki je kot štirinajstleten deček že leta 1923 zasovražil črno golazen, zlasti po eksploziji fašistične bombe pred domačo hišo, ko bi bila kmalu ob življenje njegova mama Pepa, ima še v svežem spominu tole prvomajsko akcijo mladih kriških komunistov. Partijska organizacija v vasi je prav njemu takrat zaupala skrb za hrambo orožja. V skrivališčih na Frnačah in drugod so komunisti imeli zmeraj pripravljenih kakih deset pušk, po šest, sedem revolverjev, do dvajset ročnih granat in precejšnje količine streliva. Nandi je to orožje negoval in iz starih gizovih loncev celo sam izdeloval ročne granate.

O tisti prvomajski akciji je nekaj dni prej razpravljala celica, ki so jo takrat sestavljali poleg njega še brata Gvido in Albin Tence iz Tripoli, Pepi Verginella - Jurjev, Berto Košuta - Cesarjev kot sekretar, Mirko Sirk - Kendetov in Armid Ukmar - Tič. Nalogo postavitve zastave so zaupali trojki, ki je imela na predvečer 1. maja leta 1930 vse pripravljeno. V trojki pa so bili Nandi, Pepi in Viktor Košuta - Županov. Drugi tovariši so

na predhodnih sestankih v Martinci, na Kopišču in na Sv. Primožu dobili nalogi trositi letake s protifašističnimi gesli.

Ko je bila vas v globokem spanju, se je trojka okrog druge ure podala v šolsko poslopje. Brez večjega hrupa ji je uspelo narediti v okenski šipi odprtino, skozi katero sta Nandi in Pepi zlezla na podstrešje in nato skozi strešno odprtino na streho. Viktor Županov je stal na straži, da v primeru nevarnosti da dogovorjen znak za beg. Fantje so bili tudi oboroženi s samokresi, da se postavijo v bran, če bi bilo treba. Zastavo sta Nandi in Pepi skrbno privezala na drog streljovoda in se zatem tiho splazila s strehe. Akcija je bila izvršena.

Ze navsezgodaj so fašisti kot nori tekali po vasi, kljub vsestranskemu poizvedovanju pa jim ni uspelo izsledili "krivcev". Verginello so imeli še posebej na pikli. Takrat so ga bili zaradi suma, da je sodeloval v tej akciji celo zaprli, a ne za dolgo. Izgovoril se je, da je bil tisto noč z ribičema Rudolfom in Maksom Stefančičem na morju. Ta dva sta, kot je bilo dogovorjeno, to tudi potrdila. Zato so ga že naslednji dan izpustili. Pet ali šest mladih kriških komunistov pa je moral takrat zaradi neprestanih represalij zbežati v emigracijo.

Nandi je ostal doma. Poslej pa je moral delovati še bolj previdno. Toda dne 12. marca naslednjega leta so ga prišli na dom aretirat z obtožbo, da je s strelnim orožjem grozil nekemu izdajalcu. Dokazati so mu hoteli, da je bil tistega večera zasedovan, ko je šel čez vas s puško, kar pa ni bilo res, ker so ga našli v postelji. Med preiskavo pa tudi niso našli ničesar. Kljub temu so ga odvedli v tržaške zapore in mučili, da bi priznal, da ima orožje in da je povezan z "bando". Zvezanega so neusmiljeno tepli z bičem do krvi. Kurili so mu pod nogami, drli nohte in s pestmi izbijali zobe. Pa ni ničesar priznal. Kljub temu, da mu niso mogli ničesar dokazati, so ga 6. avgusta 1931 obsodili na 13 mesecev ječe in to kazen je prestal v samici v Coroneju. "Bilo je strašno," se spominja Nandi. "Po prestani kazfli so me brez vsakršnega vzroka nadzorovali in, kadar se jim je zljubilo, zaprli za nekaj dni, ker so me šteli za nevarnega. Med vojno pa sem moral v nemško taborišče. Še dobro, da sem ostal živ...".

(Zapisal D. J. Planjavec)

Odkriti, sodmidake pid*, na pd.idpiu »ara kriška idi. »b
novembra 1946. Zdaj vemo. da se v Križu šolski pouk omenia ze leta 1808.

«•

Viktor Bogateč: BOJ V ARGENTINI (1929-1934)

Spričo hude gospodarske krize, ki je zavladala v Italiji pod fašističnim režimom, smo bili primorski Slovenci izpostavljeni še večjemu pritisku. Kamnoseštvo, ki je zaposlovalo vsaj dve tretjini dela zmožnih Križanov, je že v letih 1926 in 1927 usihalo. Tako se je začelo izseljevanje v najrazličnejše konce sveta. Nekateri vaščani, med njimi je bil tudi moj tast Franc Žerjav, so iz Argentine pisali, da se tam dobro zasluži. Tako sva se z ženo, komaj poročena, tudi sama izselila v Buenos Aires. Tam so naju na pomolu pričakali številni domači prijatelji, kot Ferdo Cotič, Franc Sulčič - Štefanov in celo Kontovelc Franc Štoka je bil med njimi. Brž ko sem stopil na argentinska tla, so mi tovariši izročili svoje glasilo, glasilo KP vseh slovenskih izseljencev v tej deželi. Časopis je bil manjšega formata in se je imenoval Delavski list. Komunistična partija v Argentini je bila tedaj zelo močna opozicija vladajoči radikalni stranki. Naše delovanje se je odvijalo po partijskih celicah. Z menoj v celici sta bila Nabrežinec Leopold Caharija in sovaščan Mirko Sirk. Delovali pa smo tudi javno, in to v okviru kulturno prosvetnega društva Ljudski oder, ki je štelo okrog 400 članov. Po večini smo bili primorski Slovenci. Društvo je imelo več odsekov, zlasti delavní pa so bili dramski, pevski, godbeni in tamburaški, v katerem sem nastopal tudi sam, medtem ko se je žena uveljavila kot pevka in v dramskem odseku. Najčešče smo nastopali v samem centru velikanskega mesta Buenos Aires, v neki zelo znani dvorani v Ulici Scarmiento. Dvorana je bila ob naših nastopih zmeraj nabito polna. Na naše prireditve so prihajali tudi drugi italijanski emigranti, zlasti simpatizerji antifašističnega gibanja. Nekoč je naš pevski zbor nastopil celo skupaj z zborom italijanskega kulturnega društva. Oba zpora je tedaj dirigiral pevovodja Kubik, rojak iz Ronk. Prostori društvenega sedeža smo imeli na Patrnalu, to je v mestni četrti, kjer smo se navadno zbirali vsi slovenski izseljeni. Glede na moje vsestransko udejstvovanje v društvu so me že na prvem občnem zboru po mojem prihodu v Argentino izvolili v desetčlanski odbor. V društvenem odboru nas je bila polovica članov KP. Spominjam se od teh članov Jožeta Draščka iz Solkana, potem Gomiščka z Goriškega, sovaščana Ferda Cotiča in Mirka Lična iz Oseka pri Šempasu. Komunisti smo tako imeli ves pregled nad delovanjem Ljudskega odra in vplivali, da smo dobršen del dohodkov odvajali kot rdečo pomoč za mednarodno revolucionarno gibanje. To pomoč smo v blagajniški knjigi prikazovali kot izdatke za nabavo ali popravilo instrumentov in podobno. Vsestransko smo si pač

prizadevali, da na naše ljudi vplivamo z revolucionarno ideologijo tudi v emigraciji, čeprav daleč od domovine. To naše delovanje pa je postal težje, ko je s pomočjo državnega udara prišel na oblast general Uriburu, ki je vzpostavil diktaturo. Partija je morala poslej v ilegalno.

Z revolucionarnim delovanjem smo kljub temu nadaljevali, ampak le v okviru Ljudskega odra. Morali smo biti zelo oprezni. Shajali smo se skrivoma, ker je bilo zelo nevarno in je vladala policijska ura. Nekateri naši člani, kot Franc Štoka in še nekaj Čepovancev, so bili večkrat zaprti, ker jih je režim osumil komunističnega agitatorstva, pa so bili ob vsaki akciji KP aretirani.

Nekega večera sva s Caharijo po policijski uri razobešala po ulicah plakate, ki so pozivali ljudstvo, naj bojkotira vojaški režim in vsakršne ukrepe vojnega stanja. To je bilo nekega 1. avgusta, ko smo navadno slavili in agitirali, tudi pred uvedbo diktature, dan proti vojni. Policisti so naju prijeli in strpali v zloglasno Villo Devoto. Drugič so me prav tako spravili za nekaj tednov za zapahe, ker so me prijeli med neko protivladno manifestacijo. Ob neki takri priložnosti je imel Caharija pri sebi revolver in je moral zaradi tega odsedeti več mesecev v Villi Devoto.

Kot emigrant v Argentini sem bil do maja 1934. Reči moram, da sem v začetku kot krojač dobro zaslужil, ampak po uvedbi diktature je šlo čedadje slabše. Razen tega sem v očeh policijskih agentov postajal vse bolj sumljiv, pa sva z ženo sklenila, da se vrneva v Križ. Takrat je bilo še bolj nevarno, toda v rojstnem kraju je nekako laže prenašati vse tegobe življenja. Ko sem odhajal iz Buenos Airesa, sem o svojem povratku obvestil vodstvo partijske federacije. Dobil sem pristanek in potrdilo, da sem ves čas organizirano deloval za stvar delavskega razreda. Tovariši so mi svetovali, naj z delom nadaljujem tudi v domovini, kjer je fašizem brez milosti čedadje bolj tlačil naše ljudstvo. Morda sem bil na domačih tleh tedaj še bolj potreben, da pomagam pri ilegalnem delovanju s svojimi bogatimi izkušnjami. S tistim potrdilom sem se javil sovaščanu Vojku. Bogatcu, ki meje brž ponovno vključil v organizacijo. Šel sem torej v svet kot revolucionar in se takšen, le da prekaljen, tudi vrnil.

Damas Sedmak: DRAGOCENI ROKOPIS (1933)

Komunisti v okolini Trsta so v letih ilegalnega delovanja, zlasti za prvomajske praznike organizirali razne akcije kot: trošenje propagandnih letakov s protifašističnimi gesli in izobešanje zastav na vidna, težko dostopna mesta. Tako je bilo tudi v noči na dan 1.maja 1930 v Križu. Spominjam se, da smo takrat preprosto prekrili z letaki okolje nabrežinskih kamnolomov, vaške ulice v Križu, po Šempolaju, na Proseku, na Opčinah in celo v samem Trstu. Ob proslavi tistega 1. maja smo imeli v načrtu izvesti kar tri take akcije, toda že pri izvajanju prve se je nekaj zataknilo in tla so postala vroča..

Tisto leto sem obiskoval obrtno poklicno šolo. Prav v dneh pred 1.majem so mi sporočili šolski tovariši, da je iskal mene pa še nekatere mladince na upravi šole neki neznan človek. Med glavnim odmorom smo se sešli, se pomenili in posamezno zapustili šolo. Ko sem prišel domov v Križ, sem ugotovil, da se fašistični veljaki nekam čudno vedejo: tekali so po vasi in iskali po hišah. Bolj kot se je mračilo, bolj je postajalo ozračje v vasi napeto. Popadel meje nemir. Oblekel sem se in obiskal tovarišev vasi. Mislil sem, da me bodo pomirili. Toda vsi skupaj smo nekako nagonsko slutili, da nam preti nevarnost. Dogovorili smo se, da za določen čas, dokler se napetost ne poleže, pobegnemo iz tržaške okolice.

Dogodki pa so se odvijali hitreje od naših načrtov. Domov grede sem ugotovil, da me sledijo. V svitu mesečine sem zagledal dva karabinjerja in nekaj civilistov. Nagonsko sem začutil, da prihajajo pome. Tako mi je postalo jasno, da moram zbežati. V naglici sem si nadel suknjič in skozi okno skočil na ulico. Truden sem pritekel na Opčine. Tu sem poiskal nekega člena pokrajinskega komiteja in mu povedal, kaj seje zgodilo. Pripravil mi je vse potrebno za beg v emigracijo. Naslednjega večera smo se sešli v Sežani še s petimi ali šestimi tovariši, ki jim je kot meni uspelo zbežati orožnikom in fašistom. Tovariši iz vodstva, ki so vedeli za tajni kanal med Italijo in Jugoslavijo, so mi dali naslove komunistov v Ljubljani, na Dunaju in v Parizu, kolikor bi se morali kdaj zateči v Avstrijo ali Francijo. Tako smo odpotovali proti Postojni. Tu se je namreč začenjal kanal, ki je deloval brezhibno.

Sestali smo se z nekim tovarišem, ki nam je podrobno razložil, kako in kje bomo prešli italijansko-jugoslovansko mejo. Približno ob enajstih zvečer nas je pospremil ob železniški progi proti meji. Ko smo prišli do neke vzpetine ob progi, smo se ustavili in čakali. Sede na travi smo si šepetali in ugibali, kakšna bo naša usoda. Vedeli smo, da v

emigraciji ni prijetno. Naše tiho tarnanje je prekinila s svojim težkim sopiranjem iz Postojne prihajajoča lokomotiva. Bil je tovorni vlak in kazalo je, da komaj premaguje klanec, saj je, že kakih sto metrov, preden je pripeljal mimo nas, občutno zmanjšal hitrost. Vozil je tako počasi, da bi lahko v vagone skočil tudi onemogel starec. Ne vem, ali je bilo tako dogovorjeno s strojvodjo, ali je bil to le slučaj. Naša skupina je brž skočila v vagone in tako smo se pripeljali do Rakeka.

Okrog druge ure zjutraj, tik pred prvo jugoslovansko postajo, smo skočili z vlaka. Na Rakeku so nas prijeli jugoslovanski žandarji. Očitno je bilo, da so bili že vajeni takih ponočnih potnikov. Vsaj nobenih posebnih sumničenj niso kazali, ko so nas iz formalnosti spraševali in pregledovali ter nas zatem kar izpustili. Pač pa so nam ukazali, da se moramo po prihodu v Ljubljano javiti na tamkajšnji policiji. Nekateri člani naše skupine so se tedaj za stalno naselili v Ljubljani in nadaljevali z delom, ki smo ga bili začeli onstran "kanala".

Med štirinajstimi zahtevami, ki sojih v letu 1933 politični jetniki v Sremski Mitroviči odločno postavili upravi kaznilnice, je uprava po gladovni stavki ugodila le eni: ločila je politične jetnike od kriminalcev in jih skupaj združila v tako imenovani zaporski zgradbi za "novince". Tu so nas porazdeljevali po skupinah. Vsi hkrati se nismo mogli izseliti, ker so nekateri tovariši tako shujšali ob gladovni stavki, da so se morali prej pozdraviti v bolnici.

Ob selitvi v novo kaznilniško stavbo so vsakega jetnika preiskali "do kože". Kdor je imel kak sumljiv predmet, ga je moral oddati. Tako so nam odvezeli knjige, zvezke, svinčnike in zapise ter beležke. Ko so nas razmestili po sobah, smo tako ostali v goli jetniški uniformi, brez vsakršnih osebnih predmetov. In ker nismo imeli knjig, nam je bil dolgčas v brezdelju še večji. V sobi z menoj so bili tudi tovariši Maks Strmecki, Ognjen Priča, Oskar Davičo, Danilo Jejčič, Žarko Zrenjanin in drugi. Kljub temu, da smo se naenkrat znašli v takih pogojih, brez papirja, svinčnikov in knjig, nam je Ognjen Priča začel predavati zgodovino filozofije.

Kmalu po naši prenestitvi so začeli v isto stavbo kaznilnice pošiljati tudi politične jetnike iz Lepoglave. Med njimi so priveli Mošo Pijada, Otokarja Keršovanija, Stanka Paunoviča, Ivana Milutinoviča, doktorja Levija in druge. Kasneje so pripeljali tudi nekaj tovarjev iz zaporov v Zenici. Požarevcu in Mariboru. Za jetniki iz Lepoglave so poslali tudi njihove osebne stvari, spakirane v zabojsih, ki so jih razložili in

jih shranili na nekem hodniku. Domnevali smo, da so v zabojih knjige, zvezki in podobne stvari lepoglavskih tovarišev. Zato smo se često prijavljali za zdravniške pregledе, na katere se je šlo po hodniku, mimo zabojev z dragocenimi stvarmi. Iskali smo priložnost, da bi nekaj tistih stvari odnesli.

Nekega jutra sem se tudi sam javil za zdravniški pregled. Na poti v ambulanto sem nekoliko zaostal za drugimi bolniki. Ko smo šli mimo zabojev, stražarja ni bilo v bližini. Brž sem stekel do nekega zaboja, kar z roko potegnil slabo pribito desko, vzel najdebelejši zavitek na vrhu, ga skril pod plašč in se odpravil k zdravniku. Čim sem se vrnil v sobo, sem tovarišem takoj pokazal, kaj mi je uspelo vzeti iz zaboja. Nikoli ne bom pozabil, kako se je radostno začudil Ognjen Priča, ko je pogledal vsebino zavitka. Mislil sem, da mu bodo skočile oči iz glave med listanjem rokopisa. Bil je to rokopis Mošovega prevoda II. zvezka Marovega Kapitala.

"Pa to je... To je Pijadov prevod Kapitala", je kar vzklikal od veselja tovariš Ognjen. "Moša je že zbolel od skrbi, da ga ne bo nikoli več dobil."

Moša je dolga leta prevajal Marov Kapital. Velika škoda bi bila da bi se bil ta rokopis izgubil. Pripravljen je že bil za tisk in odvzeli so mu ga, ko je bil sem premeščen iz Lepoglave. Brž ko smo ugotovili, kakšno dragocenost mi je uspelo rešiti, smo to sporočili vsem tovarišem v kaznilnici. Tudi prevajalec je za to kmalu zvedel. Kar oddahnil si je od veselja, da je rokopis v pravih rokah.

Moša je kmalu zatem poskrbel, da je posjal rokopis iz kaznilnice. Po nekaj mesecih je bil Kapital že tudi natiskan. Tako smo tudi mi, politični jetniki, dobili močno orožje za nadaljevanje našega revolucionarnega teoretičnega dela.

Albert Košuta: S ŠPANSKIMI REVOLUCIONARJI (1936)

Med štirimi kriškimi rojaki, ki so se odzvali klicu KP in leta 1936 šli na pomoč španskemu ljudstvu, je bil tudi Albert Košuta - Cesarjev. On je edini še živeči kriški španski borec, drugi trije so bili: Josip Verginella - Jurjev, Peter Bogateč - Miletov in Cvetko Sedmak - Kelčanov.

Berto Cesarjev je tedaj, star je bil 28 let, že lep čas živel na Francoskem. Iz rojstnega kraja je moral pobegniti že leta 1930. Bil je namreč v skupini kriških emigrantov, v njej sta bila med drugimi tudi Damas Sedmak in Guido Tence - Černetov, ki so dobili zvezo tako imenovanega postojnskega "kanala" in s tovornim vlakom dospeli najprej na Rakek, nato v Ljubljano. V Ljubljani so se povezali s Srečkom Vilharjem. Večina tiste skupine se je takrat odločila ostati v Ljubljani in od tam nadaljevati protifašistični boj. Berto in Guido pa sta s pomočjo rdeče pomoči odšla najprej na Dunaj, od tam pa čez dober mesec v Švico in v Francijo. Na tej dolgi poti sta doživela celo vrsto pripetljajev z najrazličnejšimi policijami. V Sant Gallenu v Švici ju je tamkajšnja policija odvedla celo na italijanski konzulat, kjer sta dobila potne liste za obvezno vrnitev v Italijo. Vendar v Zuriku jima je uspelo s pomočjo papirnatega trikotnega odrezka, ki sta ga skrbno skrivala na vsej poti, dobiti pravo zvezo in pomoč, da sta lahko prišla v Pariz. V tamkajšnjem predmestju Ville Juif so bili po večini komunisti, ki so celo upravljeni z županstvom. V partijskih organizacijah so bili tuji komunisti porazdeljeni po svojih narodnostnih skupinah. V skupini italijanskih komunistov je bilo okrog 20 tovarišev. Razpravljali so o problemih emigrantov. Tedanja fašistična oblast je namreč pošiljala emigrantom njenega kova pomoč v paketih in podobno, medtem ko se za komunistične emigrante na konzulatu niso niti zmenili. Nekoč je partijska organizacija priredila pred konzulatom veliko protestno zborovanje. In ker fašistični konzul ni hotel sploh slišati za zahteve zborovalcev, so ti vdrli v poslopje konzulata in vse razbili. Po tem dogodku se je Berto med svojim bivanjem v Franciji večkrat selil, ker mu oblasti niso hotele izdati dovoljenja za delo in v bivanje. Kadar je delal, je najčešče bil zaposlen ilegalno. V Val de Marneju je dobil celo veteransko izkaznico KP Francije, namenjeno komunistom z več kot tridesetletnim stažem. Že pred špansko državljanško vojno je bil kot zelo aktiven član KP Francije izvoljen v njeno federalno komisijo za vse narodnostne skupine, ki so tedaj delovale na Francoskem. Tako se spominja:

Nekaj časa po začetku revolucije v Španiji, menda oktobra leta 1936, so prihajali k meni tovariši, da bi se organizirali in španskemu ljudstvu priskočili na pomoč. Prišla sta najprej Martin Klanjšček in sovaščan Peter Bogateč. Potem sem organiziral še Cvetka Sedmaka in Ivana Humarja iz Sesljana, pa več italijanskih komunistov. V moji skupini nas je bilo osem, ki smo se z vlakom odpravili na špansko bojišče iz Pariza preko Port Bouxa do Barcellone. V začetku smo bili v bataljonu Garibaldi, pozneje v istoimenski brigadi. Iz Barcellone so nas poslali v Valencio, nato v Albacete. V naši brigadi nas je bilo tedaj skupaj okrog 500 italijanskih državljanov. V madridskih kasarnah smo bili na eno-mesečnih vežbah. V tistih tako imenovanih Pardovih kasarnah smo se reorganizirali v štiri čete. Bil sem borec 2. čete II. sekcijske v bitkah pri Guardallajari v okolini Madrida. Tam smo se bili proti italijanskim fašistom, ki so bili mobilizirani, da pomagajo frankistom. Naša enota je imela nalogu, da brani mesto Huesca. Tu je precej naših padlo. Komandant moje enote je bil neki Batistelli, ki je prav tedaj padel. Komandant brigade je bil takrat republikanec Pacciardi. V Hueschi sem se spoprijateljil z bratom Romanom in Albinom Marvinom z Goriškega. Dne 17. junija leta 1937 pa sem bil težko ranjen v glavo, tako da so me po nekaj mesecih, in sicer septembra tega leta, poslali na zdravljenje v Francijo. Od takrat so me francoske oblasti še bolj nadzorovale, tako da sem moral kot politični preganjanec najprej v nemško taborišče Compiegne, potem pa v taborišče blizu mesta Poitier, ki so ga nadzorovali francoski plačanci pod pokroviteljstvom nemškega reicha.

Cvetko Sedmak: V ŠPANSKI VOJNI (1936)

Bilo je okoli polnoči 23. septembra 1930, ko so našo hišo obkolili fašisti. Skočil sem skozi okno in po gozdu prišel do Opčin, od tu ob štirih zjutraj z vlakom do Št. Petra na Krasu, od koder sem se skozi gozdove prebil čez italijansko-jugoslovansko mejo. Po petnajstdnevnu bivanju v Ljubljani sem čez Avstrijo in Nemčijo skrivaj prešel v Francijo, kjer sem delal z nekaterimi rojaki do leta 1936. Koje izbruhnila španska državljanska vojna, seje neke nedelje pojavila pri nas komisija, ki je iskala prostovoljcev za boj proti Francu in fašistom. Iz Italije smo se prijavili štirje, med temi je bil tudi Nini Humar iz Sesljana.

21. avgusta smo odpotovali v Pariz, potem z vlakom nadaljevali pot proti Marseillu, kjer smo našli še kakih osemsto tovarišev partizanov, s katerimi smo se proti polnoči vkrcali na ladjo, ki nas je drugega dne ob šestih popoldne pripeljala v Valencio. Srce nam je prekipevalo ob pogledu na tisto množico, ki nas je čakala z godbo. Brž ko smo se izkrcali, so nas popeljali v vojašnico, kjer smo povečerjali, potem pa smo se postrojili in z godbo in nepregledno množico ljudi na čelu odšli na postajo, od koder nas je vlak popeljal v Albacete, kjer smo se pridružili številnim drugim partizanom.

Sodelovali smo na raznih bojiščih. Najprej v Pozuelu, potem nekajkrat v okolini Madrida in v mestu samem. Nekega dne se je zgodilo, Preživeli kriški borci ob odkritju spomenika Josipu Košuti leta 1946.

da nas je začel obstrelovati bataljon, ki ga je vodil Pacciardi: ne vem, kako se mi je uspelo rešiti, zakaj imeli smo 17 mrtvih in več ranjenih. Kmalu potem smo prebili fronto. Duhaniki, ali vsaj tako so bili oblečeni, so streljali z mitraljezi z zvonikov in izza pokopališkega zidu, kjer so imeli tri malokalibrskie topove. Zajeli smo jih vse. Vztrajali smo štiri dni, ker pa ni bilo ojačanja, smo se morali umakniti za kakih sedem ali osem kilometrov.

Bojeval sem se na šestnajstih bojiščih, vse do Huesce, kjer sem bil dvakrat zadet v nogu. Moral sem v bolnišnico, od tod za tri leta v koncentracijsko taborišče v Franciji, naposled pa me je neka komisija proti koncu leta 1939 poslala nazaj v Trst. Moj zadnji komandant je bil Aureliano Santini iz Arezza. Ko sem se vrnil v Trst, so me fašisti poslali za pet let v konfinacijo na otok Ventatene, kjer sem našel mnogo tovarišev, med njimi Longa, Scoccimarra, Terracinija, Di Vittoria in toliko drugih. Potem so me premestili v Renicci pri Arezzu, od tam pa sem pobegnil in se pridružil aretinskim partizanom, s katerimi sem se boril do osvoboditve Arezza 16. julija 1944.

Leta 1948 me je sodišče v Arezzu obsodilo na 22 let ječe, ker sem na dan osvoboditve mesta ubil fašista, ki je ukazal pokol 48 ljudi, med njimi tudi številnih partizanskih tovarišev. Aprila 1953 pa meje prizivno sodišče v Firencah oprostilo, ker je bilo moje dejanje priznano kot vojno.

Drago Sedmak: ORGANIZIRANJE OF (1941)

S starši sem živel v Mariboru od leta 1922 do kapitulacije bivše Jugoslavije. Pred razsulom sem postal član SKOJ v Leskovcu, kjer sem obiskoval srednjo tehnično tekstilno šolo. Kot skojevec sem deloval v raznih krožkih na šoli in v telovadnem društvu Sokol. Razmere, ki so sledile kapitulaciji Jugoslavije, pa so bile vzrok, da sem se po dvomesecnem skrivanju pred nemškim okupatorjem in domačimi izdajalci zatekel v Ljubljano, ki je bila pod Italijani. Tu sem dobil zvezo z Vladom Macarolom, predvojnim komunistom iz Maribora, po čigar nalogu sem si moral preskrbeti potreben dokument za potovanje v Trst, kjer naj bi začel organizirano delovati za Osvobodilno fronto. Vzrok te odločitve je treba iskati v dejstvu, da sem bil rojen v Križu in da imam tu več sorodnikov, pri katerih bi se po potrebi lahko kamufliral.

V Trst sem prišel proti koncu avgusta 1941. Nastanil sem se pri teti Pavli Zubin, ki je imela v Ulici Milano 17 bar, kjer je bila tudi javka, se začel seznanjati s stanjem ter spoznavati okolico in ljudi, ki so prihajali v lokal in ki so bili pretežno Slovenci.

Tedanje vojaško, politično in gospodarsko stanje je govorilo v prid nemškega in italijanskega fašizma, saj je bil zasedel skoraj celo Evropo, naglo napredovanje nemškega vojaškega stroja v SZ pa je dajalo fašistom vse več poguma in moči za teroriziranje slovenskega življa in antifašistov.

To je zahtevalo od nas brezkompromisen, strogo ilegalen boj. Da ne bi prišlo do izdajstev, smo se povezovali v trojke. Septembra 1941 sem že prejel nekaj izvodov Slovenskega poročevalca, katerih so bili deležni najprej Urban in Janez Sedmak, Žarko Majcen, Franc Štok, ki je stanoval v Ulici Coroneo v Trstu, in prav tako v mestu stanujoči Marij Maganja. Vsi so pozneje postali aktivni člani OF.

Z Maganjem in Štokom sem formiral trojko, katere sem bil sekretar, in še isti mesec sem moral odnesti na Reko propagandni material, medtem ko sta bila onadva zadolžena za nabiralne akcije, širjenje literature in preskrbovanje prenočišč za aktiviste, ki so prihajali v Trst na sestanke. V tem času se je pojavil na javki Vlado Kadunc, ki me je zadolžil, da razširim svoje delovanje na zaledje mesta, in naročil, naj zbiralne akcije obsegajo tudi orožje, sanitetni material, oblačila in obutev. To naj bi po možnosti dobivali iz vojaških skladišč, kjer je bilo treba dobiti zvezo.

Vse poverjene naloge sem prenesel tudi na Štoka in Maganjo, pri slednjem sem se pozanimal za zaupne ljudi v Križu, ker je on kot vaščan

dobro poznal vaške razmere. Organizirano delo v Križu je tedaj že obstajalo, vodil pa ga je medicinec Srečko Košuta, ki je prejemał naloge in direktive po drugem kanalu, kar pa sem zvedel šele kasneje. Moja prva zveza v vasi so bili Žarko Majcen, Ida Košuta, Vida, Urban, Janez in Jože Sedmak, Marko Švab, Marica Guštin, Helena, Pierina in Ivan Košuta, Nandi Bogateč, Miro Purič ter Mira in Pierina Sulčič. Z imenovanimi sem imel razgovore o ciljih OF, prinašal sem jim Slovenski poročevalec, organiziral denarne nabiralne akcije in jih nagovarjal, naj med takratnimi mobiliziranci v italijansko vojsko širijo propagando za dezterstvo. Razen tega sem jih navajal na obveščevalna poročila, ki naj vsebujejo predvsem podatke o nasprotnikih OF in njihovem delu.

Splošno politično stanje v vasi je bilo tedaj zelo pozitivno, ljudje so bili za zrušenje fašizma in za priključitev Slovenskega primorja k Jugoslaviji. Čeprav strah ni dopuščal hitre in učinkovite akcije, lahko trdim, da je bila moralna zavest precej visoka. Ljudi, ki so bili zaposleni v tržiški ladjedelnici ali v drugih državnih službah in ki so bili prisilno vpisani v fašistično stranko, to ni motilo, da ne bi bili obenem proti njej. Redkim izjemam je članstvo pomenilo tudi predanost fašizmu. Mladina je bila revolucionarno razpoložena, le na nekatere posameznike je mesto tako močno vplivalo, da so občevali med sabo v italijanščini.

V tem času se je pripravljal velik proces pred posebnim sodiščem in naša naloga je bila, da smo ga razkrinkavali z razpečavanjem letakov, ki so pozivali k splošni vstaji. Letake smo delili posameznikom, trosili po ulicah, cestah, tramvajih in vlakih, lepili po zidovih.

Kmalu nato sem bil zadolžen, da poskusim organizirati OF v nabrežinskih kamnolomih. Stric Pavel Tence mi je preskrbel delo v Mohorčičevem kamnolomu, kjer so bili zaposleni Križani Jože Sedmak, Franc Maganja, Pavel Tence in drugi, katerih imen se ne spominjam. Ker je bil delovni čas deljen, sem opoldanski počitek izrabljal za razgovore o ciljih OF in tako vnesel mednje idejno politično zavest. Zadolžil sem jih tudi za denarne nabiralne akcije. Po izvedeni organizaciji sem se vrnil v Trst, kjer je medtem tov. Franca zamenjal Albin Čotar - Karlo.

Z njegovim prihodom smo ponovno vzpostavili zvezo s Srečkom Košuto, ker jo je bil zgubil z odhodom in aretacijami tovarišev. Na prvem sestanku je medicinec seznanil Karla z že opravljenim delom v vasi in tako sem tudi zvedel, da sem jaz organiziral prej imenovane vaščane mimo njega. Dogovorili smo se tudi, da Srečko nadaljuje delo kot sekretar OF v Križu, medtem ko naj bi jaz skrbel za zvezo med njim in Albinom.

V prvih mesecih leta 1944 se je formirala 1. in 2. italjska eskadrila NOV in POJ v Afriki. Na sliki Lucijan Tence s tovariši ob piramidah 6.septembra 1944.

V začetku leta 1942 se je delo OF v vasi toliko razširilo, da smo postali fašističnim oblastem in njihovim pomagačem sumljivi, in kmalu so bili vsi, ki so sodelovali z nami, pod nadzorstvom, kot se je izkazalo ob priliki naše aretacije 1. julija 1942. Kljub vsej naši budnosti je provokatorju namreč uspelo, da se je vrinil v naše vrste in tako sproti seznanjal z našim delom takratnega fašističnega sekretarja Manesa. Fašistični propagandi in nasilju, pri katerem so sodelovali tudi domači črnosrajčniki, ni uspelo zatreći ne slovenske besede ne slovenske pesmi: te ni bilo slišati samo po kriških domovih, ampak tudi po gostilnah.

Dejstva kažejo, da smo do julija 1942 storili toliko, da je bilo politično stanje zadovoljivo. Ne bom neskromen, če rečem, da je po naši aretaciji delovanje OF v Križu upadlo, prenehalo pa ni nikoli, temveč se je polagoma še bolj okrepilo.

Našo aretacijo so registrirali kot "velik političen uspeh", pričeli pa so jo izvajati ob zori kriški karabinjerji z ojačanjem. Nekatere izmed nas so zaradi večjega obremenilnega gradiva poslali pred posebno sodišče v Rim, druge pa so konfinirali in internirali.

Leander Košuta: POT KLESARSKEGA VAJENCA (1928-1943)

Že leta 1928, ko mi je bilo šestnajst let in sem bil klesarski vajenec v kamnolomu Karla Pregarca ob cesti proti Nabrežini, pri Legi, kot smo rekli, sem se seznanil z Armidom Ukmarjem in Srečkom Coljo. Bil sem nekaj mlajši od njiju, toda grenko sem že občutil izkoriščevalno strast gospodarja, delodajalca. Plače so bile skromne, najprej po 5, nato po 7, 9 in končno po 12 lir dnevno. Delavci v kamnolomu so se zelo pritoževali nad razmerami v podjetju. V prostem času pa smo občutili grožnje fašističnega režima, ko nismo smeli govoriti niti v svojem materinem jeziku. Cesto sem se spominjal, ko sem bil še deček, kako so fašisti priganjali vaščane k volitvam in jim grozili, če ne bodo volili zanje. V podjetju pri Pregarcu nas je bilo kakih petnajst vajencev, ki smo se učili poklica "štancarja". Kot revni mali kmetje, saj smo imeli komaj kravico za mleko pri hiši, smo morali doma hudičeve stiskati, da smo se lahko prebili s tistimi bornimi ficki, ki sem jih zaslužil. V večernih urah in ob prostem času, smo se s fanti zbirali na vasi. Rad sem prisluhnil besedam starejših, kot so bili Pepi Verginella in brata Tence, mislim, da Albin in Vito, ko so kritizirali tedanji režim. Z Armidom in Srečkom Coljem pa smo često tudi globlje razpravljali, kaj bi bilo potrebno ukreniti, da bi se postavili fašizmu po robu. Toda delovati smo morali zelo previdno. Naskrivaj smo se zbirali na sestanke tako imenovane trojke. Pogovarjali smo se o tedanjih političnih razmerah, morali pa smo raznašati tudi propagandne letake, literaturo, časopisje in pošto. Leta 1936, ko sem bil že dalj časa prost vojaščine sva z Viktorjem Bogatcem, ki se je bil vrnil iz Argentine, organizirala nabiralno akcijo, tako imenovano rdečo pomoč za republikanske španske borce. Po letu 1930 smo bili po večini v vasi brez služb - vsekakor je le malokomu uspelo dobiti državno službo - in čeprav smo se morali preživljati s priložnostnimi deli v mestu, je nabiralna akcija rdeče pomoči zelo lepo uspevala. Zbrani denar je potem Viktor izročal naprej tovarišem, s katerimi je bil povezan.

V letih od 1934 do 1939 sem se večkrat sestajal z Alojzem Budinom. Spominjam se, da sem mu nekoč prinesel pismo. Ko sem hotel oditi, je k njemu prišel Pinko Tomažič in vzel pismo, ki ga je verjetno pričakoval. Pozneje mije na procesu sodnik Perla postavil prav vprašanje, kdo mi je pismo dal. Pismo je seveda prišlo po kurirjih. Mislim, da mi ga je izročil prav Armid Ukmar. Vsebina pisma, kot je na procesu povedal Budin, se je nanašala na tesnejše stike med Pinkom in Albinom Dujcem.

Po procesu sva bila z Armidom oba konfinirana. On na otok Tremi-
ti v Jadranu, jaz pa čisto na nasprotno stran v Tirenskem morju, na otok
Ventotene, kjer sem ostal do razpada fašizma.

Ventotene je bil tedaj zelo reven in pust otoček. V edini
istomenski vasi je živilo kakih 300 do 400 domačinov, večinoma
krošnjarjev in ribičev. Taboriščni upravi so dajali v najem svoje prostore,
kjer so stanovali pazniki in oficirji. Po hišah so imeli svoje menze tudi
politični jetniki. Teh je bilo tedaj na otočku kakih 600, med njimi okrog
60 Slovencev. Jetniki so bili po večini komunisti in pripadniki drugih
protifašističnih strank. Tedaj so bili konfinirani na Ventoteneju tudi
številni voditelji KPI, kot Terracini, Longo, Scoccimarro, Secchi, Di
Vittorio, Srebrnič, Frausin, socialist Sandro Pertini, od Slovencev pa
Franc Štoka in Božidar Kolarič. Prav s Kolaričem, ki si je bil organiziral v
vasi nekako čevljarnico, da je lahko jetnikom popravljal čevlje, sem se
najčešče družil. Spominjam se ga, kako je med svojim delom rad razlagal
pozamezna poglavja iz marksistične literature. Včasih pa so bile najine
diskusije tudi zelo ostre. Ker sva debatirala po slovensko, čeprav
taboriščna uprava tega ni dovoljevala, sva si lahko povedovala marsikate-
ro skrivnost, ki bi bila v italijanščini prepovedana.

V podobnih razgovorih smo se na Ventoteneju med seboj izpolnjevali v raznih političnih vprašanjih. Obravnavali smo zlasti partijsko
zgodovino in problem povojske ureditve v Italiji in drugod, če bi uspelo
zaveznikom premagati Nemce in fašiste.

Večina vodilnih komunistov je bila pod posebnim nadzorstvom.
Stražili so jih celo med spanjem v posebnih manjših sobah, ki so bile
nalašč narejene ob vhodih vseh dvanaestih barak. V eni izmed barak, ki je
bila nekoliko bolj vstran od celotnega naselja, pa so bile konfinirane
ženske politične jetnice. Z njimi nismo smeli imeti nobenih zvez.

Le kakih 30 konfinirancev je bilo zaposlenih, bodisi v kuhinjah
privatnih menz ali v raznih obrtnih delavnicih. Hrana po privatnih
menzah je bila zelo različna. Ponekod boljša, drugod slabša. Menze je
plačevala taboriščna uprava z odtegljaji od mesečne pristojbine pri
vsakem jetniku posebej. Med vsemi jetniki pa je bila domena, da smo
v polovico od doma dobljenih priboljškov prostovoljno odstopili kolektivu,
medtem ko smo od dobljenega denarja prispevali vsak vsaj eno desetino
skupne vsote. Tega pa, seveda, ni smela zvedeti taboriščna uprava. Do
takega tovariškega sporazuma smo prišli spričo dejstva, da večina bivših
španskih borcev ni imela svojcev na področju Italije, ampak v Franciji in
drugod, kamor so se morali zateči pred fašizmem.

Glede takih pristnih tovariških odnosov se še posebej živo spominjam, kako so vsi tovariši v konfinaciji s pravim sočutjem skušali lajšati tegobe Jožetu Srebrniču iz Solkana. On ni imel nikogar, ki bi mu pošiljal pakete. V svojih letih, z dolgo brado in šibke postave, v kratkih hlačah ter s coklami na nogah, je dajal videz revnega starca, pa tako pohlevnega, da se je vsakomur zasmilil.

Dne 25. julija leta 1943, ko smo konfiniranci zvedeli, da je fašizem propadel kot politična oblast, je med nami zavladalo nepopisno navdušenje. Brž smo sestavili petčlansko delegacijo, ki je odšla k direktorju taborišča in zahtevala takojšen izpust vseh političnih konfiniranecv. V nasprotnem primeru smo zagrozili z vstajo. V delegaciji je bil tudi Srebrnič še z dvema komunistoma, enim socialistom in predstavnikom stranke Giustizia e Liberta. Direktor Marcello Guida je zahtevo takoj posredoval notranjemu ministrstvu v Rim, odkoder so ji ugodili, a šele po štirinajstih dneh so po posebnem spisku izpustili prvo skupino. Srebrnič, kot posebej označenega Slovence, čeprav je bil komunist, nekatere anarhiste in osumljence špijonaže, pa so tedaj le premestili v drugo taborišče v notranjost Italije. Večina se nas je v nekaj dneh na trabokolih vrnila čez morje in nato z vlakom na svoje domove. Srebrnič pa je uspel pobeg šele po kapitulaciji. Z njim sem se srečal po 8. septembru leta 1943 v partizanih v vipavskih Šmarjah. Takrat mi je zagotovil, da je zmaga narodnoosvobodilne vojske in zaveznikov zanesljiva. "Po zmagi bova šla na Ventotene kot turista", je dejal.

Alojzija Sulčič: ZBIRALIŠČE AKTIVISTOV (1942)

Kurirka Alojzija Sulčič, zdaj poročena Laharnar, s tovaršema marca 1944.

Naš dom je poleti 1942 postal nekakšno zbirališče prvih aktivistov in organizatorjev narodnoosvobodilnega gibanja. Mati Pavla je bila vdova, medve s sestro Silvo pa že odrasli hčeri. Na našem domu so se takrat shajali organizatorji OF Srečko Košuta, Pepi Tence in Žarko Majcen s sestro Vido, ki sta bila prišla v Križ k svojem iz Maribora.

Žarko je prinašal k nam po več izvodov ciklostiliranega Slovenskega poročevalca. "Prečitaj in daj naprej!" je spremljalo vsakogar, ki se je pri nas po živahnih razpravah odločal za sodelovanje z narodnoosvobodilnim gibanjem. Mladi pa smo se tedaj večkrat sešli tudi na Mulu na kopanju. Diskutirali smo o vojni in politiki. Žarko je imel zmeraj najtehtnejše besede o bratstvu med narodi, o nujnosti boja proti kapitalizmu, fašizmu in kraljevini, ker da je prišel pravi trenutek za uspešen obračun s sovražniki delovnega ljudstva. V takšnih razpravah se je porodila zamisel za pripravo širšega sestanka, na katerem naj bi si porazdelili naloge glede širjenja teh idej. Temu pa je uspelo policijskim agentom, kdo ve po kakšni poti, priti na sled. Tako je julija 1942 prišlo do aretacij: Srečko Košuta, Žarko Majcen, Vida Sedmak, Ida Košuta, Drago Sedmak in Ivan Sedmak so bili obsojeni pred posebnim rimskim sodiščem.

Hvaležna sem tovarišem, ker me sploh niso omenjali na preiskovalnih zaslišanjih, saj sem takrat tudi sama tvegala enako usodo. Kljub preplahu smo nadaljevali z organiziranim protifašističnim delom. Tako sem ob razpadu fašizma, 25. julija 1943, skupaj s številnimi vaškimi mladinci, Ido Tretjak - Jakomovo, Mitom Kobauom, Antončičem in drugimi, sodelovala pri uničevanju fašističnih znamenj, Mussolinijevih slik in v protestih proti vaškim fašističnim plačem.

Takrat so nas sicer klicali v orožniško kasarno na zagovor, vendar so nas po nekaj urah izpustili. No, potem ob kapitulaciji, ko so se vrnili mnogi vaščani iz zaporov, sta nekega dne prišla na naš dom Pepi Tence in Marcela Di Lenardo. Z njima je prišla tudi neka tovarišica iz okrožnega odbora AFŽ za Kras. Brž smo takrat povabili k nam še približno 30 vaščank, ki so na sestanku izvolile prvi odbor AFŽ. V odbor so bile tedaj izvoljene Marija Sulčič - Zgradna, kot tajnica, moja mama Pavla, potem Justina Bogateč - Bružetova in Ida Bogateč - Miletova.

Mama je prevzela nalogu za zbiranje živeža, zdravil, oblek in obutve za našo partizansko vojsko. Kdor je kaj mogel, je prispeval. Vse, kar smo nabrale, smo potem znosile h Karlu Švabu - Boci, k njemu pa je prihajal z vozom nekdo z Brišč in nabrano blago odvajał v nabrežinski mlin. Naši ribiči so takrat z barkami prevažali sol iz Istre. Tudi tisto sol smo me znosile z Mula do Boce. Iz nabrežinskega milna je bilo nadalje organizirano prevažanje moke, ki je prihajala iz Furlanije, in naših prispevkov tja čez Komen in prek Vipavske doline do Trnovskega gozda.

V Križu so bili takrat Nemci in smo morale zelo paziti, da nas ne odkrijejo. Marsikdaj se je zgodilo, da smo v naši kleti razpravljale o raznih nalogah, pa ti v kuhinjo iznenada vdre Nemec. V takem primeru mu je bilo treba brž kaj ponuditi. Tako smo se ga lahko hitro znebile. Kdo ve, kako bi se končalo, če bi se ob takih priložnostih lotili preiskave, še posebno, ker smo več kot dva meseca imele v hiši tudi ranjenega partizana Jožka, rojaka s Tolminskega.

Ta je bil hudo ranjen pri akciji na železniško progo pri Opčinah, naša Silva, ki je bila takrat že borka južnoprimskega odreda pa je z ilegalnim imenom Grozdana Černigoj organizirala, da sta ga z nekim kmetom peljala na vozu naravnost v bolnico. Takrat je v njej delal za nas neki zelo dober primarij in Jožko se je z njegovo nego lep čas zdravil v glavni bolnici, čeprav je imel okrog sebe noč in dan agente Guardie civiche. V odredu so takrat razmišljali, kako bi Jožka rešili, potem ko se je čutil, da bi lahko z berglami že sam hodil. Tisti primarij je bil sporocil, da bo tudi pri tem pomagal. No, in mene so takrat kot obveščevalko

zadolžili, naj pridem s taksijem ob določeni uri pred bolnico. Primarij je izkoristil priliko, da je Jožka odvedel na "posebni pregled" in mi ga tako privedel v avtomobil. Pospremila sem ga do železniške postaje, od tam naprej pa ga je spremeljal Nandi Bogateč - Bružetov do našega doma.

Potem smo ga negovale doma, da bi se še bolj opomogel. Za primer preiskave smo pripravile na podstrešju tudi skrivališče zanj. Po kakih dveh mesecih, ko so po vasi že preveč govorili in dvomili, češ da Jožko ne more biti naš bratranec, kot je bilo dogovorjeno, da ga predstavimo v primeru preiskave, sta ga nekega dne pospremili v odred vaški kurirki Pierina Košuta - Puhova, ki živi zdaj v Turinu, in Pierina Bogateč - Zelenceva. Ker še ni bil sposoben za tako dolgo pot, je onkraj vasi čakal s svojim vozom in belim konjičkom vaški deček Alojz De Lorenzi - Džičko. Tako je Jožko spet odšel med svoje tovariše - partizane. Škoda, da še dandanes ne vemo, kako je bilo potlej z njim.

Drago Košuta: REŠITEV PRED OKUŽBO (1943)

Z vseh koncev in krajev smo bili. Prišli smo s Krasa, iz Istre, s Tržaškega in spletali poznanstva Bojazen, da bi vsi ti fantje ne odšli v partizane, je pripravila fašistično oblast do tega, da je letnike 1924-1926 poklicala v posebne bataljone - battaglioni speciali - in nas tako rešila pred okužbo Osvobodilne fronte.

Najmlajši smo imeli komaj dobrih šestnajst let, smo pa že precej slišali o partizanih in boju, ki se odvija nedaleč od naših krajev. Zato tudi nismo prezrli tistega nenavadnega premikanja karabinjerskih patrol po vasi, ko smo se po delu vrnili iz mesta. Mene je zelo vznemirilo in mi ni dalo spati. Ob štirih zjutraj sem zaslišal, da tolčejo po vratih. Tako sem bil na nogah. Mama me je vsa preplašena vprašala, kaj se neki godi.

"Prišli so," sem odvrnil.

In res, ko sem odprl vrata, so pred mano stali karabinjerji in me pozvali, naj se oblecem in grem z njimi v kasarno. Mama mi je brž pogrela malo mleka in sem šel, njo pa so tolažili, da lahko pozneje pride za mano.

V kasarni sem našel že štiri prijatelje. Začelo se je zbiranje, zmeraj več nas je bilo, nazadnje toliko, da smo ob odhodu napolnili dva kamiona.

Okrog desete ure so nam ukazali, naj zlezemo na kamione. Cela vas se je zbrala pred Splacnimi, objemanja in pozdravljanja ni hotelo biti konec. Kamiona sta odpeljala proti Nabrežini, kjer se jima je pridružil še en kamion, nato okrog Sesljana proti Trstu. Med potjo smo prepevali slovenske pesmi.

Namestili so nas v rojanski kasarni, kjer smo ostali čez noč. Po vojaškem pregledu pri Sv. Justu, so nam dali uniformo, vendar brez zvezdic, nato so nas spravili na vlak. Mnogi starši in sorodniki so nas spremljali vse do postaje.

V vlaku smo se seznanili s fanti iz Bazovice, Boljanca, Doline, Sežane, Dutovelj in od drugod. Vozili smo se zelo dolgo, ko pa smo prišli v Aquilo, je bil že večer.

Pospremili so nas v neko kasarno in nam čez čas rekli, naj gremo spat. Z nekaterimi drugimi sem šel v hlev zraven konjev in na slami takoj zaspal. Se sreča, da nas konji niso pohodili.

Tako se je začelo naše vojaško življenje, če ga tako lahko imenujemo, zakaj tisti, ki so nas odvedli od doma, so nas šteli za "ribelle" in zaradi tega nam tudi niso dali kraljevih zvezdic na jopiče: nismo bili zvesti in zanesljivi.

Vojko Bogateč: IZ KO N F ! NACIJE V BOJ (1943)

Tako imenovani Tomažičev proces je bil v Trstu 14. decembra 1941. Od šestdesetih tovarišev so bili Tomažič, Vadnjal, Bobek, Kos in Ivančič obsojeni na smrt, drugi pa na dolga leta zapora. Največ nas je bilo poslanih v internacijo; 27. marca 1942 sem moral z Rihardom Čebrom, Albertom Sulčičem in Ernestom Johanom na Tremite. Kmalu pa smo po sklepu partije začeli vlagati prošnje za prenestitev z otoka in končno sem prišel v kolonijo Pisticci v Kalabriji.

Tu je bilo okrog tisoč dvesto internirancev, največ Italijanov, Slovencev, Hrvatov, Poljakov in Albancev, pa nekaj Grkov. Partijsko delo je bilo dobro organizirano. Grupe so bile sestavljene po narodnosti. To so bile tako imenovane trojke. V sekretariatu pa so bili tovariši vseh narodnosti. V vodstvu so bili v glavnem: Neri, star član KP, Mario Polacchi, Nardin, Mile Blače, Nikola Mandič, dr. Peter Deržaj in drugi. Tudi mene so nekajkrat povabili na posvet.

Takoj po prihodu v Pisticci sem dobil zvezo s centrom. Tam sem našel številne znane tovariše, na primer Sardela, s katerim sva bila skupaj po zaporih več let, Ezia Serrantonija, Alberta Sulčiča in druge, ki sem jih poznal iz zapora ali internacije. V koloniji smo imeli tudi dobro organizirano OF, na čelu njega vodstva pa je bil dr. Peter Deržaj. Imeli smo tudi precej marksistične literature. Redno smo plačevali partijsko članarino, ker je bila precej razširjena malarija in mnogim tovarišem so bila potrebna zdravila in priboljšek v hrani. V centru kolonije smo imeli zaposlenih nekaj zelo dobrih tovarišev, tako da nam ni bilo težko dobivati poročil. Sproti smo vedeli, kaj se dogaja okoli nas in v svetu.

V koloniji je bilo mnogo fašistov, karabinjerjev in tudi civilne policije, da je bilo zelo težko se oddaljiti z območja, ki nam je bilo dodeljeno. Če smo hoteli kdaj k bližnjim kmetom nabavljati za menzo potrebno hrano, smo morali predhodno zaprositi za dovoljenje upravo kolonije. Vodstvo kolonije je ravnalo z nami zelo slabo. Ko pa se jim je slabšalo stanje na frontah, so se nam pričeli prilizovati in so nam dovoljevali marsikaj. Po padcu fašizma so italijanske državljanje pustili takoj domov, nas iz Julisce krajine pa so še bolj zastražili. Kakih pet dni po kapitulaciji je vodstvo KP poslalo dva tovariša proti Tarantu, da bi stopila v stik z angleško armado, ki je prodirala proti mestu. Dne 8. septembra 1943, sta se vrnila v taborišče z dvema Angležema, in z nekaj puškami. Začelo se je strelianje, nekaj karabinjerjev je bilo ranjenih, en fašist pa mrtev.

Še isto noč smo se odpravili proti Tarantu. Pobrali smo s seboj, kar nam je bilo mogoče. Spominjam se, da sem imel kar dva kovčka natrpana s knjigami in zdravili. Dobro je bilo pa to, da smo vzeli dva konja z vozovoma, na katera smo natovorili vso prtljago. S seboj smo odpeljali tudi komandanta čnosrajčnikov, voditelji kolonije pa so že prej ušli iz taborišča, ker so vedeli, kaj jim preti. Ko smo prispeli v Taranto, smo omenjenega komandanta izročili zavezniški policiji, ta pa ga je izpustila. Do Metta Ponte smo šli peš, od tam naprej do Taranta pa z oklepnim vlakom.

Štab 3. čete avto-polka v Beogradu 1945. Tretji z desne je Vojko Bogateč.

Po prihodu v Taranto so nam zavezniki dali na razpolago star hotel, v katerem smo prenočili, drugo noč pa smo že prespali pod oljками, ker je medtem prišlo v mesto večje število zavezniških edinic.

Ker sem imel brata, ki je bil v posebnem bataljonu, sem v dogovoru z vodstvom KP šel s tov. Vičičem k njemu. Tam sem našel 75 slovenskih fantov in se z njimi pomenil, kako naj pobegnejo iz njihovega taborišča in pridejo k nam. Čez nekaj dni so to tudi res storili. Prihajali pa so tudi interniranci iz vseh bližnjih krajev. Tako nas je bilo iz dneva v dan več. Okrog 20. septembra je prišla skupina internirancev z otoka Tremiti, med

njimi so bili tudi Stane Bobnar, Riko Malalan, Armid Ukmar in drugi, ki so okrepili naše politično vodstvo.

Po našem prihodu v Taranto so zaveznički še kar dobro ravnali z nami. Predno pa smo odšli v taborišče Carbonaro pri Bariju, so nam pričeli prigovarjati, naj se vključimo v kraljevo vojsko. Vedeli smo, da se nahaja v bližini nekaj oficirjev bivše jugoslovanske vojske, zato smo slehernega izmed naših fantov dobro poučili, da ne bi zašel v njihove vrste. Nekega dne se je priklatil v naše taborišče višji kraljevi oficir, ki nas je prepričeval, naj bi šli v njihovo vojsko, češ da bomo dobili takoj orožje, hrano, obleko in vse, kar potrebujemo. Bilo pa je zaman. Poslej jih nismo več videli v našem taborišču, pa tudi zaveznički so ravnali z nami slabše, ker smo jim jasno povedali, da se gremo boriti v Jugoslavijo na stran NOV, ki jo vodi maršal Tito.

Tako po prihodu v Taranto sem se pozanimal, kje bi našel starega znanca in člana KP, domačina tov. Sardela, s katerim sva odsedela več let skupaj. Po dolgem povpraševanju mi ga je le uspelo najti, tako smo dobili zvezo s KPI. V Carbonari smo že našli Hrvate, ki so pribegali iz Dalmacije, četnike, Albance in Črnogorce, pa tudi nekaj Rusov je bilo med njimi. Najprej so nas stražili četniki, ki so imeli vso zaslombo pri zavezničkih. Na tako ravnanje zaveznikov z nami se je naše vodstvo stalno pritoževalo in pritožili smo se celo takratnemu komandantu zavezniške armade Aleksandru. Čeprav smo bili dobro zastraženi in obkoljeni z žico, smo vseeno hodili v mesto Taranto skrivač skozi luknje v ograji.

V Carbonari je postajalo življenje vse bolj živahno. Pričeli smo formirati vojaške formacije: vode, čete, bataljone in brigado. Tudi partizansko delo je bilo dobro organizirano, saj smo imeli v vodstvu zelo izkušene tovariše, še bolj pa se je ojačalo, ko je prišla Vida Tomšič s 24 dekleti iz nekega zapora v bližini Barija. Dobivali smo dnevno pismena poročila, imeli svoj radio, po barakah pa smo prirejali razna predavanja. Postavljen sem bil za komisarja 2. čete 2. bataljona, v njeni sestavi pa sta bila tudi moja brata, ki sta bila v posebnih bataljonih. Mlajši brat Drago je padel v desantu na Drvar.

Za 7. november 1943 smo dostenjno pripravili proslavo v počastitev oktobrske revolucije. Upravo taborišča smo obvestili o nameri, in celo povabili komandanta taborišča na prireditev. Tistega dne zjutraj smo v vojnih formacijah korakali v središče taborišča. Ko smo začeli s proslavo in ko je takratni komisar brigade Stane Bobnar že govoril, so pridrveli angleški vojaki s strojnicami in nam prepovedali nadaljevanje. S tem njihovim dejanjem so mislili provocirati incident, da bi nas potem lahko

še bolj zastražili. Naš takratni komandant brigade Čelebič pa je dal povelje, naj se organizirano, kot smo bili prišli, vrnemo v svoje barake.

Ker naše intervencije pri zaveznikih, da bi bolje ravnali z nami, niso uspele, je nekega dne prišel v taborišče tov. Makiedo z zaveniškimi oficirji. Začudili so se, ko so nas videli tako organizirano korakati v četah in bataljonih, in višji oficir angleške armade nam je obljubil, da nas bodo v kratkem premestili v drugo taborišče in odposlali v domovino. Od takrat dalje je med našimi fanti vladalo še boljše razpoloženje in kmalu so nas res premestili v Gravino. To je bilo zelo veliko taborišče. Odstopili so nam samo del, drugega so pa obdržali za svojo armado. Pričeli smo se vežbati z modernim orožjem in dobili smo vojaško opremo, ker dotlej smo bili še vedno v civilu. Dali so nam tudi suho hrano za potovanje. Zadnje dni novembra 1943 so nas odpeljali do Barija in tam vkrcali na ladje, s katerimi smo odpluli proti domovini - na dalmatinske otoke. Orožje so nam izročili na ladjah. Poudariti po moram, da so nam dali orožje zelo slabe kvalitete, na primer puške M 88 starega tipa, ki so jih bili Italijani izključili iz svoje oborožitve že po abesinski vojski, pa tudi ostalo orožje je bilo najslabše izdelave.

Končno smo le lahko začeli oborožen boj za osvoboditev domovine.

Ida Košuta por. Filipčič: PERO (1943)

Do leta 1941 sem živila v Mariboru, kamor sem prišla kot otrok že leta 1925. Kot član levega krila Sokola sem sodelovala v raznih akcijah proti belim nogavicam, tako sem aktivno sodelovala tudi pri demonstracijah 27. marca 1941 in zato sem se že 1. aprila umaknila v Zagreb, od tam pa v Križ pri Trstu.

Kmalu je tudi osvobodilna fronta začela dobivati prve obrise. Začeli so nas neposredno vključevati v to delo - zbirali smo material in denar, delili letake in podobno. Ker smo bili vsi zavedni Slovenci, smo bili trn v peti domačim fašistom, ki so nas na vsak način hoteli spraviti na varno, kar se jim je tudi posrečilo 10. julija 1942.

Z večjo skupino kriških rodoljubov so nas odpeljali v tržaške zapore, po daljših zasliševanjih pa na posebno sodišče v Rim. V naši skupini v rimskih zaporih so bili poleg mene še: Vida Sedmak, Drago in Ivan Sedmak, Srečko Košuta in Žarko Majcen. 25. junija 1943 smo bili obsojeni na zaporne kazni od treh do dvanajstih let. V Rimu sem doživela tudi padec fašizma. Tako so nas vse odpeljali v žensko kaznilnico v Fossombrone. Iz zapora me je rešil bratranec s ponarejenimi dokumenti.

V zaporu sem zbolela za močnim vnetjem rebrne mrene, katere posledice sem čutila še po končani vojni. Ko sem prišla iz zapora v Križ, sem bila bolna. Zdravil me je dr. Štefančič iz sanatorija v Nabrežini brezplačno. Ko sem si malo opomogla, sem odšla v ilegalno.

Prišla sem na sedež kraškega okrožja z namenom, da bom partizanska učiteljica, ker pa je bila potreba na prosvetnem odseku, sem ostala kar na centru tega odseka. Kmalu se je to okrožje priključilo k srednjepromorskemu okrožju. Za sedež smo si izbrali Brje na Vipavskem. Naš odsek je imel pregled nad vsemi partizanskimi šolami in učitelji. Med učitelji in učiteljicami je bilo mnogo takih, ki niso imeli za to odgovarjajoče izobrazbe, in jim je bila strokovna in politična pomoč toliko bolj dragocena. Zanjo je skrbel naš odsek, ki je imel šolskega nadzornika. Sklicevali smo konference, kjer so se obdelovala vsa pereča vprašanja, kolikor je pač v tedanjem času bilo mogoče to izvesti. Na našem odseku smo skrbeli tudi za kulturno vzgojo. Prirejali smo razne mitinge, organizirali knjižnice, posredovali ljudem razne pesmarice in drugo čtivo. Središče našega odseka je bilo, kot sem že povedala, Brjana Vipavskem - pri Žulevih, kot so ta del imenovali. Prijazna družina Vidmar nam je dala zatočišče in hrano, četudi je bilo njih šest v družini, med

njimi tudi sin Franc Vitko, španski borec. Vse kar so imeli, so delili z nami in mi z njimi.

V spominu mi je ostal dogodek, ki se je zgodil nekega novembridskega dne leta 1944. Pozno popoldne je prikorakala na borjač Vidmarjevih četa GAP, ki je vršila po Primorskem razne diverzantske akcije. Bili so utrujeni in mati Vidmarjeva jim je odstopila hlev, kjer je domavaia tudi edina krava, ki je bila pri hiši, in nekaj kokoši. Ker so bili trudni, so odložili opasače in orožje ter kmalu zaspali. Postavili so si stražo, ki naj bi jih opozorila na morebitno bližajočo se nevarnost.

Istega večera je zapadel tudi prvi meg, iz Trsta pa je prišla domača hči Ludvika s premočenim nahrbtnikom, polnim raznih toplih oblačil za Tržaško brigado, ki je taborila nekje v bližini, sestri Romani pa je prinesla nalivno pero, ki je bilo takrat še posebno dragoceno. Ker je bil to prvi sneg, smo se zvečer malo kepali in bili razposajeni kot vsi mladi ljudje. Pri tem pa je Romani iz žepa padlo nalivno pero, ki ga v temi nismo mogli najti. Zato sva se dogovorili, da vstaneva, brž ko se bo zdanilo, in ga poiščeva.

Tako je tudi bilo. Iskali sva ga in končno tudi našli, tedaj pa sva pogledali skozi vrata kolone. Obstali sva kot ukopani. Po poti so prihajali fašisti z naperjenimi bajoneti in se pomikali proti spodnji vasi. V naši hiši je bilo pet ilegalcev in cela četa Gapa. Stražar, ki je ravno tedaj budil fante, je tiho rekel: "Fantje, fašisti so zunaj". Fantje, ki so bili še na pol zaspani, pa niso hoteli verjeti; mislili so, da jih hoče prestrašiti, da bi hitreje vstali. Toda ko so videli tovarišev obraz in naju dve, so spoznali, da gre zares. V trenutku so bili na nogah in tudi že skozi kolono ter se za hrbtom fašistov umikali proti gozdu. Medve pa sva takoj alarmirali celo hišo. Ni bilo časa, da bi se ilegalci skrili. Vse smo poslali v gornjo kamro, jaz sem ostala edina z materjo. Pred tem pa smo na hitrico pospravili vse, kar je bilo v kuhinji in kar je ostalo v hlevu.

Ni minilo deset minut, ko so se fašisti pojavili na dvorišču. Najprej so se zakadili na skedenj in v hlev. Zadrževali smo dih in čakali, kdaj bodo kaj našli. V presledkih smo slišali v kuhinjo nekakšen gr, gr in preklinjanje. Kmalu je prišel v kuhinjo njihov "tenente". Kazalo je, da mu ta zimska hajka ni najbolj povšeči, tudi zeblo ga je. Prišel si je pogret kavo, ki jo je imel v čutarici. V kuhinji je videl vedro vina in rekel, naj mu ga natočimo v prazno čutarico. Mati Vidmarjeva je že hotela reči, da vino ni njihovo, ker so ga prejšnji večer prinesli vaščani za četo Gapa. Toda na moj namig je bila tiho in hitro smo mu postregli **2** vinom. Med tem pa so njegovi vojaki šarili po hlevu in skedenju. Dolgo jih ni bilo na spregled.

končno so se prikazali in v rokah držali kokoši z zavitimi vratovi. Zato smo tudi slišali tisti gr, gr, gr. Ko so to opravili, so odšli. Med tem so za hišo pripeljali že tudi prve ujete partizane, ki so jih presenetili na skedenjih. Hudo nam je bilo, ko smo gledali, kako jih ženejo, in obenem smo bili srečni, da se je v naši hiši vse tako lepo končalo.

Bilo je v pozni jeseni leta 1944, ko smo zvedeli, da so fašisti in belogardisti zapustili postojanko v Ajdovščini. Za nas je bilo to zelo važno in bili smo zelo veseli. Hoteli smo videti to svobodno Ajdovščino in smo se tja odpravili peš, po poti pa peli, kot da je svobodna že cela Primorska. Ko smo prišli v Ajdovščino, so bile že naše čete v njej. Dobili smo nalogo, da popisemo vse zaloge tamkajšnjih trgovcev. Dodelili so me nekemu partizanu, ki naj bi predstavljal vojaško oblast, jaz pa civilno, in morala sva k nekemu trgovcu v Šturje. Trgovec je bil slučajno naš človek in nam je pri tem popisovanju tudi pomagal. To smo delali s tako vnemo, kakor da je povsod svoboda. Ko pa se je stemnilo, smo zaslišali na ulici strele. Gospodinja je pokukala ven in rekla: "Nemški tanki so na ulici". Moj sodelavec partizan se je v hipu obrnil in že ga ni bilo več, jaz pa nisem bila tako urna. Zato me je gospodar trgovine peljal na njihov mračen vrt in mi pomagal, da sem skočila v potok, ki je tekel v Hubelj. Po potoku sem tekla do ceste, ker sem jo morala prekoračiti, predno so prišli Nemci do nje. To se mi je posrečilo. Hajkala sem celo noč proti Ottici. Po malem je snežilo in deževalo. Nisem vedela, kje se pomika sovražnik, in še sama sem bila. Bila sem vsa premočena in zeblo me je. Počakala sem pod obokom nekega hrama, da bi slišala govorico kakšnega človeka. Zaslišala sem govoriti po slovensko, nisem pa bila gotova, če so to naši ali belogardisti. Kmalu so se pojavili še drugi tovariši in spoznala sem v njih partizane. Z njimi sem šla v štab brigade, kjer sem se posušila in pogrela. Popoldne sem se odpravila nazaj na Brje. Nisem hodila še pol ure, ko se je spet ulilo in sem bila znova vsa premočena. Takšna sem pozno ponoči prišla v naš center, kjer so se že pogovarjali, da so me Nemci ujeli.

USODA BRATOV KARIŽEV (1941-1944)

V Križu se le še redki spominjajo Valentina in Hilarija Kariža, vsi pa dobro poznajo njunega, zdaj triinosemdesetletnega brata Toneta. Tega je kriva usoda njihove družine.

Katarina Kariž je prišla v vas s Sežanskega v začetku stoletja, da bi tu zaživila z očetom svojega otroka Antonom Štolfo, ki je bil moral kot sin premožne sežanske družine stopiti v zakon z drugim dekletom. Nastanila sta se onkraj pokrajinske ceste, kjer kak ducat hiš po upravni razdelitvi sodi v nabrežinsko občino, in si odprla restavracijo. V Križu so se jima rodili še štirje fantje: leta 1903 je Tone dobil brata Valentina, dve leti kasneje Veleslava, leta 1908 Hilarija in slednjič seje čez tri leta rodil še Boris.

Po italijanski okupaciji teh krajev so razmere začele razjedati tudi marsikatero družinsko složnost in srečo. Prezirano je bilo tudi tako imenovano življenje "na koruzi". V takih primerih so se starši nezakonskih otrok spraševali, kaj bo z njihovo bodočnostjo. Kot zavedna Slovenca sta se Anton in Katarina odločila za usoden korak sporazumne porazdelitve družine. Oče Anton in starejši sin Tone sta poslej sama ostala v Križu in naprej vodila restavracijo, mati pa se je žrtvovala za bodočnost preostalih štirih sinov in se zaradi njihoveganadaljnega šolanja preselila z njimi v Ljubljano. Do tega, kot se spominja Tone, je prišlo v letu 1922. Boris in Veleslav živita poslej vseskozi v Ljubljani, Valentin in Hilarij pa sta morala nasilno umreti zaradi sodelovanja v narodnoosvobodilnem boju.

Valentin Kariž - Zdravko se po italijanski okupaciji Ljubljane ni obotavljal, ko je prišel pravi trenutek obračunavanja z dolgoletnimi sovražniki. Najprej je deloval v ilegalu, zlasti pri širjenju napredne literature in časopisja po Ljubljani in v njeni okolici. Pri tem je veliko tvegal, posebno ko so Italijani ugotovljali, kako se obnašajo primorski rojaki, ki so pred mnogimi leti emigrirali v Jugoslavijo.

Ko je Ljubo Šercer septembra 1941 z vežbami v taborišču v Zali pripravljal tri partizanske čete (loško, presersko in robsko, ki so bile skupaj še z borovniško četo, pod poveljstvom Mirka Bračiča, v sestavi krimsko-mokrškega bataljona), da bi se izurile za napad na notranjski Lož, je bil med tedanjimi prvoborci tudi Valentin Kariž. V tisti enoti so bili z njim med drugimi še tovariši: Stane Semič - Daki, Dušan Pirjevec - Ahac, profesor Ante Novak, Miran Fux, Adolf Arigler, Filip Lipovec, Cyril Petrič, Zlatko Pavlica, Vladislav Janežič, Drago Makuc, Iztok Žagar

in Emerik Walla. Torej vsi Valentini so bili soborci, ki še živijo in se ga prav gotovo spominjajo kot partizana Zdravka.

Za napad na Lož je glavno poveljstvo določilo nedeljo, 19. oktobra 1941 ob 17. uri, ko naj bi vojaki brez orožja stali v zboru in čakali v vrsti z "gavetami" na večerno menažo. Partizani naj bi jih iznenadili s hitrim naskokom in zavzeli postojanko brez žrtev.

Partizani so res v jurišu zasedli položaj po predvidenem načrtu, vnela pa se je skoraj enourna bitka, v kateri so padli trije borci, medtem ko so imeli Italijani 29 mrtvih, 18 ranjenih in 6 ujetnikov, med katerimi je bil sam komandant loške postojanke kapetan Pivotti. Borci Ljuba Šercerja so zaplenili precej pušk, nekaj konj in vojaške opreme. Valentin Kariž je v tej akciji opravil pomembno nalogu v zaščitnici spodnjega dohoda v Lož. Medtem ko so njegovi soborci uspešno napadali v središču trga, je on zadrževal prihajajočo pomoč, tako da so se partizani neovirano umaknili.

V naslednjih dneh je Šercerjeve partizane v gozdovih nad Loškim potokom doletel večdnevni snežni metež. Na to področje je prodiralo v dneh do 29. oktobra 1941 s kočevske, ribniške, bloške in čabrske strani okrog 6.000 italijanskih vojakov, katerim so priskočili na pomoč še razni domači izdajalci, zlasti kočevarski kulturbundovci iz Glažute in Grčaric. Partizani so bili praktično obkoljeni z vseh strani. V več kot pol drugi meter visokem snegu se niso mogli hitreje premikati. Najdlje so se zadrževali v lovski koči Auersperga na Debelem vrhu. Od tu so pošiljali svoje patrule in izvidnice, da bi vzpostavile stike z ribniško četo ali s hrvaškimi partizani na čabranskem področju, toda te se niso več vračale.

V visokem snegu so za seboj puščale sledi. In to snežno vreme, ki ni in ni hotelo odjenjati, je bilo kot nalašč v korist sovražnikom. Razen tega je začelo Šercerjevim borcem primanjkovati hrane. En teden po uspešnem napadu na Lož, je glavnina štela vsega samo še 19 mož, medtem ko jih je bilo pogrešanih kar 26, ki so se po večini zgubili v neznanih gozdovih ali padli nepričakovano sovražnikom v roke, ko so po dva ali trije hkrati odhajali iz taborišča, da bi v okoliških vaseh dobili hrane in se povezali z aktivisti OF ter tako omogočili proboj iz obroča.

Za Valentina Kariža ni točno dognano, kako in s katero skupino se je znašel v pasti, ki ga je pripeljala v ljubljanske zapore. Morda se je celo vrnil z glavnino preostalih mož s Šercerjem, po napornem preboju iz obroča na Debelem vrhu, čez Travno goro, do Šegove domačije nad Sodažico, odkoder je večini v tej skupini uspelo z vlakom iz Žlebiča prispeti v Ljubljano. Po dosedanjih razpoložljivih dokumentih je vsekakor

težko dognati, kato je Valentin Kariž - Zdravko padel v sovražnikove roke.

Po sodbi, ki jo je izreklo vojaško vojno sodišče 2. italijanske armade, sekcija za Ljubljano, pod predsedstvom polkovnika Antonia Benincasa, 16 obtoženim partizanom in njihovim sodelavcem, so bili obsojeni na smrt: Ljubo Šercer, Ivan Verbič, Valentin Kariž, Rado Kogoj, Karel Kranjc in Ignac Žagar, ostali pa na različne zaporne kazni, razen Viktorja Krajnerja, ki je bil zaradi pomanjkanja dokazov oproščen. Na sojenju je Valentin Kariž priznal, da je sodeloval v napadu na Lož, trdil pa je, da ni streljal in uporabljal orožja, ker da je bil zaostal kakih 500 ali 600 metrov od naselja, kjer se je odvijal napad. Proces je bil v Ljubljani dne 16. decembra leta 1941, sodba pa izvršena dne 22. decembra v Tomišlu. Eksekucijo je izvedel vod vojaških karabinjerjev VIII. "M" oddelka pehotne divizije Granatieri di Sardegna

Po poročilih okupatorjevega vira so obtoženci umirali ponosno vzklikajoč: "Smrt fašizmu, živel Stalin, živila Sovjetska zveza, živila svoboda, živeli vsi slovenski tovariš!"

Kakor je v Primorskem dnevniku dne 2. decembra leta 1973 ugotavljal dr. Tone Ferenc, je bilo tudi za teh šest ustreljencev v poročilu o poteku usmrtnitve, ki ga je 31. decembra podpisal general T. Orlando, izročeno poveljniku spremstva voda VIII. bataljona črnih srajc pooblastilu za pokop trupel na pokopališču v Tržiču (Monfalcone). Poročilo Javne varnosti v Tržiču, ki so ga poslali 22. decembra 1941 tržaškemu kestorju, je bilo zelo kratko: "Danes so prispeala sem iz Ljubljane trupla 6 usmrčenih, ki sojih pripeljali na dveh vojaških avtomobilih v spremstvu vojakov bataljona "M". Pokopali sojih na tem pokopališču."

Tako so fašistični morilci vlačili truplo kriškega rojaka Valentina Kariža - Zdravka in trupla njegovih bojnih tovarišev še po smerti, da bi jih na skrivaj pokopali in izbrisali vsakršno sled za junaškimi življenji, ki so se žrtvovala v boju za osvoboditev domovine.

Življenska pot Valentinovega brata Hilarija je drugačna le v tem, da je bilo njegovo revolucionarno udejstvovanje po svoji vsebini bolj politične narave in, glede na njegovo funkcijo, odgovornejše, pa nič manj življensko tvegano. Njegovi ožji sodelavci v Koprivi na Krasu, kamor je bil prišel po nalogu OF pripravljati oboroženo vstajo primorskega ljudstva, se ga spominjajo še dandanes.

Stanko Ukmari in Franc Brundula sta potrdila, da ju je prav Hilarij Kariž vključil v organizirano delovanje OF, brž ko sta s sovaščanom

Pri delu za postavitev spomenika je sodelovala skoraj vsa vas. Upravičeno lahko rečemo, da jo je spomenik ponovno združil, kakor ni bila že dolgo.

Mirkom Pircem že v začetku oktobra 1941 prispeala iz Ljubljane. Mirko se je povezal s Hilarjem že v Ljubljani. Tam je bil pustil službo v hotelu Union, da je lahko prišel z njim v rojstne kraje pripravljat oboroženo vstajo proti fašizmu, ki je bil tedaj na vrhuncu svoje moči.

Franc Brundula si je te svoje spomine zapisal. V njih beremo med drugim, da je prišel Hilarij po nalogu OF in po navodilih, ki jih je dobil od Vita Kraigherja, dne 8. oktobra 1941. Kmalu za njim, da je prišla tudi žena Zora z otrokom Tončkom in Mikico. V Koprivi je Hilarijevi družini takoj poskrbela opremljeno stanovanje Ernesta Zega, njena hčerka Nevenka pa je tedaj začela skupaj z Elko Švaglijevo pripravljati mladinsko organizacijo, ki je delovala v sklopu OF. Mirko Pirc in Hilarij Kariž - Stojan sta razpredala organizacijske niti tudi po okoliških vaseh. Brundula navaja, da je imel Hilarij, denimo, stalno zvezo z nekim Bernardom (Martinovim) iz Dobravelj pri Tomaju. Nadalje, da je Hilarij često zahajal tudi v Trst k Oskarju Kovačiču in da je bil stalno okrog po sestankih in organizacijskih opravkih. Drugega dela ni niti imel, ker se ni smel kompromitirati. Družini je tako veliko pomagala Ernesta Zegova, ki je tedaj imela gostilno. K Pirčevim je njegova žena Zora zahajala po mleku, zelenjavu in sadje, da otroka nista trpela pomanjkanja niti pozneje, ko je bil Hilarij dne 28. januarja leta 1942 aretiran in odведен v internacijo v srednjo Italijo.

Vrnil se je šele po kapitulaciji, v septembру leta 1943, vendar ne v Koprivo. Že na poti domov se je bil priključil partizanskim enotam na goriški fronti. Po ustanovitvi IX. korpusa je postal njegov vojni poročevalec. V Koprivi so ga tovariši spet videli 6. januarja 1944, ko je prišel pozdraviti družino, ker je odhajal v partijsko šolo v Cerkno. Šolo je tedaj sovražnik napadel in Hilarij se je vrnil na Kras, da bi tu spet deloval kot partijski aktivist. To je bilo ob koncu januarja. Do marca je po kraških vaseh spet organiziral mobilizacijo v narodno osvobodilno vojsko in pomagal aktivistom okrožnega partijskega komiteja za kraško področje. Vzdrževal je tudi zvezo s Kraigherjem, z Alfonzom Grmekom, z bratom Kovačič, z Alojzom Peričem iz Sežane in njegovim bratom Rudijem.

Dne 12. marca leta 1944 je prišel po Stojana, kot so Hilarija najčešče klicali njegovi sodelavci, Franc Štoka.

"Na domu v Koprivi", se spominja žena Zora Kariž, ki živi zdaj v Ptiju, "seje z možem pogovarjal o nujni mobilizaciji italijanskih delavcev v Tržiču, o formirjanju bataljonov in brigad italijanskih partizanov, ki naj bi se bojevali proti nemškemu okupatorju v sklopu in tudi po navodilih

IX. korpusa. Štoka je zelo cenil moža kot sposobnega organizatorja, posebno še, ker je bil obiskoval partijsko šolo v Cerknem. V akcijo sta šla že istega dne. S skupinami ladjedelniških delavcev sta vodila sestanke in jih pripravljala za vstop v partizane. Velikokrat sta v tistih dneh v Tržiču celo prenočevala. Z njima je agitiral tudi Rudi Peric, ki je bolje poznal ljudi in kraje na tistem področju. Nekega večera pa mi je prišel neki kurir na dom v Koprivo povedat, da so moža in Rudija Perica aretirali Nemci. Nisem mogla verjeti, saj je bil zmeraj zelo previden. Ko sem poizvedovala, kako se je to neki moglo zgoditi, so mi povedali, da so Nemci tistega dne že navsezgodaj obkolili hišo, v kateri so po navadi prenočevali naši aktivisti. Franca Štoke tiste noči ni bilo z njima. Prejšnjega večera se je Štoka zadržal na nekem sestanku pri Brešovici. Hiša, v kateri so se v Tržiču zbirali je bila najbrž izdana. Tako sta mož in Rudi padla v nemško past.

Z Rudijevo svakinjo Marijo sva že naslednjega jutra odšli v Trst. Nihče nama ni hotel povedati na policijskih uradih, kje sta se tedaj nahajala aretiranca. Slednjič sva po spraševanju ljudi odšli še v Ulico Bellosuardo, kjer so, po pripovedovanju ljudi, v neki židovski vili zasliševali pomembnejše aretiranca. Marija je tam pred tisto zloglasno vilo poskušala vprašati nekega policijskega šoferja, če sta morda aretiranca iz Tržiča tu. Tega ni hotel povedati, da pa je prejšnjega dne pripeljal iz Monfalcona dva jetnika, to je potrdil. Vse najine prošnje, naj nama pomaga ju poiskati, niso zalegle. Hoteli sva mu izročiti nekaj kosov perila ali vsaj sporočilo, da bi Hilarij in Rudi vedela, da sva ju iskali, in čeravno sva se tudi predstavili kot žena in svakinja aretirančev, nisva bili uslušani. Tako sva bili obupani, da se ne da povedati. Strti sva se vrnili domov v Koprivo. Moža pa poslej nisem več videla..."

Obesili so ga v Ulici Ghega v Trstu 23. aprila 1944. V Ptiju somu posvetili eno izmed mestnih ulic. Odlok o tem je tamkajšnja občinska skupščina odobrila 24. decembra 1970.

(*Zbral in zapisa! Dj. Planjavec*)

Marko Tence: OBVEŠČEVALEC (1944)

V soboto 15.januarja, dan pred smrtno tov. Josipa Košute, sem se srečal z njim v Velikem dolu. Kot obveščevalec IX. korpusa sem mu prinesel poročilo vojaškega značaja in seznam moških, ki bi prišli v poštev za mobilizacijo, pa tudi seznam terencev, ki jih ni kazalo mobilizirati. Spominjam se, da sem mu odsvetoval, da bi hodil v Križ, pa mojega nasveta, žal, ni upošteval in drugi dan je bil ranjen, trpinčen in nato obešen na murvo ob cesti v Nabrežino. Poročila, ki sem mu jih bil prejšnji dan zaupal, je neka tovarišica iz Križa našla pod kamnom ob poti, po kateri je zadet in krvaveč skušal zbežati. Imel pa je v sebi še toliko prisotnosti duha in poguma, da je pogubonosne dokumente, ki nikakor niso smeli priti v roke Nemcem, pravočasno skril.

Neko popoldne sem od sodelavca iz Trsta zvedel, da se po nalogu komande SS Adria Polizei pripravlja vojaška kolona, ki naj bi drugi dan pred zoro obkolila Križ in deportirala na prisilno delo v Nemčijo vse za to sposobne moške. Ukrenilo smo vse potrebno, da bi bili naši ljudje obveščeni, in svetovali smo jim, naj se poskrijejo po vinogradih in v ogradah. S Cvetkom Tencetom - Geškovim, ki je bil kot borec doma na bolovanju, sva se odpravila pod večer po cesti, ki med vinogradi pelje

Spomenik Josipu Košuti in Josipu Grudnu iz Saleža, ki je bil obešen na isto drevo.

proti Grijanu, in obveščala ljudi, ki so se po njej vrčali domov. Žal pa jih je veliko kljub temu dočakalo nemške vojake doma. Niso nam verjeli.

Po nalogu korpusne obveščevalne mreže na Krasu in po predhodnem sestanku v Velikem dolu z Janezom Tomšičem, danes je kontraadmiral v pokoju, sem se v začetku oktobra 1944 vrnil v Trst, da pripravim prihod predvidenemu vodji mornariške skupinice poročniku Ratku Pečovniku. Med drugim sem se povezal s Francem Štoko, komisarjem komande mesta Trst, in znova vzpostavil svoje prejšnje zveze. S pomočjo neke Nade, ki je bila v službi na radiu pri Nemcih, sem stopil v stik z mornariškim hrvaškim sklopom - ustaši. Pečovniku sem januarja pripravil sestanek s tedanjim komandantom luške kapetanije Clodichem, in sicer pri njem doma. Sestanku sem prisostvoval kot tolmač. Ko je Pečovnik 27. januarja 1945 na Trgu Oberdan pobegnil iz rok gestapa in se s pomočjo terenske organizacije na Kontovelu srečno vrnil na osvobojeno ozemlje, sem jaz ostal v Trstu vse do osvoboditve. Po prihodu jugoslovanske vojske sem se takoj priključil pomorski obalni komandi Trst.

V spominu mi je še živ tudi sestanek, ki sem ga imel nekega večera februarja 1945 s komandantom mornariškega hrvaškega sklopa Kačičem pred kavarno Firenze, na katerem je odbil vsako sodelovanje z narodnoosvobodilno vojsko, čeprav je bil osebno prepričan o Hitlerjevem propadu.

Poročila vojaškega, političnega in ekonomskega značaja, skice, načrte, originalne dokumente ali kopije sem prejemal v glavnem iz luške kapetanije, od sodelavca, ki je imel zvezo v SS Adria Polizei, od inženirja iz direkcije železnic, ki je končal svoje življenje v Rižarni, od nekega tovariša, znamega kot "profesor", in izjavnih skladišč.

Za prenos zgoraj omenjenega gradiva je od oktobra 1943 do osvoboditve vestno skrbela in mnogokrat nesebično tvegala svoje mlado življenje kurirka-borka Alojzija Sulčič, sedaj por. Laharnar.

Naše delo je bilo strogo konspirativno. Med sabo smo se poznali samo po partizanskim imenih. Moje je bilo, od septembra 1943, Tone.

Viktorija Bizin: K SINU (1944)

Ko so Nemci po vasi lovili može in fante, so prijeli tudi mojega sina Edija in moža Franca. Ker je bil oče invalid, so ga takoj izpustili, medtem ko so Edija skupaj z drugimi odpeljali na vlak, ki je v Nabrežini čakal na odhod. Prišla sem v Nabrežino in skušala, nekoliko po nemško, nekoliko po italijansko in slovensko, preprositi Nemca, ki je bil pri vagonu, da mi izpusti sina, ki je bil šele v sedemnajstem letu. A zaman. Zato sem šla k nabrežinskemu župniku in ga prosila, naj naredi, kar je v njegovi moči. Še nekaj časa sem potem čakala ob vlaku, ko pa sem videla, da ne bodo nikogar izpustili, sem žalostna odšla proti domu.

Tako za mano pa je domov pridrvel Edi, katerega so Nemci na župnikovo prošnjo izpustili skupaj z drugimi fanti, ki so bili tako mladi kot on.

Nekega junija leta 1944 je potem odšel k partizanom.

Dolgo nisem imela o njem nobene novice. Februarja 1945 pa je Bruno Sulčič sporočil svoji materi, da je na Čepovanu, da je z njim tudi Edi in naj ju pridemo obiskat. Tako sva se z Brunovo sestro Lauro odpravili na pot. Z nama je šla tudi Pierina Sedmak. S seboj smo vzele polno hrane in najboljše obleke, ki smo jih premogle. Peš smo odšle proti Gorici. Ko smo prišle na Travnik, sem predlagala dekletoma, naj bi koga vprašale za najprimernejšo pot, a nista mi tega dovolili, saj se nikoli ne ve, s kom se lahko govori. In tako smo šle naprej. Prišle smo do vojaške postojanke izven Gorice. Italijani so nas ustavili, nam pregledali dokumente, nakar so nas začeli spraševati, od kod toliko dobre hrane in lepe obleke in kam smo namenjene s takimi dobrotami. Zlagale smo se, da nameravamo kupiti krompirja, ker pa kmetje zelo neradi prodajajo za denar, bomo v zameno dale blago. Seveda, tega nam niso verjeli. Prijeli so nas in odpeljali na esesovko komando v Gorico, kjer so nas zaprli in zasliševali. Dan za dnem smo ponavljale eno in isto, končno pa sem na ukaz, da moram govoriti le resnico, povedala, da sem bila namenjena iskat svojega sina, ki ga že dolgo ni domov. Pred meseci da sta ga odpeljala dva moža, eden v nemški uniformi, drugi v civilni obleki. Ampak tudi to Nemcem ni šlo v glavo. Zopet so me odpeljali v zapor, kjer je bilo še okrog petdeset žensk zaprtih zaradi političnih razlogov in vse določene za Nemčijo.

Tako smo bile že dva tedna zaprte v Gorici, štirinajstega dne pa so me spet odpeljali na esesovko komando. Tokrat so poklicali samo mene, kar se mi je zelo čudno zdelo. V strahu sem stopila v sobo, kjer so bili

štirje vojaki. Dali so mi list, ki je bil napisan v treh jezikih, mi ukazali, naj ga preberem. Prebrala sem ga v slovenščini. Napisano je bilo, da se nikoli več ne smem podati na podobno pot, če me namreč še enkrat najdejo, me na mestu ustrelijo. Ukazali so mi tudi, da moram morebitni sinov prihod takoj prijaviti policiji. Ko sem to prebrala, so mi povedali, da sem prosta. Misila sem si, da se šalijo, a ko sem sprevidela, da nimajo več ničesar proti meni, sem se kot v omotici izmuznila iz sobe in stekla k ostalim zapornicam, da jim sporočim novico.

"Domov grem! Prosta sem!", je kar bruhnilo iz mene, ostale pa so planile v jok. Začela sem jih tolažiti, da bodo izpuстиli tudi njih. Prepričana sem bila, da je dobro znamenje, če začenjajo pošiljat domov. Poslovila sem se od priateljic in se vrnila peš v Križ.

Vse druge so čez nekaj dni odpeljali v Nemčijo, kot sem zvedela kasneje. Zvedela sem tudi, zakaj sem bila sploh izpuščena. Moja sestra je bila poročena z nekim lastnikom bara v Gorici in od ljudi, ki so vanj zahajali, je bila slišala, da sem v tamkajšnjem zaporu. Njen mož pa je dobro poznal nekatere ljudi, ki so delali v zaporu, in jih je preprosil, da so mu izpustili svakinjo.

Kakih štirinajst dni potem, ko sem se vrnila domov, sem slišala, da gre Silva Bogateč v Cerkno in da bi lahko šla z njo. Zelo težko sem se odpravila na to pot, saj sem se res bala, da me ne bi spet ulovili in ustrelili, kot so mi zabičali. Ali misel, da najdem sina, je bila močnejša od strahu.

In tako sem se s Silvo podala peš na pot preko Komna, ki je bil ves požgan, do Šempasa, kjer je bila nemška postojanka. Na večer sva dospeli v Trnovo. V zadnji hiši v vasi sva se ustavili in prosili za prenočitev. Radi so naju, sprejeli. Naslednje jutro sva se zbudili ob štirih. Od blizu se je slišalo streljanje, zato sva se hoteli takoj posloviti. Bili pa sva na dvorišču, ko sta k hiši prišla dva garibaldinca, vprašala domače za nekaj žveplenka in takoj zbežala, kajti pokanje seje vedno bolj približevalo. In res, komaj sta se izgubila v gozdu, so k hiši prišli Nemci. Tudi njih so morali pogostiti s kruhom in mlekom. Ko so se najedli, so se povzpeli na podstrešje, da bi imeli lepši razgled na okolico in našli morda kako sled za partizani. Končno pa so le zapustili hišo in medve sva nadaljevali pot do Čepovana, kjer sem upala najti sina. Spraševala sem partizane o njem, a niso mi vedeli povedati, kje naj bi bil. Silva, ki je bila partizanka, je odločila, da ostanem v Čepovanu, medtem ko je sama šla v Cerkno, da poiuze za Edijem. Naslednji dan se mi je javil partizan in mi sporočil, da ga pošilja tovarišica Silva, ki je našla Edija, in da me čaka v Dolenji Tribuši. V

spremstvu dveh partizanov sem dospela do Tribuše in se potem s Silvo peljala z avtobusom do Cerknega.

Končno sem našla svojega sina. Zadovoljna sem bila, da sem ga našla v družbi toliko partizanov in toliko domačinov. Poleg njega so bili tam tudi Bruno Hutter, Guerino Sedmak in Marcel Tretjak.

V Cerknem sem z Edijem preživila tri dni. Ogledala sem si šolo, v kateri se je učil glasbe z učiteljem Rebulo s Proseka, govorila z oficirjem, ki ga je imel zelo rad in ga učil branja in pisanja v slovenskem jeziku: prepričala sem se, da je v dobrih rokah in na varnem.

Z lahkim srcem sem se poslovila od njega in s Silvo sva se odpravili proti domu. Potem nisem o njem slišala nič več do oljčne nedelje leta 1945, ko mi je neka ženska prinesla njegove pozdrave. Strašno sem se razveselila. Nisem mogla vedeti, da so ga prav tisto jutro ustrelili.

Udarna četa 7. brigade 10. divizije II. armade. Ima levi politkomisar Albert Sulčič.

Ferdinand Bogateč: OTROK S PUŠKO (1944)

Bilo mi je komaj petnajst let, bil sem bolan na ledvicah in delal sem v organizaciji Todt, ki je takrat gradila švabske bunkerje. Iz gozdov smo slišali prve glasove o naših fantih, ki so bili odšli, v vas pa so prihajali neznani ljudje z letaki, ki smo jih mi potem razdeljevali po hišah.

Eden izmed takih letakov je prišel v roke Nemcem prav tistega dne, ko sem šel okrog petih popoldne iskat svojega očeta v gostilno Pri Bernardi, ker se je bil razširil glas, da bodo zapirali demokratične ljudi. Kmalu za mano so v gostilno vdrli Švabi, nas zaprli in zahtevali od nas, da izdamo prinašalca letakov. V sobo so prgnali še druge ljudi, nihče pa ni izdal ničesar. Mnogo nas je imelo letake še v žepu. Ker smo bili prepričani, da nas bodo preiskali, pa nismo vedeli kam z njimi, smo jih drug za drugim skrivoma požrli, kar lahko potrdijo številni še živeči tovariši. Prišlo je jutro in po dolgem, brezuspešnem iskanju teh listkov, so nas izpustili z grožnjo, da nas bodo prihodnjič vse postrelili, vas pa zažgali.

Postajalo je vsak dan bolj napeto in nevarno, zato smo se še isti teden mladinci zmenili in v nedeljo ob času druge maše, ne da bi komurkoli kaj povedali, odšli v partizane. V Trnovskem gozdu smo

Ferdinand Bogateč (kleči drugi z desne) s skupino knojevcov.

stopili v Bazoviško brigado, kjer so nas sprejeli z navdušenjem in borbenim nagovorom. postal sem pomočnik minerca, nekega starejšega človeka iz Gorjanskega, odličnega borca, prav tako kot padli prijatelj Ladko Košuta.

Ko smo se izvežbali, je prišla prva akcija na cesti Vipava - Ajdovščina, tam pa so nam Švabi prišli za hrbet in nepričakovano začeli biti po nas iz vseh koncev in krajev. Takrat je pritekel kurir, sovaščan Lucijan Sedmak, z ukazom komandanta bataljona, naj mine izkopljemo, in ko smo to storili, nam je komaj uspelo se prebiti v hrib. Pri tem je bil zadet komandant bataljona, hudo ranjen pa Mario Verša s Prosek.

Pozneje sem sodeloval v številnih bojih in akcijah. Dobro se spominjam svojega prvega jurija pod vodstvom Karla Masla, ko sem si zaslužil odlikovanje za hrabrost, pokoda 23 mladih, dobro izurjenih borcev, ko smo zasedli bunker v Anhovem in pri tem ujeli 17 bersaljerjev, dva fašista in nemškega podoficirja, in bojev na Lokaču, ko so me po dveh dneh določili v skupino, ki naj odpelje ranjenega Feroča Cuka s Prosek, še tri druge slovenske tovariše in nekega Rusa v bolnico. Mene so določili samo zato, ker sem bil tako slabo obut, da sem imel čevlje brez podplatov, pa tako nisem mogel z drugimi tovariši na pohod, ko nisi vedel, kaj te lahko na njem še čaka. Med potjo nam je Rus, ki ga je bila krogla zadela v desno oko, izdihnil, druge tovariše pa smo pospremili do neke planote blizu Tribuše, kjer smo jih izročili bolničnjem bolnice Franja.

Po predaji smo polegli, da si odpočijemo od dolge poti, pospravili kislo mleko, ki so nam ga prinesli terenci, kar zaslišimo v daljavi streljanje in opazimo proti nam bežečega človeka: bi je tovariš Marijan Kralj iz Trebišč. Ta je, sicer ranjen, edini rešil kožo iz zasede, v katero je padla patrola, ki je bila šla ogledovat teren. Od treh padlih tovarišev je bil eden Aldo Škabar iz Kriza, drugi neki Ivan iz Vipave in še neki mlad fant, menda iz Tolmina.

Pozneje so me zaradi bolnih ledvic tovariši poslali domov na zdravljenje, ampak srce mi ni dalo miru, bil sem prepričan, da lahko tudi bolan borec prispeva svoj delež v boju, in po nekaj dneh sem stopil do Budina v Saležu. Ta me je kmalu pospremil v Branico in izročil komisarju Juriju Verginelli, ki me je sprejel v svoj 3. bataljon Kosovelove brigade. Ponosem sem se predal svoji dolžnosti, opravil vsako nalogo, za katero sem bil zadolžen, bil še enkrat odlikovan, postal knojevec in ostal v jugoslovanski armadi še dolgo, vse do konca leta 1947.

Alojzija Žerjav por. Bogateč: 82114 (1944)

Zgodba mojega imena se začenja z ilegalnim delovanjem, v katerem sem po svojih močeh pomagala možu. Takrat smo stanovali v Trstu, v petem nadstropju Ulice Carpison 14. Zbirali smo predvsem sanitarni material, po katerega sem v glavnem hodila k Mimici Dovšak por. Sedmak, ker ga je njen mož Polikarp priskrbel iz vojaške bolnišnice, v kateri je bil zaposlen. Imeli pa smo še drugega prijatelja, imenoval se je Karlo Kobal, ki je bil kuhar v glavni bolnišnici in nam je prav tako nosil zdravila. Ta smo potem posredovali naprej ali jih je kdo prišel iskat k nam. Predvsem pa so bili pri nas doma neprestani sestanki in ni me sram povedati, da sem zmeraj živila v strašnem strahu in sem možu večkrat rekla, da naju bo s tem oba pokopal. Ljudje namreč niso prihajali samo podnevi, ampak tudi ponoči. Imeli so svoj ključ, prihajali so v temi in s čevljimi v rokah. Nikdar nismo vedeli, kdo so. Zadostovalo je to, da jih je priporočil Franc Štoka.

Nekega dne so aretirali Karla. Zato sem hodila tolažit njegovo ženo, ki je obtoževala mojega moža, da je kriv njune nesreče, saj ga je bil on povezal. Ko sem se 1. junija 1944 vrnila od nje, pa so mi doma sosedje povedali, da so Nemci odpeljali moža. Drugi dan sem ga šla iskat in tretji tudi, vendar zaman. Četrtega so prišli aretirat mene. Ko sem se hotela preobleči, mi je mlad Nemec v italijanščini rekel, naj kar grem, češ da ne bom rabila ničesar. Odvedli so me na sedež SS na Oberdanovem trgu, kjer so mi pokazali moža vsega zbitega, potem so me zaprli v majhno vso krvavo sobico, mi dali list papirja in svinčnik ter ukazali, naj pišem, kar hočem. Opisala sem svoje življenje. Spominjam se strašne svetlobe, klade, na katero so me drugi dan privezali, in biča na steni. Misnila sem, da bom oslepela. V tisti noči sem shujšala toliko, da zjutraj krilo ni več stalo na meni. Od zasliševanj in vsega, kar je sledilo, pa se spominjam zelo malo, ker sem se neprestano onesveščala. Zato tudi ne vem, kako sem se znašla v Coroneu, kjer sem ostala do 21. junija, mojega godu. Noč pred tem so nas v samih nogavicah, da ne bi slišali drugi jetniki, prgnali na podstrešje in razdelili na dve skupini: 22 so jih dali na eno stran, nas 145 pa na drugo. Poslovile smo se in celo noč prejokale. Imela sem beležnico in vanjo sem pisala pozdrave mami, sestri Danili, Justi in drugim. Ne spominjam se več, koga so odpeljali prej, ali dvaindvajsetico, ki je končala v Rižarni, ali nas, ki so nas odgnali na vlak. Skozi kriško postajo je peljal strašno hitro, Kljub temu mije uspelo odvreči, kar sem napisala, in usoda je hotela, da je to našla poštarica Viktorija, ki je tako odnesla

domov moje pozdrave in sporočilo, da me peljejo v Nemčijo. Potem moji niso zvedeli o meni ničesar več vse do 17. avgusta 1945, kakor nisem jaz o njih.

Ko smo na raznih postajah, kjer se je vlak ustavljal, gledale iz vagona, sem opazila, da so se želežničarji zmeraj zgrozili, kadar so prebrali na vagonih, kam so namenjeni. Trepetale smo: kam nas peljejo? V vsakem vagonu sta bila dva karabinjerja, sicer dobra fanta, ki sta nas tolažila, češ da bodo večino od nas zaposlili v otroških vrtcih.

Po štirih dneh vožnje smo se znašle v koncentracijskem taborišču Auschwitz. Tam so nas slekli, nam pobrali popolnoma vse in pustili nage, vsem postrigli lase, razen trem, ki smo bile prve v vrsti, in povsod obrili, potem so nas odgnali naravnost v krematorji. Tam je strašansko peklo pod nogami. Opazila sem, da so bila tla očitno premična, iz cevi pod stropom (skozi katere so spuščali plin, kot sem pozneje zvedela), pa je tedaj naenkrat brizgnila skoraj vrela voda, ki nas je vse poparila. Potem so nas pognali ven in na prostem smo prebile noč in ves dan do večera, ko so nas končno prepeljali v lager A, barako 13. Oblekli so nas v stare cunje, začel se je pekel živih duš.

Tako sem postala 82114. Svojega novega imena sem se težko privadila. Ob notranjih stenah barake so bile okrog in okrog štiri-nadstropne kvadratne luknje, v katerih ni bilo mogoče ne ležati ne sedeti, saj nas je bilo v vsako stlačenih po šest. Stene pa so gomazele od milijonov stenic. Iz barake so nas peljali dvakrat dnevno: prvič jest, drugič pa na stranišče. Tu si moral skozi ena vrata noter, skozi druga ven, zakaj med straniščnimi luknjami, ki so se vlekle po sredi dvorane, je hodila anzierin z bičem in tepla, če nisi hitro vstala. Mnogo drugega pa ne bi vedela povedati, ker od prevelikega trpljenja v mojih možganih o tej baraki ni ostalo dosti. Spominjam se strašnih apelov, ki so trajali cele ure, naj je sijalo sonce ali deževalo. V krematoriju je gorelo noč in dan: tja so silili naši žalostni pogledi, v dim tistih, ki so jih odgnali z divjim "Draus! Du raus! Schnell! Schnell!"

Kopale smo jarke, drobile kamenje, nosile opeko in pesek, zmeraj v teku, nad nami pa Nemka s psom, ki je rjovela kot zver.

Nekega jutra proti koncu oktobra so nas sklicali na apel, mučili ves dan, ponoči peljali v kopalnico in preoblekli. Drugo jutro so nas s transportom odpeljali v Rawensbrück in od tam čez štirideset dni v Salzghitter, kjer smo delale v tovarni streliva. Nekega dne so nas spet naložili na odprte živinske vagone in hoteli odpeljati kdo ve kam, po poti pa smo doživeli strahovit letalski napad, ker so Nemci hkrati z nami z

Kriške žene in dekleta: dve različni podobi dveh časov. V noši pri Sv. Ivanu ob neki povojni demonstraciji in kot kuharice golaža za graditelje spomenika.

drugim doljim vlakom vozili municipijo. Ni mogoče popisati strašnega pokola niti našega beganja po gozdovih, tudi spominjam se ne vsega. Ne morem pa pozabiti vojaka brez nog, ki so ga nekam nesli v odeji, in krvi, ki je brizgala iz njega. S tremi tovarišicami smo si namreč potem vse premražene izprosile tisto odejo in se ovile z njo, ki je bila še topla od ranjenčeve krvi. Nazadnje so nas le spravili v Bergen-Belsen. Za hrano smo si morale najti preluknjano konservno škatlo, ki smo jo zamašile s koščkom obleke, da je držala toliko časa tisto vodo s kolerabo, dokler nismo spile in pojedle. Z veliko zarjavelo zaponko smo si delile hrano na enake koščke, da ne bi katera imela več ko druge. Potem so nam nekega dne dali zastrupljen kruh in dan za tem zastrupljeno juho, ampak celo strupa je bilo premalo na osebo, tako da smo dobine samo strašansko diskro. Ponči smo v popolni temi stopale druga čez drugo, jokale, stokale, kričale. Ena, ko je stopala čezme, me je pomazala od glave do peta. Mrtve so kar za nogle vlekle ven in odlagale na kup. Ko smo sva z Marijo Bizin šli iskat po taborišču vode za neko tovarišico, ki je umirala, se nama je prikazal strašen prizor: bilo je tam na kupu 13.000 (trinajst tisoč) žensk - same gole kosti.

Usoda mi je prizanesla. Predno so me spravili na tisti kup, je prišel 15. april, ki je prinesel neznane vojake s plinskim maskami, hrano in razkužili. Bili so Angleži in Amerinkanci. Filmali so tisti kup trupel in nas, ki so nas bile prav tako same kosti, v skladišču pa 16.000 štruc zastrupljenega kruha.

Bogomir Sirk: RUSKI BATALJON (1945)

Ko meje italijanska vojska leta 1941 ponovno mobilizirala, so me vključili v neko fašistično edinico v Sežano, ki naj bi služila kot postajanka v tem kraju. Kasneje pa se je stvar zasukala in hoteli so nas mene in nekatere druge Slovence - za razne pohode po kraških vaseh. Jasno je, da sem se temu upiral, in lahko rečem, da sem bil zaradi tega skoraj vedno v zaporu. Proti koncu leta 1941 ali v začetku 1942 je prišel do mene Dušan Košuta. Ker sva bila iz otroških let prijatelja in sošolca, me je nagovarjal, da sodelujem z OF, čeravno ostanem tam, kjer sem. Vprašal sem ga, kako si upa, ko sem vendar v taki edinici. Odgovoril mi je, da me prav dobro pozna in da si ne more zamisliti drugače.

Tako sva se domenila in naslednji dan ob točno določeni uri meje poslal na vezu k električni kabini malo zunaj vasi, pri Tripoli. Ni hotel povedati, koga bom srečal, rekel je samo, da me tisti, ki bo prišel, dobro pozna. Tako je tudi bilo. Pojavil se je Tence Franc - Černetov, ki se je z menoj pogovoril in rekel, kako naj bi pomagal našim organizacijam. Kasneje sem imel stike z Josipom in Ivanom Tencetom. Še pred tem sta prišla k meni tudi Viktor Bogateč in Dušan Košuta z istimi nalogami in me nagovarjala za sodelovanje z OF.

Čas je mineval. Dne 27. februarja 1944, ko so Nemci obkolili vas, in nas odepljali v Nabrežino, da bi nas odepljali v Nemčijo, smo jaz, moj brat Marij, Dušan Košuta in P.epi Tretjak - Bleneč zbežali iz vagona. 2. junija 1944 smo s približno 25 vaščani odšli v partizane. Hodili smo do Predmeje, kjer smo srečali brigadne partizane. Ti so nam ponudili močnik, a mi smo ga raje pustili borcem, ki so se vračali iz boja, ker smo bili mi še siti od doma. Skoraj vse so nas dali v 3. bataljon Bazoviške brigade, katere komandant je bil neki Nabrežinec.

Ko je bilo v Branici pri Štjaku srečanje raznih delegacij, smo mi obkolili kraj, kjer se je vršil miting, da bi ta mirno potekal. Ob koncu mitinga sem srečal več aktivistov in predvsem aktivistk iz Križa, ki so se ga udeležili.

Vračali smo se proti osvobojenemu ozemlju. V Brjah pri Vipavi, je komandant Šuc hotel 20 prostovoljcev, ki naj bi počakali kamion s hrano. Ta je peljal iz Gorice v Ajdovščino. Med prijavljenimi sva bila tudi jaz in sovaščan Edi Košuta. Na kamion smo čakali več ur skriti v koruzi. Bil sem ravno na izvidnici, ko sem zaslišal nekoga, ki je govoril po italijansko. Tako sem opazil dva alpinca, ki sta sestavljala mitraljez. Razumel sem, da smo obkoljeni, in prav gotovo nas je kdo izdal. Dal sem

alarm, a bilo je že prepozno. Alpinci so začeli streljati in vnel se boj. Ko je končal je ostalo na bojišču nekoliko sovražnikov, a tudi osem partizanov, dva pa sta bila ranjena. Eden od ranjencev je bil Prosečan, mislim da neki Starc, in sem mu pomagal čez reko. Mrtev pa je obležal tudi Edi Košuta, zelo hraber partizan.

Ko smo nekoč nekaj "nakuhal", je prišel komandant Karlo Maslo in za kazen smo morali z njim minirati železniško progo pri Sv. Luciji. Ko smo skupaj z domačinom Marijem Pahorjem slekli vrečo krezita, nam je ta zbežala iz rok in zdrsnila po strnimi na samo železnico. Železnico smo minirali kljub alarmu s strani Nemcev in tako bili oproščeni kazni.

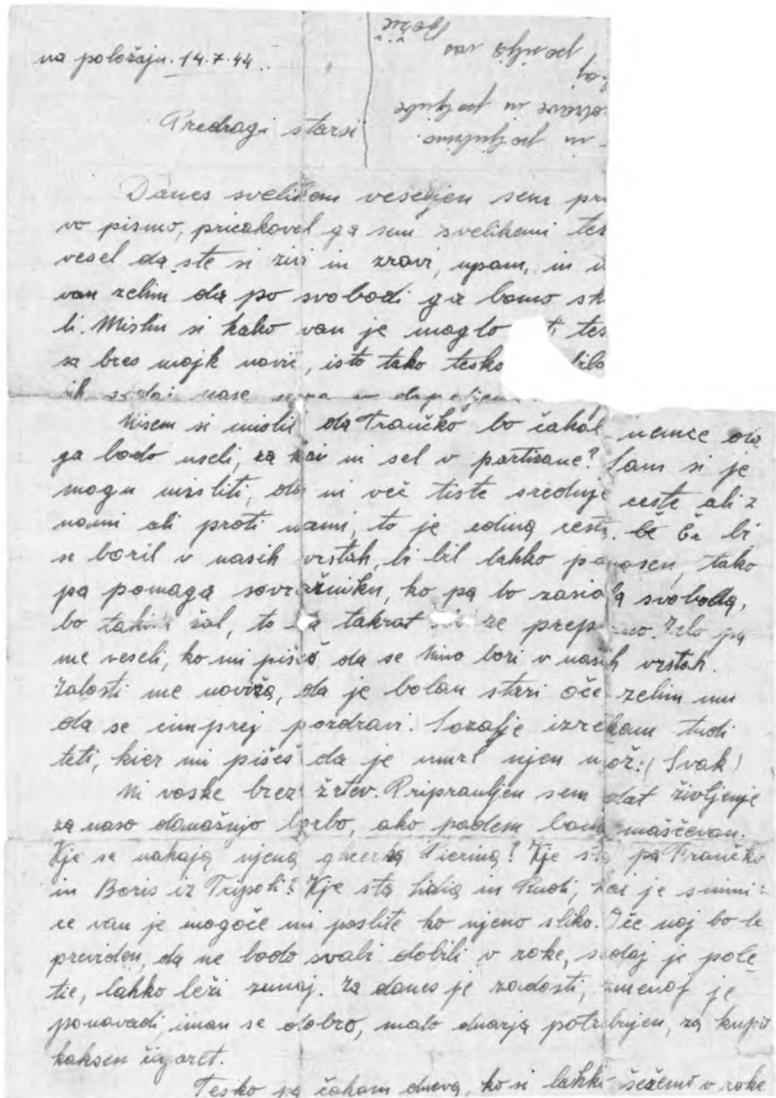
Nekega dne so nas vprašali kdo zna govoriti italijansko, da bi šel za prevajalca. Javili smo se jaz, Marij Pahor in neki Starc s Prosek. Vse tri so nas poslali v prvo vrsto brigade, ki je korakala proti Sv. Luciji. Komandant nam je dal naslednja navodila: morali smo se približati sovražnikovim bunkerjem in kričati v italijanščini, naj se predajo, da smo tovariši in da jim ne bomo naredili hudega. Nismo pa še končali s "kričanjem", ko so namesto odgovora, začeli streljati na nas. Začel seje boj. To je bila moja prva in zadnja "prevajalska" izkušnja.

Nekega dne nas je politični komisar vprašal, kdo želi na intendantski tečaj v Stari trg, in javil sem se jaz. Po tečaju sem bil dodeljen v

2. bataljon Bazoviške brigade, ruski bataljon. S tem bataljonom smo skoraj vsak dan napadali. In z ruskim bataljonom so se boji nadaljevali, v glavnem z uspehi, tako da smo sovražniku zadajali hude udarce. Končno je prišel 2. maj 1945, ko smo se s komandantom Anatolijem prebijali prek Vipave in Štanjela na Opčine. Sem smo prišli 3. maja in se takoj soočili s sovražnikom. Prebili smo se do železniške postaje in kasneje proti samemu centru naselja. Med bitko so se pokazali tudi ameriški in angleški tanki, ali zaradi srditega odpora Nemcev so jo takoj popihali. V tej bitki je padlo mnogo naših tovarišev, mi smo izgubili 15 mož.

Po končanem boju in osvoboditvi Opčin, je naš bataljon odšel v Šempas pri Gorici. Veselje za končano vojno je bilo nepopisno in Rusi so več dni nastopali in kazali, kaj znajo, predvsem s plesi in petjem.

Komandant Anatolij je hotel, da se z njimi pridružim komandi ruske armade, ki je bila takrat v Beogradu. Prisiljen sem bil odkloniti, čeravno smo prebili skupaj toliko težkih, a čudovitih dni.

Pismo staršem, ki ga je poslal 14. julija 1944 s položaja padli Božič Sedmak. Pismo je v eni noči šlo iz rok v roke štirih kurirjev, ki so na hrbtni strani vsi podpisani. Začenja se z besedami "Danes z velikim veseljem sem prejel ... vo pismo..." in končuje "Težko čakam dneva, ko si lahko sežemo v roke ... in poljubimo..." Pa ga ni dočakal. Padel je na pragu svobode 7. maja 1945 pred osvoboditvijo Ljubljane.

Dušan Košuta: OSVOBODITEV KRIŽA (1945)

Tistega jutra 27. februarja 1944 je bilo še mračno in mrzlo. Vreme je obetalo sneg prej kakor dež. Skozi okno domače hiše sem v jutranjem svitu opazil na robu vasi mežikajoče, neobičajne kresove. Tako mi je bilo jasno, za kaj gre. Vas je bila obkoljena od Nemcev. Poklical sem brata Rudija, da pogleda, kaj se dogaja. Slutnje so bile resnične. Malo za tem sta vdrla dva oborožena Nemca in naju prisilila, da greva takoj z njima. Mama je začela jokati in spraševati Nemca, kaj nama hočeta. Brutalno sta jo pahnila v stran in rekla, da je tak ukaz in da naju morata odpeljati. Ko smo prišli na zbirno mesto, sem opazil večje število vaščanov, ki so prej delali pri podjetju Franca Terčona, potem pa Colauttija, ki sta kasneje spadali neposredno pod organizacijo TODT. Podjetji sta takrat v glavnem kopali jarke med Nabrežino, Križem in Gabrovcem. Kasneje se je pokazalo, da je šlo bolj za zaposlitev prebivalstva kot za strateške priprave. In tako, čeprav smo delali pod njihovim nadzorstvom, smo ostali na domačih tleh, kjer je marsikdo od nas je v strogi tajnosti deloval za partizansko gibanje.

Moj svak Josip Tence, ki je bil takrat predsednik odbora OF v Križu in s katerim se imel strogo tajne obveščevalne zveze še iz novembarskih dni prejšnjega leta, me je namenoma vrinil v te vrste, da bi imel možnost poročati o vsem, kar se je dogajalo v sovražnikovih vrstah, bodisi o premikih, oborožitvi, številčnem stanju sovražnih posadk, o skladiščih in drugih objektih, skratka o vsem, kar je prihajalo v poštev za pripravo sabotažnih akcij in za oslabitev okupatorjevih sil. Take naloge so bile zelo odgovorne. Moral sem paziti, da me ne odkrijejo. Zabrisati sem moral sleherno sled in zabičano mi je bilo, da moja zveza mora ostati samo s svakom. Sovražniki so tako podtalno delovanje seveda občutili na slehernem koraku. Toda pravih krvcev kraje municipije, smodnika in miniranja proge nikoli niso odkrili. Zato so se hoteli tistega dne maščevati z množično racijo.

Na dvorišču gostilne De Lorenzi in pred njim nas je bilo zbranih tistega črnega jutra okrog dvesto mož, od mladoletnih fantov do najstarejših. Pred odhodom so neke starejše ljudi in mladoletnike zapodili domov, tako da nas je ostalo do 150-180 mož. Postrojili so nas v dolgo kolono in odvedli proti Nabrežini. Ženske so jokale za nami, otroci so prestašeni vpili... Vsa vas je bila tistega jutra pokonci in se z bridkostjo v sričih poslavljala od nas. Mlajše ženske in dekleta so pohitele za nami na nabrežinsko železniško postajo in nam žalostno mahale v zadnji pozdrav.

Na slepem tiru so nas strpali v tovorne vagone. Okrog poldne so naš transport premaknili s slepega tira in ga pripravili za odhod. Tedaj sem v vagunu skočil in se oprijel za okovje visoke zamrežene line ter opazil vaščanko Jolando Tence - Fliko, ki je bila tudi naša obveščevalka (moram pripomniti: ko so vagonsko kompozicijo porinili z mrtvega tira na tir za odhod, se je stražarski obroč razbil, ker so premaknili vlak za kakih 150 metrov proti Proseku). Ker sem vedel, da so bila vrata vagona zavezana z žico, sem v trenutku zavpil: "Jolanda, Jolanda...! Prosim, hitro snemi žico z vrat!" čeravno brez vsakršnega upanja, da bi nam beg uspel. Stražarjev ni bilo v bližini, ker so verjetno menili, da so svojo naloge že opravili. Tako se je Jolanda bliskovito približala vagonu in brž snela žico, potegnila zunanjji zapirač vrat ter odhitela v postajno poslopje. Jaz in drugi pa smo znotraj sami povlekli vrata vagona, ki so se odprla. Zavpil sem na beg vsem in tudi svojemu bratu. Ustrašili so se, toda širje, jaz, Bogomir Sirk, njegov brat Marij in Pepi Tretjak, smo bliskovito skočili med tire ter se ob žvižganju krogel pognali v beg. Zbežali smo vsak v svojo smer. Ko se je zmračilo, sem se zatekel na dom moje žene, tedanje zaročenke in obveščevalke v Nabrežini. Tako smo se mi širje rešili iz sovražne pasti, ki bi nas bila sicer privedla neizbežno na prisilno delo in katerega od nas mogoče celo v kako koncentracijsko taborišče.

Ko so se štab in nekatere edinice IX. korpusa, ki so bile takrat na Trnovskem, naglo premikale preko Vipavske doline na Kras, smo se zbrali na skupnem sestanku obveščevalnih centrov. Prejel sem nalogu, da se pridružim edinicam XXXI. divizije, v kateri sestavi so bile Prešernova, Gradnikova in Vojkova brigada. Sklenjeno je bilo, da Prešernova krene proti Gorici, Gradnikova zavzame Tržič (Monfalcone), Vojkova pa preko Komna in Šempolaja udari na Križ, Nabrežino in Sesljan.

Najprej sem pomagal Gradnikovi brigadi in sva s prijateljem Alešem Durjavom, šefom njenega OC, dospela do Opatjega sela in Selc, od koder naj bi jo mahnila proti Tržiču. Ko moja prisotnost ni bila več nujno potrebna, sem se vrnil v dogovoru s štabom k Vojkovi brigadi in v bližini Komna nadaljeval pot do Šempolaja, kjer se je brigada ustavila. To je bilo 28.-29. aprila. Štabu Vojkove brigade sem se pridružil, ker mi je bilo prisilno delo in sredstva, da bi sodelovali pri osvoboditvi Nabrežine in Križa.

Tista zadnja dva ali tri dni je lilo kot iz škafa. Neprespanost, utrujenost in deževje pa niso bili ovira, saj je šlo za življenje ali smrt. Vsak trenutek je bil odločilen. Pomikal sem se na vse strani, da bi naše brigade

imele čim lažjo naloge. Bil sem v stalnem stiku z našimi obveščevalci na celiem obalnem področju od Tržiča do Križa in tudi sam sem šel na postojanke. Vsak premik sovražnika je bilo treba nadzorovati. Nemci, ki sem jih imel že prej na vezi, so nas točno informirali o vsem, kar se je dogajalo. Prek njih sem tudi začel pogajanja, da se nam predajo. V Križu sem imel tako vezo s podoficirjem Karлом Schmidtom, ki je stanoval pri Bibčevih in je zadnje čase, neposredno ali prek zaročenke Vere Tretjak, sodeloval z nami. Dne 29. aprila sem prišel s partizansko patrulo v Križ, kjer smo s pomočjo nekega Poljaka v nemški vojski, ki je sodeloval z nami že od konca leta 1944 prek Jolande Tence - Flika, zaplenili razno orožje. Od bivše hiše Stefančičevih pri Lavatoju, smo vse znosili k Oščinovim, kjer so Albin, Irma in druge mladinke poskrili plen za nadaljnjo uporabo. Pri tej akciji, kolikor se spominjam, so sodelovali tudi brata Marij in Boris Sirk, Marij Sedmak • Ciba, Ivan Košuta, Justina Košuta in drugi. Ponovno sem se srečal s podoficirjem Schmidtom, kateremu sem zagrozil, da jih bomo napadli in vse postrelili, če se nam ne predajo. Zato naj prepriča ostale na postojanki, saj jih bomo najprej zajeli in nato pustili domov. Seveda je bilo v vsem tem precej blefiranja, ker je štela takratna postojanka približno 350 mož, in sicer 280 nemških planincev 7. čete II. bataljona 136. polka pod komando kapetana Reissa (bil je Prus in zelo hud). Tej bateriji so pripadali še vojaški kurat kapetan Jeppe, strog in hudoben, ki je vodil Ortskommando in 15 esesovcev Gruppen Abteilung I. Fpn. 01417-C, ki so kontrolirali vojaštvo. Poleg tega je bilo še kakih 15 mož Guardie civice, ki so stražili vodovod, 20 uniformiranih todtovcov, ki so nadzorovali delavce iz Križa in Trsta, da ne govorimo še o številčni in oboroženi moči postojanke v Nubrežini. In vse to bi morala "zdrobiti" Vojkova brigada, ki je takrat štela največ 250 na smrt utrujenih borcev. Zato sem predlagal, da gremo na pogajanja. Ker so se ta zavlačevala, je štab brigade sklenil, da 1. maja en bataljon napade Križ, glavnina pa Nubrežino. Nemci so odgovorili z močnim topniškim ognjem, toda naši so napadali dalje in so razbili neko nemško formacijo, ki se jim je postavila po robu. Topniški ogenj se je nadaljeval in naše edinice so se ponovno umaknile v Šempolaj. Vendar takoj za tem sem odšel z enim bataljonom na Križ. Pot smo prečkali približno 200 m od Križca proti Prosek do Lukvic. Tudi med pohodom iz Šempolaja do Križa je neverjetno deževalo, tako da smo bili premočeni do kosti. Bataljon je ostal v neki dolinici pri Lukvicah, z izvidniško patrulo pa sem se odpravil v vas k Oščinovim. Mobilizirali smo še nekaj fantov, da bi ojačili šibki bataljon. Malega domačina Albina sem poslal do svoje sestre

po cigarete za borce, sam sem šel k Bibčevim k Schmidtu, da poskusim doseči njihovo predajo brez boja. Z menoj sta bila še vedno brata Sirk in nekateri drugi. Schmidta sem spremiljal do ograje, kjer sta bili topniška baterija in komanda. Svetoval mi je, naj ne vstopim in tam počakam. Vse skupaj je trajalo približno eno uro. Vrnil se je z negativnim odgovorom. Tako sem se odpravil do bataljona in sklenil s komandantom napad. Mislim, da je bilo to okrog polnoči. Da bi se čim bolj približali utrjeni postojanki, mi je Schmidt dal geslo za stražarje. Mislim, da se je celo pomešal z nami. Za uspeh je bilo potrebno tiho približevanje in nenaden napad. Razdelili smo se v dve koloni. Ena je šla mimo cerkve do Bibčevih, druga naravnost preko Kala do vhoda v postojanko. Pri Kalu je prišel proti nam Nemec, po imenu Bruno. Ko smo povedali geslo, se je hotel približati, vendar v istem trenutku je eden od naših samovoljno streljal nanj in v hipu so Nemci dali alarm ter z raketami osvetlili celo vas. Ker jih nismo mogli presenetiti, frontalni napad je bil nemogoč, smo se trenutno morali umakniti. Sporazumno s komandantom bataljona sem Schmidta ponovno nagnal v postojanko in dal ultimat: kolikor se ne predajo do jutra, bomo nehali s pogajanji in ustrelili vsakega Nemca, ki bi se upiral. Ta dolgotrajna pogajanja so bila potrebna: prvič, ker zaradi naše šibkosti bi frontalni napad prav gotovo zahteval velike človeške žrtve; drugič, bil je negotov uspeh; tretjič, da razbijemo Nemce na dva tabora, na tiste, ki so za predajo, in tiste, ki so proti njej, ter tako z njimi lažje opravimo. In res, naš stvarni ultimat je bil sprejet in zjutraj 2. maja so Nemci preko Schmidta, sporočili da bodo zapustili postojanko brez orožja. Kasneje smo vse zajeli in jih odpeljali v Nabrežino na dvorišče in v kinodvorano pri Klopovih.

Vaščani so tistega dne kar jokali od veselja, da so vendarle dočakali tako težko priborjeno svobodo. Žene in dekleta so pripravile osvoboditeljem dobrih jedi, pihače tudi ni manjkalo. Vsi smo se radostno veselili zmage po dolgih letih trpljenja, zaničevanja in ponižanja, ko smo bili preganjani in tepeni na lastnih tleh. Tega poslej ne sme biti več! - smo si zagotavljali med prisrčnimi objemi, bo toplih stiskih rok, z navdušuječimi domačimi besedami v pozdrav prvi svobodni pomlad, si nazdravljali s polnimi kozarci in dajali duška prazničnemu razpoloženju, razpoloženju ljudi, ki niso klonili pod fašistično tiranijo in najstrašnejšim nasiljem, ampak so šli kot en mož v skupen boj in v tem boju zmagali. Tista drugomajska sreda leta 1945 bo ostala v teh naših ljudeh v najlepšem spominu. In takšna naj ostane tudi vsem generacijam, ki bodo prišle za nami!.

ŽIVLJENJEPIS JOSIPA VERGINELLE

Tovariš Josip Verginella se je rodil leta 1908 v Križu pri Trstu kot sin proletarsko zavedne družine. Po poklicu je bil kamnosek. Že v rani mladosti je vstopil v delavsko gibanje in leta 1920 sodeloval v raznih štrajkih in grupah, ki so se borile proti pojavljajočemu se fašizmu. Leta 1923 je pristopil k mladinski komunistični organizaciji v Križu in postal njen sekretar. Kot tak je vršil propagando in organiziral akcije proti fašizmu ne samo v svoji rojstni vasi, temveč tudi po bližnjem Krasu. Leta 1927 je postal član Komunistične partije Italije. Zaradi svojega delovanja je bil večkrat zaprt in peganjan. Leta 1930 je moral pred aretacijo zbežati iz rojstnega kraja v Jugoslavijo. Iz Jugoslavije je preko Rdeče pomoči odpotoval v Pariz, kjer se je pridružil številnim političnim emigrantom in nadaljeval boj proti fašizmu. Zaradi svoje politične aktivnosti je moral živeti ilegalno.

Leta 1932 ga je poslala Komunistična partija Italije na Leninsko šolo v Moskvo. Po končanem enoletnem političnem tečaju je ostal v Sovjetski zvezi in se zaposlil pri gradnji Leninske knjižnice v Moskvi kot kamnosek. Ker se je namreč v tem času vršil proces proti tovarišem, s katerimi je skupaj deloval v Italiji, se ni mogel vrniti v Italijo. V Moskvi je študiral v večernih tečajih in aktivno sodeloval v partijskem življenju. Zaradi svoje aktivnosti je bil izvoljen kot deputat v Moskovski sovjet.

Leta 1936, ko je Franco s pomočjo Italije in Nemčije začel državlјansko vojno, je bil tovariš Verginella eden izmed prvih, ki je zaprosil, da bi smel kot prostovoljec v Španijo, da bi se boril proti Francu in fašizmu. Tudi tu se je izkazal kot predan revoluciji, partiji in delavskemu gibanju. Kot pogumen vojak je bil odlikovan in povisan v poročnika. Bil je ranjen, vendar ni čakal ozdravitve, temveč je zaprosil, da bi se spet smel vrniti na fronto k svojim soborcem, ki so ga spoštovali in ljubili.

Po umiku republikanske vojske iz Katalonije leta 1939 je bil tovariš Verginella interniran v francoskih taboriščih. Leto 1941 ga je zalotilo v taborišču Vernet v Franciji. Od tam je pobegnil in se pridružil prvi partizanski grupei Jci seje borila proti okupatorju. Leta 1942 je bil vnovič aretiran, a mu je uspelo spet pobegniti. Prosil je partijo, naj ga pošlje v domovino, v Slovensko primorje, da bi se pridružil domačim antifašistom v boju za osvoboditev. Vendar mu je partija dala nalog, da mora ostati v Franciji in tam pomagati uporniškemu gibanju. Leta 1943 je bival v mestu Lyon kot komandant grupe FTP. Vodil je in sodeloval v raznih

akcijah, bodisi v sabotažah bodisi v napadih na prometne ali vojaške objekte ter se boril proti okupatorju in domačim izdajalcem. V skupini, v kateri je sodeloval, so bili povečini španski borci, med njimi nekaj Slovencev in precej drugih Jugoslovanov. Leta 1944 ga je pozvala Italijanska komunistična partija, naj pride v Italijo, in je bil dodeljen štabu garibaldinskih brigad za severno Italijo. Kasneje je bil imenovan za komandanta 122. mladinske garibaldinske brigade, ki je operirala v provinci Valgardone ter bila strah in trepet Nemcov. Novembra 1944 so ga izdajalci izročili Nemcem. Nato je bil kruto mučen, ker pa ni hotel ničesar izdati, so ga 16.januarja 1945 ustrelili v hrbet in ga pustili, da je počasi in v mukah umrl. Po osvoboditvi ga je italijanska vlada odlikovala s srebrno kolajno za vojaške zasluge.

DELO ODBORA ZA POSTA VITEVSPOMENIKA

Že dalj časa se je v vasi govorilo, da bi padlim v narodnoosvobodilnem boju postavili primeren spomenik. Tako so se v začetku leta 1969 slučajno srečali Božič Tence, Ferdinand Tence in Angel Košuta in v pogovoru se jim je porodila misel, ki so jo posredovali tudi Dušanu Košuti, da bi se končno le odločili za spomenik padlim tovarišem. Bilo je namreč slišati očitke, da po toliko letih Križ še nima primernega obeležja, ko je marsikatera vas naokoli to svojo dolžnost že izpolnila. Tako so imenovani sklenili čimprej sprožiti akcijo, ki naj bi angažirala vse vaščane. Ko so se po številnih predhodnih razgovorih prepričali, da ni to samo želja preživelih borcev in svojcev padlih, ampak vseh Križanov, so se zbrali v Ljudskem domu na širšem sestanku in takoj imenovali pripravljalni odbor:

Ferdinand Bogateč - Bruži, predsednik, Boris Tence - Černetov, podpredsednik, Dušan Košuta - Županov, tajnik, Angel Košuta - Katica, blagajnik, in odborniki: Viktor Bogateč - Bruži, Guido Knez, Emil Kobau, Rudi Košuta - Beljan, Boris Sirk - Krajčev, Alojz Švab in še dva diuga, ki sta kasneje odstopila.

Ob tej priložnosti so med odborniki zbrali za sklad spomenika prih 48.000 lir. Žal ni bilo več med njimi enega izmed glavnih pobudnikov, tovariša Božiča Tenceta, ki je prav takrat hudo zbolel in po meje bolezni podlegel. Izguba iskrenega prijatelja je vse hudo prizadela, pa tudi utrdila odločno voljo za uresničitev zadane naloge. Tako za tem je bil sklican masovni sestanek, na katerem je bil prvotni pripravljalni odbor potrjen. Vsi prisotni so obljudili vsestransko pomoč in tako je odbor začel delovati. Registrirali so ga na sodišču in dobil je status pravne osebe z aktom pri notarju Flori pod št. 1125 dne 25. februarja 1971. Izbrano je bilo najprimernejše zemljишče, arhitekt Darij Jagodic pa poohlaščen, da izdela osnutek načrta, ki ga je odbor na naslednji seji tudi sprejel. Odgovornost za izvedbo del je prevzel Franc Cartonar. Tako se je začel križev pot na pristojne urade za zemljишče, za odobritev načrta, za nabiralne denarne akcije, za pomoč v materialu in še posebno za potrebeni kamen. Osnutek načrta je predvideval tudi peterokrako bronasto zvezdo (premer 3 m x 3 m), v kateri naj bi bila v reliefu prikazana trpljenje naših ljudi in njihov boj proti narodnostnemu in socialnemu zatiranju pred vojno in med njo, s posebnim poudarkom na NOB. Odbor se je znašel pred resno težavo, saj bi bronasti odlitek

Med gradnjo spomenika je vas obiskal jugoslovanski generalni konzul Ivan Renko, tu slikan s konzulom Kosorjem, arhitektom Jagodicem, člani odbora in izvajalci del.

zahteval denarni izdatek, ki bi ga sam ne zmogel. Zato se je obrnil na Zvezo združenj borcev NOV SR Slovenije, s prošnjo, da mu pokloni to zvezdo. Zveza je prošnjo sprejela z velikim tovariškim čutom in z aktom št. 122/10-74 z dne 9. oktobra 1974 sporočila, da ji je sklenila ugoditi in da je poverila izdelavo akademskemu kiparju Stojanu Batiču.

Odborniki so si oddahnili, ker je bila odstranjena še ena od ovir, in so si v zavesti, da so skoraj pri koncu, zavihali rokave. S pomočjo vseh vaščanov so dela naglo napredovala, sicer z majhnimi odstopi od prvotnega načrta, s svojimi denarnimi prispevki pa so vaščani in tudi drugi priatelji omogočili kritje nastalih finančnih obveznosti. Opravili so tudi izredno veliko prostovoljnega vsakovrstnega dela, vrednega desetine milijonov lir.

Zdaj, ko spomenik stoji, se še enkrat zahvalujemo vsem, ki so kakorkoli pomagali, da smo se z njimi vsaj deloma oddolžili našim padlim, njihovim svojcem in vsem tistim, mrtvim in živim, ki so se v neenakih in nečloveških pogojih borili za našo narodnostno in socialno pravico, za trajen mir in za bratstvo med tu živečima narodnostima skupnostima.

ODBOR

CENNI STORICI SU S. CROCE

L'ORIGINE E LO SVILUPPO DI S. CROCE

Il villaggio di Santa Croce è menzionato per la prima volta in forma indiretta il 22 febbraio 1260 quando una pergamena ci riferisce dello Sloveno Cernegor o Cernegoj che possedeva una casa vicino alla chiesa di S. Croce nel distretto di Trieste. E' da notare che dei villaggi dell'altipiano questo è l'unico ad essere situato entro gli antichi confini del comune e cioè a sud della "via publica" - l'attuale strada provinciale. Il 25 agosto 1328 leggiamo per la prima volta il nome nella forma slovena Cris. Il patrocinio di S. Croce fu particolarmente frequentato nell'XI secolo e lascia supporre che almeno la chiesa, che poi ha dato il nome al villaggio, sia sorta in quell'epoca. Non è da escludersi che il centro sia sorto anche con funzioni militari. Fin dal 1343 è infatti noto l'7 toponimo Straza (la guardia) e nel 1471 appare il toponimo Majhen gradeč (piccolo castelletto).

A partire dal secolo XV si hanno notizie più ampie sul passato del villaggio. Secondo un elenco dei contribuenti del 1424 vi erano 9 capifamiglia, secondo un elenco simile del 1446 vi erano 11 capifamiglia. Il villaggio apparteneva in parte alla famiglia patrizia triestina dei Pellegrini, in parte al canonico Pietro de Uremo di famiglia originaria di Vreme. Quest'ultimo lasciò la sua parte del villaggio al monastero femminile di Trieste nel 1466 e tra il 5 febbraio 1470 e il 17 febbraio 1471 le monache ottennero anche la parte che spettava ai Pellegrini. Il monastero femminile diventò così l'unico proprietario del villaggio e vi rimase fino al 1789.

Oltre ai beni situati nel comune di Trieste gli abitanti di Santa Croce possedevano anche dei terreni nella contigua signoria di Duino, dove oltre ai masi (poderi) di Brišče possedevano vari novali e godevano il diritto al pascolo del bestiame.

Se per l'inizio del '400 possiamo calcolare una popolazione di 45 persone, nel 1525 con 15 capifamiglia si possono calcolare già 75 abitanti. Sorge però qualche dubbio sulla validità di questi dati se vengono paragonati con quelli risultanti dalle operazioni di perticazione fatta nel 1647 che indicano ben 75 capifamiglia che in base al solito calcolo di cinque persone per famiglia danno 375 abitanti e fanno di Santa Croce il villaggio più popoloso del comune di Trieste.

Nel 1777, in occasione della prima coscrizione di cui si conoscono i dati, questo primato viene confermato con 474 abitanti, di cui 234 maschi e 240 femmine. I maschi, classificati secondo la professione o

condizione, erano: 7 sacerdoti (di cui 6 nel monastero di Grignano), 95 contadini proprietari, 57 figli di contadini futuri eredi, 12 lavoratori dipendenti, 9 addetti al servizio militare e 54 minori di 17 anni.

Il successivo sviluppo demografico e, in parte, edilizio del villaggio risulta dai seguenti dati delle coscrizioni e dei censimenti:

anno	1796	1818	1846	1869	1880	1890
case		131	188	222	220	253
abitanti	582	724	1032	1223	1372	1503
anno	1900	1910	1921	1951	1961	1971
case	289	295				
abitanti	1721	1778	1792	1935	2072	

Da questi dati risulta un continuo e quasi costante sviluppo del centro dal 1796 al 1900 con periodi di sviluppo più vivace negli anni 1818-1846 e 1890-1900, mentre si ha uno sviluppo leggermente più debole negli anni 1846-1890. Dal 1900 al 1910 si ha un periodo di sviluppo molto lento che nel decennio successivo si trasforma quasi in stasi. Nel periodo dal 1921 al 1951 la popolazione cresce nuovamente e dopo l'1951 si ha una forte crescita che però non è conseguenza dello sviluppo naturale, bensì di un intervento eccezionale quale è l'insediamento dei profughi istriani.

La crescita del paese è dovuta fin verso la fine del '700 esclusivamente al movimento naturale della popolazione. I cognomi nuovi vi arrivano esclusivamente con i matrimoni di sposi forestieri con le ragazze del luogo. Appena dagli ultimi decenni del '700 vi si insediano alcune famiglie non imparentate con le famiglie autoctone, ma in linea di massima non si fermano a lungo.

La stragrande maggioranza degli abitanti porta uno dei cognomi caratteristici del villaggio, dei quali parecchi possono vantare una permanenza plurisecolare. Così abbiano fin al 1446 il cognome Bogateč, dal 1525 i cognomi Sirek (sviluppandosi successivamente in Sirk), Tance (sviluppantosi soltanto verso il 1800 in Tence, anche con forme Tancic e Tende), Stefančič, Maganja, Tretjak, Sulcič, Sedmak, Bordon, Furlan, Gamber e Mrvec. Nel 1647 vi troviamo 11 capifamiglia dal cognome Tretjak, 10 dal cognome Tance e Sirk, 7 dal cognome Bogateč (di cui uno dal soprannome Barbič), 6 dal cognome Sedmak, 4 dal cognome Košuta, 2 dal cognome Maganja, Švab, Kranjec, Barbič e Čuk ed Isolo capofamiglia

dal cognome Blažič, Keglovič (dal soprannome Buzin che in seguito si è sviluppato nel cognome Bezin e Bizin), Kobau, Kocman, Kralj, Lesica, Milic, Pecinec, Robat, Rebula, Slavec, Sulčič, Stefančič, Urih, Virginella e Živec.

Di questi cognomi si estinsero presto Blazic, Cuk, Kranjec, Kocman, Lesica, Milic, Pecinec, Rebula, Slavec e Zivec mentre sopravvissero fino al 1714 Robat, fino al 1745 Barbič e fino al 1750 Urih. Nel frattempo vi giunse, in seguito al matrimonio, verso il 1680 il cognome Daneu da Opicina, e H 27.11.1723 il cognome Gustin da Prosecco mentre e in seguito vi giunsero, sempre in seguito a matrimoni, il 19.11.1769 l'1 cognome Macarol da Križ nel Carso, il 4.8.1773 il cognome Cernja (poi Cerne) da Tomaj, il 24.11.1777 il cognome Semec da Brišce, il 22.11.1784 il cognome Furlan da Malchina, il 31.1.1785 l'7 cognome Žerjav da Pliskovica, il 2.2.1796 il cognome Stoka da Contovello, il 27.2.1797 il cognome Skerk da Ternova piccola il 26.11.1810 il cognome Kenda da Tolmino il 24.11.1823 il cognome Ferfolja da Seia nel Carso.

Pavel Svagelj di Ponikva nel Carso iniziò nel 1770 la serie di immigrati che si insediarono a Santa Croce non in seguito a matrimonio con ragazze del luogo. Questa immigrazione ebbe un certo sviluppo soltanto dopo l'apertura della stazione di posta avvenuta il 26.2.1778. Vi si insediò per primo il maestro di posta Tomaž Dolenc di Prosecco (sposato dal 1747 con Jera Sedmak di S. Croce) con numerosi servi e serve. In seguito vi si stabilì un piccolo presidio di cordonisti (guardie doganali) che lasciò traccia nel toponimo Dovana. Infine vi si stabilirono persone e famiglie che si guadagnavano il pane con lavori connessi con il traffico. Fin dal 1785 appare una famiglia Dessutti, nel 1791 la famiglia Zidarič, nel 1794 la famiglia Dernovšič, nel 1796 quella del postiglione Fornazarič, nello stesso anno appare la famiglia Carmeli, nel 1797 la famiglia Paravel, nel 1799 la famiglia Pavlin, nel 1800 la famiglia Petrič, nel 1805 la famiglia Babič. Ma tutte queste famiglie costituirono una popolazione poco stabile.

A proposito della popolazione stabile bisogna fare due osservazioni. La prima che i singoli casati costituirono degli agglomerati abbastanza omogenei in cui prevalgono i singoli cognomi. I Sedmak all'estremo nord del paese, i Tretjak al nord-ovest, i Kosuta al centro del paese a nord della chiesa, i Bogateč a nord-est della chiesa, i Sulčič a sud-est della chiesa. Solo a sud della chiesa abbiamo un agglomerato che oltre ad essere urbanisticamente diverso dagli altri comprende frammeiste le famiglie Maganja, Stefančič, Sirk, Svab, Virginella. All'estremo sud-est del paese,

a nord della chiesa di san Rocco, abbiamo un agglomerato di famiglie Sedmak, Sulčić, Maganja e Tence.

La seconda osservazione è che fin dal '600 si notano con notevole frequenza dei matrimoni tra ragazzi e ragazze dello stesso paese e molto spesso nello stesso giorno si sposano il figlio e la figlia di una famiglia con la figlia e il figlio di un'altra famiglia.

Nel campo economico ebbe la massima importanza la viticoltura. Già nel '300 infatti sono numerose le vigne nel Breg, la costa dell'altipiano carsico che dal paese scende al mare. Ma mentre inizialmente gli abitanti di Santa Croce coltivavano soprattutto le vigne dei cittadini di Trieste, verso la metà del '400 cominciarono a piantare sempre di più delle vigne proprie provocando così il malcontento dei cittadini. Questi chiesero all'imperatore Federico III un provvedimento contro i contadini che piantavano nuove vigne e l'imperatore accontentò i cittadini con un diploma rilasciato nel 1491. Con esso vietava ai contadini di piantar nuove vigne in quanto questi, avidi di piantar le stesse per sé, avrebbero trascurato di coltivare quelle dei cittadini. Il diploma servì ben poco e nel 1525 il comune decise di misurare e descrivere in un apposito registro le vigne dei contadini per poter meglio controllare ed impedire i tentativi di piantar nuove vigne. Gli abitanti di Santa Croce ne possedevano 131. Anche questa operazione ebbe scarso risultato e nel 1545 le comunità di Santa Croce, Contovello e Prosecco conclusero con il comune di Trieste un "concordium". Ma la lotta continuò indefessa e anche provvedimenti gravi quale il taglio delle viti non ebbero successo. Nel 1647-1648 il comune procedette a un'altra misurazione delle vigne e di altri terreni soggetti al pagamento del censo al comune. Ciò nonostante la lotta tra le tre comunità e il comune continuò e i contadini si rivolsero al governo di Graz. Con due sentenze del 1659 e del 1669 il comune di Trieste fu condannato a risarcire i danni provocati con il taglio delle viti e la lotta finalmente ebbe fine.

Una certa importanza doveva avere anche l'allevamento del bestiame, se già verso la metà del '400 si ebbero delle liti con quelli di Contovello per i pascoli nella zona di S. Primo. Ma dati più precisi sono reperibili soltanto per i tempi più vicini a noi. Così sappiamo che nel 1777 vi erano 55 vacche, ben 23 cavalli, 13 asini e 287 pecore. Il numero elevato di cavalli è da ascrivere alla presenza della stazione di posta.

Lo sviluppo demografico non fu commisurato alle risorse economiche della comunità ed ebbe così inizio il processo di proletarizzazione della popolazione. Sempre più numerose famiglie dovettero cercare

lavoro fuori dell'azienda familiare e già nel 1796 abbiamo notizia di 7 persone emigrate in città. D'altro canto gli abitanti più poveri di Santa Croce incominciarono a dedicarsi, soltanto stagionalmente, alla pesca. Proprio perchè tale attività fu stagionale di essa non si hanno notizie sicure fino al 1843 quando i pescatori stagionali di Barcola, Contovello e Santa Croce ammontano a 68 unità. Ma il continuo aumento della popolazione ne fece ben presto precipitare la situazione e nel 1875 si ha notizia di ben 91 pescatori professionali nei tre villaggi nominati.

SAMO PAHOR

IL LUNGO CAMMINO DELLA LOTTA E DELLA SOFFERENZA

Se facessimo il conto di tutti gli anni da quando S. Croce (Križ) esiste e li passassimo al vaglio, probabilmente non avremmo difficoltà a concludere che quelli duri superano in numero quelli buoni. Gli abitanti di S. Croce hanno sostenuto un'aspra lotta per l'esistenza, ma con tenacia e con successo. Vediamo dapprima come il villaggio si sia sviluppato nel tempo e quali ne siano stati i movimenti più notevoli fino a quello della grande decisione, cioè fino al momento in cui anche i suoi abitanti si inclusero nella lotta popolare di liberazione dei popoli jugoslavi e diedero un non trascurabile contributo alla causa della libertà.

Sotto il giogo dei feudatari

S. Croce è un antico abitato sloveno. Nel passato due fattori hanno fortemente influito sul suo sviluppo: la signoria di Duino insieme col celebre monastero e il porto di Sistiana a nord-ovest, e Trieste a Sud. S. Croce si trova a metà strada fra Duino e Trieste. I signori di Duino andavano estendendo il loro dominio in direzione di Trieste e, penetrando profondamente nel Carso, giunsero addirittura al possesso di Fiume e di un ampio territorio nell'Istria. Sulla linea S. Croce-Prosecco-Contovello i signori di Duino venivano ad aspri conflitti con la nobiltà di Trieste. Gli uni e gli altri tendevano ad avere il maggior numero possibile di soggetti sloveni. A S. Croce aveva una sua proprietà anche il capitolo della cattedrale di Trieste. Un documento ci informa che il 22 febbraio 1260 il capitolo affittò la sua casa di S. Croce al suddito Crnogor. Il conflitto concorrenziale tra duinesi e triestini terminò con l'estromissione del signore du ne se dai tre villaggi sopramenzionati e con l'passaggio degli abitanti a sudditi dei triestini.

In fatto di riscossione dei tributi i nobili triestini non conoscevano misericordia. Perciò i contadini sloveni delle parti di Dolina (S. Dorligo) nella prima metà del secolo XV opposero resistenza; anzi, si staccarono da Trieste e si unirono alla Carniola. Anche gli abitanti di S. Croce si ribellarono più volte ai loro sfruttatori. Nel 1668 si rivoltarono, assieme con quelli di Prosecco e di Contovello, perché i signori di Trieste li forzavano ad andare in "corvée" alle saline di Zauie. La magistratura cittadina li condannò per questo ad una pesante multa ed espulse dai villaggi i loro sindaci. Naturalmente non si trattava in questo caso di veri

e propri sindaci, cioè di rappresentanti eletti liberamente dai paesani stessi. Alla fine del secolo scorso Trieste comprendeva i sottocomuni (contrade) e cioè: Scorcola, S. Croce, Prosecco, Contovello, Opicina, Bani, Trebiciano, Groppada, Padriano, Basovizza e Longera. Josip Godina - Verdeljski descrive i capi dei sottocomuni in questo modo: "A capo dei sottocomuni stanno i commissari del magistrato (delegati), che gli sloveni chiamano "zupani", sebbene questi siano in realtà uomini di fiducia e servi del magistrato che per il loro "ufficio" prendono 30-50 florini l'anno. Essi rilasciano ai compaesani certificati (naturalmente in lingua italiana), trasmettono avvisi, consegnano inviti e riferiscono al magistrato (per lo più a voce) sui bisogni urgenti, le riparazioni, gli impianti nei singoli sottocomuni. Nei propri "uffici" hanno lo stemma triestino e la scritta soltanto in italiano. Alle autorità triestine non è neppure venuto in mente di dover considerare la lingua della popolazione slovena".

Per S. Croce e gli altri villaggi sloveni del Carso triestino la situazione cominciò a migliorare dopo il 1848 con la riforma agraria nota col nome di "affrancamento delle terre". Il rapido accrescimento di Trieste poi permise ai contadini di smerciare più facilmente i propri prodotti. Ma questo stato di cose relativamente favorevole non durò a lungo. I prodotti agricoli cominciarono a provvenire anche da altre regioni. L'acuirsi della concorrenza e il maltrattamento politico costrinsero anche gli abitanti di S. Croce a iniziare la lotta organizzata per i propri diritti. Incominciarono a partecipare ai convegni celebrativi organizzati dalle sale di lettura dei centri vicini (1868) e di lì a poco anche ai "tabori", cioè ai raduni di massa della popolazione slovena. Anche nella storia di S. Croce si manifesta ora un nuovo fattore: la coscienza nazionale. Ogni spregio fatto agli Sloveni contribuisce a rafforzarla. Lo scioglimento del battaglione del circondario nel 1869 suscitò anche a S. Croce profonda indignazione. La coscienza nazionale diede appunto lo stimolo a un più rapido diffondersi dell'istruzione e ad una migliore organizzazione dell'attività economica.

La dura vita dei pescatori di S. Croce

La terra del Carso è avara, e perciò anche gli abitanti di S. Croce hanno dovuto cercare di sopravvivere con la solerzia e l'iniziativa alla povertà del suolo. Nei tempi andati, quando le circostanze erano difficili,

falciavano e mietevano ogni filo d'erba. Ciò che rimaneva dopo l'ultima falciatura, era brucato dai bestiame. Ma ad onta di tutte le difficoltà il paese cresceva e si rafforzava. Nei 1792 S. Croce aveva solo 525 abitanti, nel 1890 ce n'erano 1503 (nello stesso anno Opicina ne aveva 1441, Aurisina 1271). Ma la vita rurale con i suoi scarsi prodotti spinse i paesani a rivolgersi ai mare. Per secoli essi usarono per la pesca barche scavate in un solo tronco, e la pesca servì esclusivamente al miglioramento dell'alimentazione locale. Una sensibile evoluzione subentrò con l'affrancamento delle terre, quando gli abitanti riuscirono ad avere in mano le tonnare dei signore di Duino. Un importante passo avanti costituì per i pescatori di S. Croce il porticciolo, costruito nei 1876 dalla capitaneria di porto di Trieste per le loro necessità. I pescatori si spinsero sempre più al largo e sempre più tralasciarono la pesca sotto costa con le loro primitive imbarcazioni. Venuti in possesso delle tonnare duinesi i pescatori di S. Croce precedettero quelli gradiensi, isolani e capodistriani nell'uso delle reti più evolute dette "malajde". La "malajda" era lunga 100 metri, larga 12 metri e si adoperava soprattutto nella pesca delle sardelle e dei sardoni. Con questa innovazione i pescatori di S. Croce poterono destinare il pescato non solo alla propria alimentazione, ma anche al mercato. Durante la pesca del tonno nel 1865 catturarono un enorme squalo, oggi conservato nel Museo di storia naturale di Trieste.

Sul mare di S. Croce divenne sempre più frequente la comparsa di pescatori chioggiani, pericolosi concorrenti dei pescatori sloveni di S. Croce e di altri luoghi. Nel 1896 quattro pescatori di S. Croce vennero alle mani con un gruppo di pescatori chioggiani e persero la vita nella rissa. Rimasero uccisi: Jože Bezin, Jože Gustin, Janez Sedmak e Josip Verginella. Quest'ultimo era un vero gigante, alto 2 metri e 20. L'uccisione ebbe una vasta eco, soprattutto fra gli Sloveni di Trieste. Il processo si fece in Italia, ma i chioggiani non furono condannati. Parecchi anni più tardi la verità venne alla luce. I chioggiani, essendosi azzuffati in stato di ubriachezza, presero a rinfacciarsi l'omicidio. Si giunse così ad un nuovo processo e due chioggiani furono condannati ad una pesante pena detentiva.

Gli scontri tra i pescatori di S. Croce e quelli di Chioggia sono rievocati dallo scrittore France Bevk nel suo racconto "Vihar" ("Il turbine") (1929). Egli però non riporta il delitto da noi brevemente riferito. E' un gesto di generosità dell'autore, coi quale egli dimostra di voler tenere buoni rapporti con i vicini. Il racconto sui pescatori di S.

Croce è stato da lui scritto con la sola intenzione di far conoscere a tutti gli Sloveni la loro difficile vita.

Quanti erano i pescatori di S. Croce? Secondo l'accurata statistica austriaca del 1875, tra S. Croce, Prosecco, Contovello e Barcola con Cedas essi sarebbero stati in tutto 91. Nel 1911, quando l'attività peschereccia era a Trieste al culmine del suo sviluppo, S. Croce aveva 62 natanti da pesca, da cui possiamo dedurre che altrettanti fossero all'incirca i pescatori. Ma dato che ai padroni di barca prestano aiuto i figli, non è esagerato il calcolo che i pescatori di S. Croce nel 1911 fossero almeno un centinaio.

Anteriormente alla prima guerra mondiale i pescatori di S. Croce non avevano difficoltà a smerciare il pescato. Lo acquistava a prezzo conveniente un certo Wachernek che aveva a Duino un conservificio. Per assicurarsi la materia prima concedeva ai pescatori degli anticipi. Durante la guerra il conservificio andò distrutto. Allora il pesce di S. Croce fu avviato a Monfalcone, lì cui conservificio praticò ugualmente la concessione di anticipi ai pescatori. Quando però esso fu acquistato dall'industriale Arrigoni, gli anticipi ebbero fine.

Nell'aspra lotta per la vita i pescatori di S. Croce accumularono utili esperienze. Si resero conto che per uscire dalle difficoltà occorreva unire le forze di tutti in forme organizzate. Perciò ancora sotto l'Austria fondarono la propria "Cooperativa dei pescatori", la cui funzione primaria era di dare ai pescatori la possibilità di acquistare attrezzi di tipo moderno. Allo scopo di garantirsi nel migliore dei modi, iscrissero la cooperativa alla "Cassa di risparmio e di credito" di S. Croce. La cooperativa dopo la prima guerra mondiale divenne il bersaglio delle aggressioni fasciste. • I fascisti assalirono i pescatori durante le assemblee della cooperativa. In uno scontro con i fascisti nel 1920 venne ferito l

7

pescatore Franc Tretjak, che più tardi riparò in Jugoslavia per sottrarsi alle continue persecuzioni. L'attività della cooperativa divenne impossibile, e perciò Josip Pertot di Contovello, uno degli associati, ne consigliò lo scioglimento. Così la cooperativa cessò di funzionare.

L'attività peschereccia tuttavia continuò nonostante le difficoltà. Alla vigilia del 1941 i pescatori di S. Croce possedevano 6 "saccaleve" (reti da aggiramento lunghe 600 m e larghe 36 m). Il peschereccio da sacca leva era accompagnato da due barche con lampade ad acetilene. Per il peschereccio lungo 12 m occorrevano 11 uomini d'equipaggio, mentre le due barche ne avevano uno o due ciascuna. Questo tipo di pesca a lampara portò ad una diminuzione del pesce di anno in anno. Dopo la

seconda guerra mondiale, a S. Croce la pesca fu gradualmente abbandonata, mentre si diffuse l'allevamento delle ostriche.

Dei vari tipi di pesca praticati a S. Croce il più interessante, fruttuoso ed anche emozionante era la pesca del tonno. Se aveva buon esito sollevava le sorti di tutto il villaggio. Tone Penko la descrive così: "La notizia dell'arrivo di tonni elettrizza l'atmosfera. Tutti corrono al mare. Non c'è lavoro urgente che non si pianti. Tutti si affrettano alla riva. Quando gli uomini della tonnara si precipitano a riva, i tonni sono presi e non hanno più scampo, l'unica via d'uscita è la terra. S'alza il comando di battaglia: "Tira! E' la parola più cara di tutto l'anno. Chi ha mani e un punto dove far presa afferra e tira. E' faticoso tirare, le reti, inzuppate d'acqua sono pesanti, l'acqua del mare oppone resistenza, e anche i tonni vanno all'asciutto e alla morte con indifferenza, per questo bisogna veramente prendere saldamente e tirare con forza. Più lo spazio si restringe, più la morte è vicina, e più i tonni si comprimono, si agitano, saltano, battono con la coda; alcuni muoiono già in acqua, quelli che arrivano a terra si dibattono con maggior violenza, volano ciottoli in tutte le direzioni, ma ogni speranza è vana, si trovano davanti uomini armati di affilati coltelli, e la battaglia cruenta non è battaglia ma macello che si conclude con l'inesorabile sconfitta dei tonni. Sulla conclusione della pesca riferiamo le annotazioni di Anton Kapelj: "A lavoro ultimato ognuno che ha prestato il suo aiuto, piccolo o grande, riceve l'adeguata ricompensa. Se la preda è stata grossa, anche il compenso è abbondante; se è stata modesta, va da sé che il compenso è minore. Una fila di persone, vecchi e giovani, fanciulli, uomini e donne del paese, che hanno dato una mano a tirare le reti, ritorna allegra verso casa, reggendo ognuno tra le mani il suo pezzo di tonno, chi più chi meno grande. La sera dalle case si diffonde un gradevole odore di frittura... E siccome il pesce deve nuotare tre volte, la vivace chiaccherata sulla pesca si conclude davanti a un bicchiere di buon vino".

Karlo Svab - Boca, vecchio pescatore di S. Croce, diceva che ciò che è nel mare è tutto perduto. Quello che uno vi trova è suo. Un altro vecchio pescatore, Gospodič, di Aurisina, era solito spiegare che il mare è un campo nel quale la sera si semina e la mattina si raccoglie. Nei due modi di dire si riflette un animo gioviale. Forse rammentano i tempi quando ai pescatori sloveni della costa triestina non andava male. La verità è che per la pesca valgono le medesime leggi delle altre forme di attività economica. Vince colui che ha i mezzi sufficienti per elevare incessantemente il rendimento del suo lavoro. Tra i pescatori istriani, che

più volte hanno sofferto gli ingrati effetti della concorrenza, corre questo proverbio: "Il pesce è nudo e così anche il pescatore"; proverbio il quale significa che il pescatore povero difficilmente può trovare i mezzi per un incremento del suo stato. Per questo vive in costante miseria. I pescatori di S. Croce si rendevano conto del pericolo e perciò facevano appello a tutte le loro forze per resistere nella lotta con la concorrenza. Ma su di loro si abbatté ancora un altro male, più pericoloso. Sotto l'Italia fascista dovettero rinunciare alla loro cooperativa. Per questo dopo la seconda guerra mondiale non ottennero quell'aiuto al quale avevano tutti i diritti. Per questo nel territorio dei pescatori sloveni della costa triestina sono sorti insediamenti di esuli istriani, dapprima presso Sistiana, poi in tutta la parte nord-occidentale del Carso triestino. L'attività peschereccia di S. Croce (e non solo di S. Croce), un tempo prospera e fiorente, non è più che un ricordo.

L'associazione nella lotta per l'esistenza

Il suolo carsico coltivato dagli abitanti di S. Croce va soggetto a frequenti siccità. La minaccia al raccolto è quindi costante. Nel 1885 gli ulivi furono talmente colpiti dal gelo che l'olivicoltura a S. Croce non si risollevarò più. Le difficoltà che abbiamo menzionato costrinsero gli abitanti a darsi sempre di più alla pesca, e cercare un guadagno nelle cave di pietra e a trovare sempre di più un'occupazione nella vicina Trieste. Verso la fine del secolo scorso la situazione economica di S. Croce registrò un notevole progresso e diede con ciò la possibilità agli abitanti di interessarsi anche ai problemi dell'istruzione e dello svago.

Gli abitanti che avevano trovato lavoro a Trieste vennero a contatto con il movimento socialista dei lavoratori e portarono nel paese le concezioni socialiste. Così S. Croce divenne una delle più forti basi del socialismo nei dintorni di Trieste.

Alla crescita di S. Croce diedero naturalmente un importante contributo anche le associazioni economiche. Nel 1908 venne fondata la Cassa di risparmio e di credito. Alla sua prima assemblea generale, H 28.11.1909, alla quale presenziarono 40 membri (su 70 iscritti), intervenne il dott. Janez Krek, presidente della Lega delle cooperative di Lubiana. La Cassa di risparmio e di credito si trovò in gravi difficoltà a partire dal 1928, quando i fascisti pretesero che a capo della cooperativa fosse posto il maestro italiano Manes. I fascisti alla fine riuscirono nel

loro intento. Ma la cooperativa da allora in poi non fece che vivacchiare. Nel 1938 i fascisti la sciolsero anche formalmente. Grande importanza ebbe per gli abitanti la Cassa di risparmio e di credito. Ne fecero parte come membri anche le società. All'apice della sua espansione contò 402 soci. Importanti associazioni economiche a S. Croce furono la Società economica vinicola e la Società di economia e consumo. Tra il 1878 (o il 1880) e il 1927, anno in cui il governo fascista sciolse tutte le associazioni culturali slovene del Litorale, S. Croce contò 12 associazioni culturali ed economiche.

S. Croce ha dato anche uomini di rilevante cultura ed arte, tra i quali in primo luogo il pittore Albert Sirk (1887 - 1947), l'architetto e pittore Viktor Sulčič (1895 - 1973), l'attore di prosa e regista Just Košuta (1898 - 1962), nel mentre della giovane generazione si sono affermati il cantante-tenore di fama internazionale Karel Košuta - Carlo Cossutta (1932), il poeta e pubblicista Miroslav Košuta (1936) ed l'i giovane violinista Gorjan Košuta (1947).

Sugli abitanti di S. Croce, Anton Kapelj scrive: "Gli abitanti di S. Croce sono gente v vace. Nei momenti belli, ma anche in quelli brutti, dimostrano serenità di spirito e buon animo, sempre disposti a un piacevole umorismo. In gradita compagnia cantano con uno slancio da far tremare le pareti".

SREČKO VILHAR

(Traduzione di Miroslav Že kar)

IL MOVIMENTO OPERAIO NELL'ANTEGUERRA

Con questo contributo ci ripromettiamo di fornire alcune notizie fondamentali sul movimento operaio tra la prima e la seconda guerra mondiale. Il materiale che abbiamo avuto a disposizione è costituito soprattutto da ricordi e rispettivamente da testimonianze dei partecipanti diretti alla lotta antifascista, anche se parecchi di essi sono caduti o deceduti. Materiale d'archivio non ne abbiamo potuto rintracciare, salvo cose di poca importanza e di carattere più che altro illustrativo, mentre a quello custodito negli archivi statali non ci è stato possibile accedere sia perché precluso al pubblico, sia per altre ragioni. La violenza fascista ha distrutto le sedi e gli scritti. D'altra parte in condizioni di clandestinità il movimento operaio non poteva tener nota in continuità degli avvenimenti. Perciò non potremo dare il quadro completo ed esauriente del suo nascere, del suo sviluppo e della sua attività. Un prezioso aiuto ci è comunque venuto dalla viva voce dei suoi appartenenti ed attraverso ripetuti confronti dei dati e lo scambi di opinioni sui punti controversi, ci è stato possibile enucleare, così speriamo, la verità sugli avvenimenti. I quali, pur così lontani nel tempo, sono sempre vivi nella coscienza della generazione anziana, e anche di quella giovane, ancor oggi che il fascismo continua a manifestarsi, benché in un successivo periodo storico e in altre condizioni.

Il materiale raccolto è stato distribuito, con riguardo alla cronologia e al contenuto, in questo modo: le condizioni del primo dopoguerra; le origini e l'attività del movimento socialista e in seguito di quello comunista; la tirannide fascista e la resistenza contro di essa; il passaggio all'illegalità a partire dal 1927; la riorganizzazione locale su basi illegali del PCI negli anni 1931-32; gli arresti di numerosi comunisti e dei loro simpatizzanti nel 1934; il processo davanti al tribunale speciale fascista nel 1935; le nuove forme di attività antifascista nel Fronte Popolare; i rinnovati arresti di comunisti e antifascisti e il secondo processo di Trieste nel dicembre 1941. Daremo inoltre un fuggevole cenno sulle condizioni economiche-sociali, la miseria e la disoccupazione, lo sfruttamento e la negazione dei più elementari diritti dell'uomo. Tuttavia prima di passare alla trattazione delle questioni menzionate è necessario conoscere almeno alcune particolarità del periodo anteriore e immediatamente successivo alla fine della guerra imperialista.

Durante la prima guerra mondiale S. Croce (Kriz) fu, per la sua posizione nelle immediate vicinanze del fronte dell'Isonzo, uno dei

villaggi più esposti ed ebbe a soffrirne le dure conseguenze nell'alternarsi delle vicende e dei sanguinosi scontri tra l'esercito austriaco e quello italiano presso Doberdò ",sepolcro dei ragazzi sloveni". Le circostanze costrinsero molti abitanti ad andare alla ricerca di alimenti in regioni lontane risparmiate dal turbine della guerra. Gli uomini abili furono mobilitati e inviati sui Carpazi, sul fronte russo, dove alcuni caddero in combattimento e altri furono fatti prigionieri e internati.

Nell'ottobre 1917 gli eserciti austriaco e tedesco sfondavano il fronte italiano di Caporetto. Con un'offensiva inarrestabile respingevano l'esercito sconfitto fino al Piave, ma gli eventi successivi furono fatali per l'impero austro-ungarico, corroso dalla mancanza di viveri, dalle rivolte interne, dal malcontento popolare e dalle aspirazioni alla libertà dei suoi numerosi popoli. Tra l'altro, non ultimo fattore, sebbene dapprima piuttosto casualmente, si era già diffusa tra la popolazione l'eco rivoluzionaria dell'ottobre russo. La prima guerra mondiale si concludeva lasciando dietro di sé spaventose conseguenze: milioni di vittime, fame e cumuli di rovine. Sfasciato l'impero austro-ungarico, nelle difficili condizioni del dopoguerra corse tra i popoli oppressi e socialmente sfruttati un'aura di speranza in un'era nuova dopo gli anni di tremenda carneficina.

A S. Croce la maggioranza della popolazione era di estrazione proletaria e contadina: poveri pescatori, tagliapietre, vignaioli e piccoli contadini; accanto a questi vivevano alcuni osti e negozianti del villaggio; la miseria era un'esperienza quotidiana. La gente l'affrontava come poteva, ma le condizioni stesse di vita la spingevano a superare difficoltà pressoché insormontabili. Può darsi che ciò non fosse una caratteristica esclusiva di S. Croce. Qui incideva più esplicitamente la struttura sociale della popolazione con un'indubbia superiorità numerica dell'elemento operaio rispetto agli altri villaggi sia dalla parte nord-occidentale del circondario triestino sia del Litorale in genere.

L'occupazione italiana del Litorale sloveno portò anche a S. Croce profondi mutamenti di natura sociale e nazionale, che inflissero al villaggio dolorose ferite e lasciarono durevoli cicatrici. Col nuovo potere giungevano fin dal 1919 e si stabilivano nel villaggio numerosi estranei, ovviamente rappresentanti il potere stesso (carabinieri, maestri), che davano affidamento in senso politico e nel resto. Ognuno aveva il suo compito, correntemente delineato, sostanzialmente a danno della popolazione slovena del luogo. Inizialmente si promise alla gente che non ci sarebbero state menomazioni nel campo scolastico né nell'attività della

cultura popolare ed economica. Lo stesso governatore militare del territorio occupato generale Carlo Petitti di Roreto all'entrata delle truppe italiane emanò un proclama che tra l'altro diceva: "Sloveni! Oggi vigono nuove leggi, diritti e libertà. L'Italia, grande stato del diritto e della libertà, vi assicura gli stessi diritti di tutti i suoi cittadini. Sloveni! Siate convinti che l'Italia grande e vittoriosa si prende cura dei suoi cittadini entro le nuove frontiere senza distinzione di nazionalità..."

La realtà smentì queste roboanti promesse e queste enfatiche parole. Invece di ubero uso della lingua nei rapporti con le autorità e nell'istruzione dei fanciulli ebbe inizio l'opera di snazionalizzazione, dapprima subdola e poi aperta e sistematica.

Il movimento socialista

Le memorie di Regent sul movimento operaio prebellico ci informano che le idee socialiste si erano andate largamente affermando tra le masse lavoratrici, financo nella campagna. Cresceva l'numero delle sezioni socialiste ed anche nell'attività della cultura di massa sorgevano le società della "Ribalta popolare" raggiungendo negli anni 1919-1921 ben 64 filiali nel Litorale. La caotica situazione del dopoguerra, la mancanza di lavoro, lo stato di abbandono dell'agricoltura e le prospettive tutt'altro che buone per il prossimo futuro spinsero letteralmente il lavoratore, il contadino, il piccolo artigiano e perfino più di un intellettuale sloveno, tra cui un considerevole numero di maestri, ad aderire agli ideali del socialismo.

Anche a S. Croce operavano l'organizzazione socialista e le società di cultura popolare "Ribalta popolare". Purtroppo non si sono conservate fonti documentarie della loro attività perché i fascisti ne hanno distrutto le sedi. Abbiamo però accertato grazie ai ricordi di alcuni compaesani che segretario del movimento socialista era Anton Kosuta - Boznov, membri Angelo Svab, Toni Rojalja, Franc Tence - Černetov, Franc Žerjav - Žerjalov, Karlo Sosič - Kava/o, Mihael Košuta - Cesarjev ed altri. Il 1. maggio 1919 i socialisti organizzarono a S. Croce un grande raduno pubblico; Ivan Regent tenne un discorso, sollevando le entusiasmistiche approvazioni dei presenti per le sue battagliere parole sui compiti dei lavoratori nella lotta per i propri diritti fondamentali. Un orientamento rivoluzionario anche più profondo lo diffondevano tra i paesani alcuni

reduci dalla prigione in Russia. A proposito di questi è interessante rilevare che essi dapprincipio non intendevano ritornare in patria. In Russia avevano preso parte, chi più chi meno, alla rivoluzione d'ottobre; ne avevano assimilato le idee e le concezioni sulla società socialista e si erano ambientati nella nuova realtà. Soltanto in seguito alle insistenze dei loro parenti erano ritornati uno dopo l'altro a S. Croce. Ricordiamo tra i reduci: Martin Tretjak - Pečara, Auguštin Sedmak - Sedmakov, Martin Purič - Puričev, Franc Košuta - Černetov, Nadi Cah - Palirjav, (mentre Leonard Gruden - Gržnikov cadde sui Carpazi). Al ritorno si diedero all'attività politica professando le proprie idee anche col dare ai figli nomi russi: ciò diede ombra alle autorità del tempo e in particolare irritò il parroco del luogo. Questi uomini ebbero vita dura in tutti gli anni seguenti. Privi di lavoro e di possibilità di sostenere la famiglia, sempre esposti alle misure persecutorie delle autorità fasciste, furono costretti ad emigrare. Le loro famiglie rimasero in patria a campare in miseria, umiliate in tutti i modi.

Non abbiamo potuto accettare con esattezza in quale giorno i fascisti o, meglio, gli squadristi di Trieste devastarono la sede socialista, la "Ribalta popolare" nelle osterie slovene "Pri Mihotu" e "Pri Bernardi". Fu però nel 1921, quando una "squadra" di arrabbiati in camicia nera irruppe nel villaggio da Trieste su un camion. Dapprima si gettarono a distruggere gli arredi e a devastare gli ambienti delle due organizzazioni e dei locali, poi diedero fuoco a tutto. Nel suo racconto Angelo Svab, deciso antifascista, rileva che i paesani, qualche tempo dopo l'atto vandalico, risposero con la resistenza al fascismo. L'avvenimento, di indubbia importanza storica, è registrato a parte.

Origini del movimento comunista

Mentre infuriava la peggiore violenza fascista, nel gennaio 1921, nasceva, al congresso di Livorno, il PCI, sezione della Terza internazionale. Nel Litorale la maggioranza delle sezioni socialiste esistenti passò nel nuovo partito. La scissione organizzativa e politica tra i socialisti riformisti, i massimalisti di centro e la corrente socialista di sinistra, da cui sorse il partito comunista, ebbe conseguenze di lunga portata per lo sviluppo del movimento operaio. Ragioni soggettive impedirono di portare questo movimento all'unità di classe e, ciò che allora sarebbe stato estremamente necessario, all'azione unitaria della classe operaia e

dei suoi alleati naturali contro l'aggressività crescente del fascismo. Nelle masse popolari la disposizione rivoluzionaria e i fermenti noti come "biennio rosso" andavano attenuandosi, mentre il fascismo, sostenuto dall'alta finanza e dai latifondisti e con la connivenza delle alte cariche e dei circoli statali, ecclesiastici e monarchici si preparava alla presa del potere. I metodi fascisti dell'olio di ricino, del vandalismo brutale e delle aggressioni contro le organizzazioni democratiche e progressiste del movimento operaio e, nei nostri territori, anche di quello nazionale, aperse loro la strada alla attuazione dei loro scopi reazionari. Nell'ottobre del 1922, Benito Mussolini inscenava la cosiddetta "Marcia su Roma", prendeva il potere senza resistenza da parte della monarchia e introduceva gradatamente la didattica totalitaria di destra, nella quale non c'era più spazio né per la democrazia parlamentare borghese né per un'attività legale, per quanto minima, delle organizzazioni operaie e dei partiti politici. Si tratta di fatti noti, ma per le generazioni che non li hanno vissuti non potranno mai dire di averne chiarito a sufficienza le ragioni e le fatali conseguenze in tutti i campi dell'esistenza e dell'estinzione della nostra gente sotto il tallone fascista.

Dal febbraio 1920 usciva a Trieste l'organo del partito socialista italiano "Deio" diretto ai membri e ai lettori sloveni del Litorale e dell'Istria. Redattore ne era Ivan Regent, membro del CC, promotore e organizzatore dell'attività politica di cultura popolare ("Ribalta popolare") fra la classe operaia. Il "Deio" pubblicava articoli e riflessioni in relazione al confronto allora spesso aspro, tra la corrente di destra e quella di sinistra del partito socialista, riassunti e deliberazioni delle conferenze, delle consultazioni e anche dell'ultimo congresso. Sebbene Regent avesse collaborato per lunghissimi anni col dott. Henrik Tuma, noto esponente socialista di Gorizia, sorse tra i due il dissenso politico. Similmente avvenne con Josip Petejan e alcuni vecchi fondatori del partito socialdemocratico sloveno. Più volte si accesero aspre polemiche tra il "Delo" e l'"Edinost" a proposito del problema nazionale e di altri problemi mentre si svolgeva la contesa tra l'Italia e la Jugoslavia per i confini, fino a che il destino della nostra gente non fu suggellato col trattato di Rapallo del novembre 1920 e il territorio occupato fu annesso all'Italia. Le differenze di classe nel modo di concepire il problema nazionale continuarono ad alimentare i dissensi tra di loro anche negli anni susseguenti finché non maturarono nuove vedute con l'organizzazione del Fronte popolare contro il fascismo.

Tra i socialisti e il nuovo partito comunista fu deciso, a proposito dell'organo di partito e del patrimonio, che si facesse la divisione in base ai criteri di maggioranza. Così a Trieste i due organi "Il Lavoratore" e "Delo" passarono al partito comunista. Si formò la nuova direzione. Si istituì la Lega del partito comunista per la Regione Giulia. A segretario fu eletto Giuseppe Tuntar, impiegato di Trieste, per lunghi anni dirigente socialista di nazionalità italiana. Regent divenne membro del CC, nel quale rappresentò i comunisti sloveni, mentre Giuseppe Tuntar rappresentava quelli italiani. Tra i dirigenti comunisti in quel tempo dobbiamo nominare ancor Josip Srebrnič, Antonio Juraga, Leopoldo Gasparini, Giorgio Jaksetich, Ferdo Ferjančič, Giovanni Gasivoda e Vlado Martelanc. Questi ed altri con essi svilupparono un'adeguata attività per il consolidamento organizzativo e politico del partito appena sorto e disunito all'interno per i dannosi effetti delle lotte di frazione, che si acuirono negli anni seguenti. Lotte del genere non si ebbero nella Regione Giulia, dove la realtà della situazione nazionale e sociale era così impregnata di problemi non risolti che non rimaneva il tempo per le disquisizioni teoriche.

Possiamo aggiungere che da noi sussistevano circostanze specifiche, in quanto l'oppressione nazionale si svolgeva con finalità ogni giorno più palpabili e minacciose di annientare la nostra lingua, le scuole, le associazioni e la stampa, Sebbene Ivan Regent vivesse e operasse principalmente a Trieste e a un livello più ampio, gli stava a cuore, come nativo di Kontovel (Contovello), l'andamento del movimento operaio nella sua terra: Kontovel, Nabrežina (Aurisina) e S. Croce erano a tale riguardo collegati tra loro; gli abitanti si conoscevano bene ed erano uniti dalla analogia, se non addirittura dall'identità dei problemi di ogni giorno. I pescatori si recavano per la pesca nei porticcioli di Contovello o di S. Croce, gli operai alle cave di Aurisina o al cantiere di Trieste, i contadini sui pendii assolati tra le terrazze dove coltivavano i vigneti. Non mancavano le occasioni per i discorsi, gli incontri, le riunioni tra compagni. Per questi motivi il movimento operaio poté in questi luoghi mettere profonde radici.

E' quasi impossibile accettare il numero dei membri dell'organizzazione comunista a S. Croce negli anni 1921-22, quando già operava nella semiclandestinità. Però non è neppure tanto importante. Più importante è ricordare la loro attività. La maggioranza dei socialisti era passata nelle file comuniste; tra questi Angel Švab, Anton Košuta, e inoltre Romeo Sosič - Kaval, Mihael Košuta ed altri, ai quali si unì un discreto numero

di giovani, come Jernej Verginella - Jurjev, Danilo Sedmak - Serginov, Josip Košuta - Cesarjev, Alojz Košuta - Puhov, Jordan Sedmak - Čokov, Viktor Košuta - Bojden, Roman Sulčič, David Sirk - Seretov, Just Tence - Sirca, Celeste Sedmak - Sedmakov, Ferdinand Dovsak e più tardi altri ancora. Questi primi membri e fondatori del movimento comunista non ebbero vita facile. La polizia li iscrisse nel libro nero. Durante le feste dei lavoratori venivano per qualche giorno messi in carcere "per ragioni di sicurezza" così pure durante le feste fasciste, le solennità celebrative e l'arrivo del capo dello Stato in queste regioni.

I membri più anziani soprattutto educavano i più giovani in senso ideologico, dato che non avevano possibilità pratiche per azioni concrete, mentre i più giovani si col legavano con più penetrante efficacia tra loro e convenivano alle riunioni già illegali. Dalla direzione di Trieste si facevano spesso vedere a S. Croce Ivan Regent e Ferdo Ferjančič. Si informavano sulla situazione e davano direttive per l'attività ulteriore. I membri compromessi politicamente, gli antifascisti già noti alla polizia e ai fascisti non potevano partecipare quanto avrebbero voluto o nel modo indicato nelle istruzioni del partito, mentre i giovani comunisti lo potevano fare con maggiore facilità. Nel periodo dell'intervento imperialistico contro la giovane Unione Sovietica non pochi furono gli atti di sabotaggio sulle ferrovie del Litorale contro te spedizioni di armi e munizioni destinate agli interventisti europei della controrivoluzione internazionale; sabotaggi operati dai giovani, che si davano il nome di bolscevichi.

Le riunioni si tenevano esclusivamente all'aperto: in una barca di pescatori, nelle vigne fra le terrazze o in una cava di pietra per dare l'aria di essere al lavoro. Le organizzazioni fortificavano i membri e li formavano all'azione nella clandestinità, li educavano politicamente e ideologicamente. Diffondevano la stampa di partito, soprattutto tra i giovani della scuola industriale di S. Croce, organizzavano punti di appoggio e raccoglievano le quote e i contributi in denaro per le necessità del partito. L'operaio e il contadino dovevano strapparsi di bocca ogni lira perché afflitti dalla disoccupazione e il salario guadagnato a Trieste o ricavato dalla vendita dei prodotti agricoli erano molto scarsi. L'attività politica diveniva di anno in anno più difficile. Un secondo incremento dell'organizzazione comunista lo registriamo dopo il 1923, quando il lavoro organizzativo tra i giovani fu svolto da Josip Verginella - Jurjev. Questi era occupato a Trieste come panettiere e veniva spesso a casa. Negli anni 1924-1929 all'organizzazione dei giovani aderirono parecchi nuovi membri, tra i quali Albert Košuta, Josip Sedmak, Guido Tence,

Armid Ukmar, Damas Sedmak, Rudolf Di Lenardo, Albert Sulčič - Koškov e Pierino Bogateč. Inoltre Josip Verginella era collegato con Alojz Budin di Samatorca, studente che svolgeva nel movimento operaio un'ampia attività.

Alle elezioni del 1924 per il parlamento di Roma i comunisti della regione Giulia riuscirono a eleggere come deputati H prof. Egidio Gennari e Josip Srebrič. In quel tempo però non potevano più indire comizi pre-elettorali né svolgere legalmente altre forme di attività, perché le autorità negavano loro le libertà fondamentali di parola e di riunione. Inoltre con una propaganda rumorosa e demagogica le stesse autorità esaltavano il regime fascista e perseguitavano in vari modi i suoi oppositori.

Anche il movimento nazionale ottenne 2 seggi: dott. Josip Vilfan di Trieste e dott. Angel Besednjak di Gorizia.

Quanto al numero dei voti la lista comunista (falce e martello col sole) ottenne 20.847 voti ossia il 7,7%, la Usta slovena (ramoscello di tiglio) 29.847 voti ossia l'11,1% mentre i fascisti servendosi di tutti i mezzi, e probabilmente anche della frode, raccolsero il 64% di tutti i voti. Nel Litorale la lista fascista (fascio littorio) ottenne 161.826 voti, gli altri partiti (popolare, socialriformistico, socialunitario, repubblicano e democratico) ottennero complessivamente un numero inferiore.

Per quanto i partiti progressisti e democratici non fossero ancora stati dichiarati fuori legge, lo stato effettivo delle cose impediva ai comunisti e ai loro simpatizzanti ogni attività pubblica. A illustrazione di tale stato ricordiamo l'interessante domanda che il deputato dott. Engelbert Besednjak pose dopo le elezioni parlamentari a Ivan Regent: "Mi dica, signor Regent, come avete fatto ad ottenere 20.000 voti. Nun avete tenuto nessun comizio, perché non lo potevate tenere. Non potevate vendere il vostro organo di stampa perché le edicole e le poste non lo accettavano. Nessuno di voi poteva muoversi di casa. Le assicuro che per noi è stato e rimane un mistero, come avete ottenuto i voti. I fascisti ve li hanno rubati, hanno spezzato le urne, hanno impedito agli elettori di raggiungere le sedi elettorali. Le chiedo ancora una volta, quale organizzazione avete, se nonostante tutto avete conseguito tanti voti. C'è una sola possibilità, lo so, avete le vostre cellule (trojke). Ma mi dica, per favore, come sono organizzate queste cellule (trojke)" Alla domanda così posta Regent rispose: "Non abbiamo affatto avuto cellule, almeno di quel genere che voi vi figurate. Ma abbiamo qualcosa che vale più di tutte le cosiddette "trojke". Abbiamo un'organizzazione, e ciò che è più importante, abbiamo un grande numero di fedeli aderenti, che sono

capaci di organizzare non solo le elezioni, ma anche qualcosa' altro".

Considerate obiettivamente le cose, la clandestinità ebbe inizio molto prima che fossero promulgate le malfamate leggi straordinarie fasciste del 1926. Allora subentrò il periodo del pieno "terrore legale" fascista. Per avere un pretesto e una giustificazione i fascisti inscenarono a Bologna un falso attentato contro il loro capo. Mussolini, il 31 ottobre 1926. E già il 5 novembre il governo promulgò l'introduzione della pena di morte per i "delitti contro lo stato". Furono estromessi i direttori dei giornali e delle case editrici d'opposizione e discolti i partiti non fascisti. Fu istituito il tribunale speciale fascista per la difesa dello Stato, fu introdotta la misura poliziesca del confino e prescritta una serie di pene detentive contro gli oppositori del regime. Inoltre fu istituito presso ogni legione fascista un servizio d'inchiesta politica, sebbene rimanesse in vita la polizia speciale OVRA, la questura e le stazioni dei carabinieri, che seguivano meticolosamente i movimenti e le azioni di ogni persona sospetta di attività anti-fascista. La legge speciale sarebbe dovuta durare 5 anni, nel quale termine si sarebbero dovuti stroncare gli ultimi residui "di attività e di atteggiamento contrario alle istituzioni e all'ideologia fascista". Il 19 luglio 1927 il ministro dell'interno trasmetteva ai prefetti di Trieste, Pola, Gorizia, Fiume e Udine una circolare strettamente riservata sulle associazioni culturali e la stampa slovena con la conseguenza che il 1. ottobre 1927 non usciva più nessun giornale sloveno e che tutte le società del Litorale e dell'Istria erano discolte.

A colmare la misura venne l'applicazione della cosiddetta riforma Gentile la quale sopresse gradatamente dal 1923 in poi l'insegnamento sloveno nelle scuole elementari e medie. Nel 1927 non c'era più uno scolaro elementare o uno studente sloveno che potesse seguire l'insegnamento nella propria lingua materna, ma era costretto ad ascoltare una parlata non sua e per di più a subire la cosiddetta educazione fascista.

Anche nel campo economico gli Sloveni subirono l'oppressione. Vennero soppresse le loro organizzazioni cooperative, le casse di risparmio e di credito e il loro sviluppo fu ostacolato in tutti i modi. A pochi soltanto l'agricoltura diede lo stretto necessario per vivere e sostentare la famiglia, solitamente numerosa. Il processo di proletarizzazione e della sovrappopolazione agraria era tangibile. Il numero di braccia che si offrivano chiedendo un lavoro era in continuo aumento, in particolare tra la manovalanza, ma lavoro ce n'era poco e per ottenerlo bisognava iscriversi al sindacato fascista, passando al vaglio dei fascisti.

Il movimento operaio a S. Croce non si spense con l'uscita delle leggi speciali fasciste. Come succedeva altrove, anche qui rimasero attivi solamente i più coscienti e i più coraggiosi. Si trattava ora di rischiare il carcere, le persecuzioni senza fine e, cosa non trascurabile, la disoccupazione. Infatti non appena i carabinieri trovavano qualche motivo di sospetto sul conto di uno, arrivava una denuncia al datore di lavoro, che congedava l'indiziato con le parole di prammatica: "Purtroppo non vi posso tenere, sebbene siate un bravo operaio". Dispiaceri e fastidi ce n'erano di tutti i generi.

Per quanto riguarda l'attività clandestina del movimento comunista bisogna ricordare che Ivan Regent, perseguitato da un'incessante sorveglianza, fu costretto a sconfinare in Jugoslavia nella primavera del 1937, andando dapprima a Lubiana, di là in Francia e poi nell'Unione Sovietica. Josip Srebernič fu in quello stesso anno inviato al confino. Le isole di Ponza e di Ventotene, le isole Tremiti ed altre divennero i luoghi di domicilio coatto degli antifascisti di nazionalità slovena e italiana.

Tra i comunisti organizzati e più attivi del periodo di stretta clandestinità annoveriamo Albert Sulčič - Koškov, Josip Verginella, Alojz Košuta, Pierino Bogateč, Albin Tence, Albert Košuta, Danilo Sedmak e Damas Sedmak. Erano organizzati tra di loro in piccoli gruppi. Con loro collaboravano Lojze Budin di Samotorza, e Anton Ukmar di Prosecco. Erano anche collegati ad Opicina con Riko Malalan, Andrej Sosič - Drejc e Rudi Vuhem, presso il quale era il punto di appoggio per la posta, i passaggi clandestini del confine e gli altri collegamenti di carattere regionale.

Tra le altre riunioni clandestine alcuni partecipanti ricordano quella del giugno o luglio 1928. Ebbe luogo nel porticciolo di S. Croce. Gli stampati comunisti furono nascosti sotto la barca di Alberto Sulčič - Koškov. Era presente anche qualcuno della direzione triestina del PCI. La polizia aveva probabilmente ottenuto una informazione sulla riunione, perché si presentò improvvisamente sul posto e arrestò tutti senza distinzione, anche persone (pescatori), che non avevano alcun rapporto con l'attività politica clandestina. Tra i partecipanti alla riunione furono arrestati: Berto Sulčič, Roman Sulčič, Mirko Sirk, Angel Košuta - Katica, Andrej Sulčič, Armid, Ukmar, Peter Bogateč, Mario Kobal - Kobalov, Angel Sirk, Ferdinand Tence, Emil Košuta, cioè 11 persone. Dopo una breve permanenza nelle carceri triestine del Coroneo furono rilasciati senza condanne, perché non fu trovata la stampa proibita né altre prove a carico e anche perché gli iniziati seppero difendersi abilmente negli

interrogatori davanti agli organi della polizia. L'attività antifascista subì in seguito a questo una sosta fino al 1930 quando tornò dal servizio militare Verginella.

Rientrato in paese, Josip Verginella svolse una considerevole e utile attività per ridar vita al movimento di S. Croce. Tuttavia per breve tempo. Nel giugno del 1930 egli e Albert Sulčič, servendosi dei collegamenti di Opicina, con l'aiuto di Rudi VHhem, passarono clandestinamente il confine jugoslavo. Da allora in poi furono entrambi oggetto di continue persecuzioni. Dalla Jugoslavia proseguirono per la Francia attraverso l'Austria e la Svizzera. Verginella passò in Belgio e di là nell'Unione Sovietica, Sulčič invece continuò l'attività politica in Jugoslavia.

Nel mese di maggio del 1930 erano passati di nascosto in Jugoslavia, sempre tramite il medesimo collegamento, Albert Košuta, Guido Tence, Damas Sedmak e Rudolf Di Lenardo, che avevano attraversato il confine a Postojna. In quello stesso mese erano riparati clandestinamente in Jugoslavia anche Danilo Sedmak e Alojz Košuta servendosi della via di Idria nelle vicinanze di Ziri. Qualche tempo prima se n'era andato anche Pierino Bogateč. Tutti questi espatri clandestini si erano potuti effettuare per opera dei comunisti di Opicina, soprattutto di Rudi VHhem. Dobbiamo ricordare che anch'egli fu arrestato nel 1930 insieme con altri collaboratori, ma le vie segrete di sconfinamento rimasero intatte anche negli anni successivi.

L'organizzazione comunista di S. Croce rimase così inattiva per qualche tempo causa l'emigrazione della maggioranza dei vecchi antifascisti locali, che continuarono la lotta all'estero. Questa situazione tuttavia non durò a lungo perché l'organizzazione riprese slancio con l'attivizzazione dei membri e dei simpatizzanti più giovani.

Era il tempo che al IV congresso del PCI nella primavera del 1931 a Colonia si deliberava il rientro in patria degli emigrati politici senza riguardo al pericolo di eventuali arresti. Parecchi effettivamente ritornarono ed alcuni ripresero l'attività clandestina con nuove modalità e buoni risultati nonostante la sorveglianza dei carabinieri. Bisogna tener conto a questo proposito che l'attività del partito si svolgeva secondo un preciso piano sotto la direzione di un centro interno, ma sempre coordinata conformemente alle direttive della Terza Internazionale, alla quale ogni partito comunista era associato e rigorosamente sottoposto.

Persisteva ancora la crisi economica, che dal 1929 in poi aveva causato enormi masse di disoccupati e diffuso la miseria e il malcontento.

Il PCI seguiva con grande attenzione questo fenomeno. La stampa clandestina e i volantini riportavano una quantità di "slogans" contro la società sfruttatrice capitalista e, nel nostro territorio, contro il fascismo, la sua derivazione più retriva e più violenta. Il regime però riusciva con un'abile propaganda a inserire la gioventù nell'educazione premilitare obbligatoria sotto la sua influenza e a inquadrarla nelle organizzazioni dei balilla, degli avanguardisti, dei giovani fascisti, dei premilitari, e a includere i lavoratori nei sindacati fascisti. In queste circostanze era necessario servirsi di forme legali e illegali di attività anti-fascista, vale a dire di erosione dall'interno delle istituzioni del regime. E proprio in questo senso si era impostato tra l'altro un lavoro su larga scala. Erano stati riattivati i collegamenti con Monfalcone, Cormons, Opicina, Co me no e i villaggi adiacenti.

A S. Croce, al posto dei comunisti di vecchia data, che erano riparati all'estero ed erano in vari modi perseguitati, erano entrati nell'organizzazione alcuni uomini nuovi, soprattutto giovani. Tra questi

<-a H cavatore Guerrino Bogateč - Vojko, occupato nella cava di pietra di Pietro Favetti di Aurisina, posto adatto per allacciare nuovi contatti con i lavoratori. Fece conoscenza con Srečko Colja, Josip Gruden e Josip Burger, comunisti già organizzati. Dapprima gli passarono in lettura pubblicazioni di partito, poi incominciarono ad affidargli incarichi di corriere per mantenere i collegamenti tra S. Croce e Aurisina. Il 15 agosto 1933 Srečko Colja e Josip Burger lo accolsero nell'organizzazione di partito. Proprio nella domenica in cui i fascisti tenevano nella piazza di S. Croce la loro adunata, i comunisti si riunirono nella vicina osteria per esaminare i propri problemi.

L'organizzazione comunista clandestina faceva in particolare un'opera di efficace penetrazione tra i giovani. A questo riguardo il compito di organizzare gruppi giovanili spettava a Leander Košuta - Vduvnov Armid Ukmar e Vojko Bogateč. Ne facevano parte ancora Viljem Sirk-Krajcev, Oto Sedmak - Seginov, Stanislav Košuta - Cesarjev. I risultati furono notevoli. Leggevano la stampa di partito. Ai giovani più capaci affidavano singoli compiti concreti. A Vojko Bogateč si presentava per l'esecuzione dei compiti stabiliti Josip Gruden di Comeno. Le pubblicazioni comuniste arrivavano sia all'estero, attraverso canali segreti specialmente da Parigi, attraverso la Slovenia o il territorio italiano, sia da un posto determinato nel territorio del Litorale sloveno. A questo proposito esisteva una stretta collaborazione tra il PCI e il PCJ. Venne addirittura istituito un organo di stampa comune, l'*I "Delo"*. Vojko

Bogateč prelevava la stampa presso Srečko Colja, qualche volta presso Josip Gruden ad Aurisina. Era poi collegato con Andrej Sosič - Rejo di Opicina (dal 1933 al maggio 1934) e gli trasmetteva la stampa di partito. Nell'organizzazione fu accolto ancora Viktor Bogateč, emigrato rientrato dall'Argentina nel maggio del 1934. Dai ricordi di Vojko Bogateč, Srečko Colja e Ferdinand Bukin abbiamo ricavato che la stampa ricevuta comprendeva oltre al "Delo" i periodici "Avanguardia" (organo giovanile), "Compagna" (per la donna), "L'Unità", volantini e direttive dalle conferenze e dai congressi ecc.

I punti di smistamento e i collegamenti per la distribuzione della stampa erano noti soltanto al compagno incaricato del settore per la stampa, nell'ambito della federazione la quale funzionava secondo il collaudato sistema dell'attività clandestina, per cui un membro non conosceva né il vero nome dell'altro né la sua funzione o il suo incarico nel movimento. In questo modo negli anni 1933-34 si realizzò nell'area occidentale del Litorale un'organizzazione di largo raggio, elaborata fin nei particolari e minutamente perfezionata nel modulo cospirativo, con un grande numero di nuovi membri, che avrebbero continuato ad operare con successo, se non si fosse messo di mezzo il tradimento. Si trovò un certo Morgan (pseudonimo nella clandestinità) di Monfalcone, per tramite del quale la polizia venne sulle loro tracce.

Gli arresti ed il processo del 1935

In seguito a delazione, seguirono arresti su vasta scala, in un numero mai registrato su questo territorio, e che gradatamente si estesero a quasi tutta la rete dell'organizzazione comunista a oriente di Aurisina in direzione di Monfalcone, Gorizia e Cormons. Le carceri triestine del Coronio furono zeppe. La polizia speciale politica fu di nuovo all'opera al comando del famigerato commissario Pavazzi. Questi, usando tutti i mezzi e tutti i metodi riuscì durante l'inchiesta a scoprire, come abbiamo detto, - probabilmente per mezzo di confidenti, - buona parte dei membri e lo stesso meccanismo di azione.

A S. Croce furono arrestati l'8 giugno 1934 Vojko Bogateč, Armid Ukmar, Viljem Sirk, Stanislav Košuta e Ferdinand Tence. Sfuggirono invece all'arresto Pinko Tomažič e Alojz Budin, sebbene avessero in quel tempo una parte importante nel movimento. Segretario dell'organizzazione comunista era Mario Cornar, barbiere a Ronchi, di quella giovanile

Ostello Modesti di Monfalcone, buon organizzatore di sicura formazione ideologica. I compagni seppero tenere nascosta la loro attività. Molti dei carcerati furono durante l'inchiesta bastonati e torturati.

La polizia fascista riuscì nel giro di alcuni mesi a scoprire la struttura, i metodi ed i fini dell'organizzazione comunista.

Seguì una dettagliata accusa e relativo processo a carico di 23 compagni antifascisti deferiti poi al tribunale speciale fascista di Roma. Parecchi degli arrestati vennero rilasciati nel corso dell'inchiesta per mancanza di prove. Alcuni furono condannati al confino. Tra quelli di S. Croce furono rilasciati Viljem Sirk e Stanislav Košuta (che vennero inviati in Africa come militari) e Ferdinand Tence che potè ritornare a casa. Ad Armid Ukmar vennero inflitti 5 anni di confino.

I deferiti al tribunale speciale di Roma vennero rinviati a giudizio suddivisi tra cinque processi. Le sentenze comportarono un alto numero di anni di reclusione: Srečko Colja fu condannato al primo processo (6 maggio 1935) a 6 anni di carcere, Vojko Bogateč al quarto processo (15 maggio 1935) pure a 6 anni.

Le condanne furono un duro colpo per l'attività antifascista, ma non riuscirono a soffocarla. Una nuova fase di ripresa ebbe inizio in seguito al VII congresso del Komintern, tenutosi a Mosca nel 1935, quando Dimitrov nella sua celebre relazione sul lavoro svolto e sui compiti per l'avvenire tracciò le linee per la costituzione del fronte popolare nella lotta contro il fascismo.

Nuovo slancio del movimento operaio

Il movimento operaio riprese nuova vita nel 1937. Prima di questa data ci furono ugualmente tentativi occasionali di collegamento coi villaggi vicini da parte di singoli. Ebbe anche inizio l'attività di alcuni giovani, particolarmente a Opicina, a Prosecco e a Trebiciano.

Una svolta la si ebbe col ritorno di un certo numero di compaesani dalla prigione o dal confino in seguito alla amnistia, mentre alcuni altri rientravano dall'emigrazione politica all'estero. Ritornarono Vojko Bogatèe, Armid Ukmar e Leander Košuta. Naturalmente erano sottoposti alla sorveglianza della polizia, cosa che non permetteva loro di svolgere un'attività più ampia, tuttavia non stavano con le mani in mano. Nella detenzione e nell'internamento si erano perfezionati ideologicamente e avevano acquisito considerevole conoscenza delle forme di attività

clandestina; erano in una parola divenuti rivoluzionari di provata capacità. Tra i giovani comunisti, guidati da Francko Tence, ricordiamo Natale Pacchioni, Josip Ukmar e Vlado Sulčič-Slavko.

Dalla Jugoslavia, da dove le autorità lo avevano espulso nel 1932, era tornato a S. Croce, dopo aver prestato servizio militare, anche Rudolf Di Le nardo.

Vennero gli anni in cui il movimento comunista potè sviluppare la sua attività su un'estensione molto maggiore di prima. Incominciò a penetrare più sistematicamente nelle campagne, perché le esperienze nella città, a causa dei frequenti arresti, erano state cattive. A grado a grado si stabilivano nuove conoscenze nello spirito dell'organizzazione del Fronte popolare contro il fascismo. E' noto infatti che nel dicembre del 1935 era stato stipulato a Parigi un accordo per l'unità d'azione tra il CC del PCI e il movimento rivoluzionario nazionale degli Sloveni e dei Croati nella regione Giulia (TIGR).

Prima della stipulazione dell'accordo il giornale, "Unità" aveva pubblicato le deliberazioni del VII congresso del Comintern sull'organizzazione del Fronte popolare. Il fatto che aveva indotto i dirigenti dell'organizzazione TIGR all'estero a cercare legami con il PCI e a recarsi addirittura a Parigi per accordarsi sull'attività successiva.

Concluso l'accordo, si passò a iniziative concrete per la sua esecuzione pratica.

Troppo lontano ci porterebbe il voler analizzare tutti gli aspetti di questo importante avvenimento. Esso potè avverarsi per la corretta comprensione della questione nazionale da parte dei comunisti, i quali si attenevano alle idee e agli atteggiamenti di Lenin, secondo cui il problema nazionale è in sostanza una componente della rivoluzione proletaria. Ogni minoranza nazionale oppressa dalla nazione egemone ha diritto all'autodecisione e al distacco nonché al ricongiungimento con la nazione madre. Da noi si diffuse questo principio, specialmente tra le file dei giovani di idee più avanzate, quando ritornò dalla Jugoslavia il dirigente comunista Pinko Tomažič. Egli aveva già al proprio attivo anni di esperienze politiche. Dopo un breve soggiorno a Trieste e l'iscrizione all'Università per l'7 proseguimento degli studi di scienze sociali, partì per il servizio militare fino all'ottobre del 1938. Intanto aveva insieme con Alojz Budin ristabilito l'organizzazione del partito nella regione Giulia, organizzato la stampa clandestina dell'organo del PCI in lingua slovena "Delen" a Zekanci presso Samatorza e poi a Goriče presso Divača, organo che pubblicava molti utili suggerimenti per la lotta contro l'7 fascismo. Era

l'ultimo organo clandestino che il movimento operaio pubblicasse quasi ininterrottamente, nonostante le condizioni estremamente difficili, gli arresti e le persecuzioni contro i suoi collaboratori.

Nel 1938 ritornava a S. Croce anche Albert Sulcič, che aveva sperimentato come recluso politico le carceri di più paesi tra i quali Sremska Mitroviča in Jugoslavia, in Grecia ed a Gaeta. Così aveva fatto conoscenza con nuove persone e si era arricchito di esperienze rivoluzionarie. Anch'egli si incluse spontaneamente nel movimento operaio clandestino, sebbene ciò presentasse per lui come per tanti altri enormi difficoltà a causa della sorveglianza della polizia.

Riunioni, diffusione della stampa, preparativi per l'azione in caso di guerra erano di giorno in giorno più intensi. Ci soffermeremo con qualche maggiore particolare su un avvenimento di indubbia importanza nel tempo che precedette l'affiancamento dell'Italia all'alleato nazista tedesco nella guerra imperialista d'aggressione.

La conferenza regionale del PCI per la regione Giulia

All'inizio del 1940 la situazione politica dello Stato imponeva con urgenza un chiarimento delle circostanze e dei compiti immediati e futuri. Pinko Tomažič e altri dirigenti comunisti giravano incessantemente da un luogo all'altro allacciando nuovi rapporti e nuove conoscenze. Erano necessari gli scambi di punti di vista e di atteggiamenti tra i comunisti di varie zone. Perciò si accordarono di trovarsi nell'osteria Rauber, a Dot presso Monrupino, la quale non era molto frequentata.

La riunione fu fissata per la prima domenica di febbraio del 1940 alle nove di mattina. Gli invitati arrivarono come usuali giganti domenicali. Tomahc giunse in compagnia di Elio Negri, col treno da Trieste, gli altri vennero in bicicletta; Budin come d'uso, venne a piedi per sentieri solitari. Intorno al tavolo dell'osteria si trovarono riuniti Tomažič, Negri, Budin, Srečko Colja, Armid Ukmar e Alojz Besednjak di Cvetroz presso Branik. Analizzarono la situazione politica, i problemi organizzativi del momento e altre questioni correnti. Alla fine deliberarono di organizzare una conferenza regionale del partito. Infatti prendeva in considerazione la possibilità che l'Italia entrasse in guerra. Il "Delen" riportava articoli di Tomažič e di Budin contro la guerra imperialistica, direttive e "slogan" per incoraggiare la lotta delle masse popolari contro il fascismo in generale.

La conferenza regionale del movimento comunista nel Litorale si tenne la terza domenica dell'aprile 1940 dopo una adeguata preparazione. I convocati a parteciparvi venivano a piedi o in bicicletta fino all'incrocio delle strade per Brisčki, Prosecco e Opicina. Da lì proseguivano nell'interno in un boschetto di pini. Intervennero P. Tomažič, A. Budin, S. Colja, R. Vilhelm, F. Rukin, Kristjan Gulja di Vrtovine, Armid Ukmar, Ludvik Požel e Iva Gašperšič della zona di Di vaca, il rappresentante della zona di Ilirska Bistrica, Alojz Besednjak del Goriziano, Elio Negri e ancora qualcuno di Trieste di nazionalità italiana.

Prese dapprima la parola Alojz Budin con un'introduzione in cui espone le ragioni che rendevano necessaria la convocazione della conferenza. Fece seguito Pinko Tomažič, che presentò il programma d'azione. Stava seduto sopra un sasso, con gli altri compagni seduti in giro, e teneva in mano un foglietto di carta con le annotazioni. Con parole convincenti riassunse l'essenza della situazione politica e storica. Il programma d'azione conteneva i seguenti punti:

- a) la popolazione sfruttata ed oppressa di nazionalità slovena e italiana conquisterà la libertà con la lotta armata contro il fascismo;*
- b) la guerra imperialistica fascista coinvolgerà inevitabilmente i piccoli stati europei; questi dovranno appoggiarsi per la propria difesa all'Unione Sovietica, decisa sostenitrice dei piccoli popoli nella lotta per la propria libertà;*
- c) dopo la vittoria del socialismo nei nostri territori sarà costituita una repubblica sovietica; i suoi futuri confini abbraceranno tutti gli Sloveni che vivono nel territorio fuori della madrepatria;*
- d) per l'attuazione di questi obbiettivi è nostro dovere internazionale collaborare strettamente con la classe operaia italiana e con i lavoratori della Slovenia; a questo scopo collaboreremo lealmente con tutte le forze antifasciste della regione Giulia perché le più vaste masse popolari siano incluse nella lotta;*
- e) è necessario potenziare l'agitazione e la propaganda con la diffusione della stampa clandestina contro il fascismo;*
- f) per l'organizzazione della lotta armata occorre disporre gli adeguati preparativi e riorganizzare il movimento comunista in conformità dei nuovi compiti.*

Con la conferenza regionale si chiuse la fase di svolta nello sviluppo del movimento comunista tra gli Sloveni del Litorale. In ogni caso essa ebbe un'importanza decisiva. Con l'entrata in guerra dell'Italia, nel

giugno del 1940, molti antifascisti trovarono la giusta via. Condussero la lotta contro il nemico del proprio popolo dovunque ebbero a trovarsi.

Gli arresti ed il secondo processo di Trieste

L'Italia fascista entrava in guerra il 10 giugno 1940 aggregandosi alla marcia imperialistica della Germania nazista con l'idea di realizzare i suoi piani espansionistici a danno della Jugoslavia, della Grecia, dell'Albania, della Francia, degli stati africani e di altri popoli. Nel Litorale lo stato di guerra portò a un'inasprimento delle condizioni. Numerose classi furono chiamate sotto le armi; la sorveglianza dei cittadini fu intensificata, le guardie ai confini dello Stato furono raddoppiate, fu posta in atto un'intera serie di altre misure.

Tra queste vanno ricordate gli arresti delle persone sospette e schedate come avversari del regime. Gli arresti ebbero inizio in marzo e si estesero gradatamente a tutto il territorio occupato. Nel 1940 e nell'anno seguente si trovarono dietro le sbarre più di 250 persone. Venivano ammucchiate al Coroneo e nelle prigioni di Capodistria. A S. Croce furono arrestati Albert Sulčič, Armid Ukmar, Vojko Bogateč, Srečko Colja, Leander Košuta, Rudolf Di Lenardo, Odon Sedmak, Marcel Tretjak. Sotto le armi furono arrestati Natale Pacchioni e Francko Tence. Gli arresti colpirono questa volta le persone senza riguardo alle loro concezioni. Tra loro si trovavano comunisti nazionalisti sloveni, cristiano-socialisti, liberali e altri di orientamento ancora indeterminato, ma di sentimenti antifascisti.

In una interminabile inchiesta, che diveniva di mese in mese più martoriante, sottoponendo alla tortura e alle bastonature alcuni tra i carcerati, specialmente quelli che erano considerati i dirigenti o erano accusati di essere implicati nei cosiddetti atti terroristici a mano armata, si venne dopo oltre un anno alla suddivisione degli imprigionati. Settanta imputati, dei quali dieci latitanti, furono deferiti al tribunale speciale fascista. Un numero considerevole fu deportato al confino. Degli imputati di S. Croce furono confinati Armid Ukmar, Albert Sulčič e Vojko Bogateč nelle isole Tremiti, Leander Košuta nell'isola di Ventotene, mentre la maggioranza di quelli che abbiamo nominati più sopra venne rilasciata.

Sul secondo processo di Trieste si è molto parlato e scritto nel periodo postbellico, ma ancora sempre troppo poco per mettere in luce il

suo significato storico. Esso infatti fu veramente il preludio alla lotta popolare di liberazione nel Litorale. Nel presente contributo non indugieremo sul suo svolgimento dal 2 al 14 dicembre 1941 e sulla sorte dei singoli condannati. Ci sia consentito di ricordare solamente il suo tragico epilogo. Il tribunale fascista pronunziò nove condanne a morte, di cui cinque furono eseguite. All'alba del 15 dicembre nel poligono di tiro di Opicina cadevano sotto il piombo fascista Pinko Tomažič, Ivan Ivančič, Simon Kos, Ivan Vadnjat e Viktor Bobek.

Agli altri accusati furono inflitte pene detentive per più di novecento anni. Srećko Colja fu condannato a 16 anni, Rudolf Di Lenardo fu assolto. Si concludeva così un periodo della lotta antifascista, mentre era già sorto il Fronte di liberazione del popolo sloveno sotto la guida del partito comunista sloveno, che si estendeva anche sul nostro territorio.

S. Croce diede nei lunghi anni di attività clandestina del suo movimento operaio un importante contributo di sofferenze e sacrifici. Tra l'altro ottenne l'effetto di animare numerosi giovani e adulti, uomini e donne, a entrare con grande slancio nella lotta popolare di liberazione sia nel paese natale sia lontano da esso, nelle condizioni di emigrati politici.

VID VREMEC

(Traduzione di Miroslav Žekar)

LA LOTTA DI LIBERAZIONE NAZIONALE

Costituzione del Fronte di liberazione

Poco tempo dopo la propria fondazione il Fronte di liberazione del popolo sloveno si affermò anche nel litorale, dove a causa della lunga e costante attività antifascista, trovò dapprima i propri fidati simpatizzanti e più tardi dei membri. L'arresto di molti antifascisti colpi duramente le sue file, nonostante ciò ispirò molti giovani antifascisti, coscienti della propria appartenenza nazionale e di classe, a cercare l'occasione per combattere il fascismo nell'esercito, a scuola e a casa, sprezzanti dei pericoli in tempi di guerra. Non tutti riuscirono naturalmente a trovare il collegamento con la nascente organizzazione del Fronte di liberazione che era diffusa neH'illegalità a Trieste e nel suo circondario. I collegamenti erano frutto di un ben preparato piano che si basava su conoscenze fidate, tra amici che garantivano l'uno per l'altro, quando per cause sconosciute qualcuno veniva in visita e palesava i propri scopi solo al momento opportuno.

Tra i primi organizzatori del Fronte di liberazione nel litorale ed in Istria fu lo studente universitario Oskar Kovačič, emigrante politico dal Litorale in Jugoslavia, membro del CC del Partito comunista sloveno, inviato dalle nostre parti dopo aver organizzato l'insurrezione contro gli occupatori della Gorenjska. Ci limiteremo a descrivere gli inizi del Fronte di liberazione a Santa Croce, senza tener conto del suo lavoro in altre parti del Litorale. Tramite lo studente di medicina di Trieste Nadi Semrl, che aveva parenti a Santa Croce, Oskar Kovacič-Toni riuscì ad entrare in contatto con l'allora studente in medicina Srečko Košuta di Santa Croce. Perciò si rivolse a lui per portare a termine un compito politico. Come amico e compagno di studi di Nadi Semrl, Srečko Košuta ricevette la visita di Oskar Kovacič che gli fu presentato sotto il nome di Tonček, amico di Rihard Knez, conosciuto a Maribor sin dai tempi del liceo. La conoscenza si trasformò ben presto in una collaborazione segreta. Il primo compito portato a termine da Srečko Košuta fu un viaggio molto rischioso a Lubiana, latore di un rapporto del Kovacič sul movimento di liberazione nazionale nel Litorale. Vediamo cosa scrive egli stesso: "Il rapporto era scritto con inchiostro simpatico su carta da imballaggio. Lo consegnai, dopo aver scambiato la parola d'ordine, che ora non rammento più, nell'attuale Via Zupančič ad un compagno in bicicletta. Mi pare che avesse anche gli occhiali (Tone Tomšič?). Seguendo le

istruzioni di Tonček andai con la parola d'ordine nel laboratorio del tappezziere Koles sul Šentjakobski trg, ma dato che alla parola d'ordine non rispose nessuno, me ne andai, senza lasciare o prendere alcunché.

"Subito dopo aver assolto con successo H compito di portaordini e dopo che mi ero venuto a trovare parecchie volte a Santa Croce, Tonček mi istruì in casa di Nadi a Trieste, come organizzare a Santa Croce un nucleo di comunisti e da questo nucleo un comitato del Fronte di liberazione più ampio. Del nostro nucleo avrebbe dovuto estendere l'organizzazione del Fronte di liberazione anche ai villaggi vicini. Confidai 10 schema di organizzazione anche a Josip Tence, detto Pepi Černetov. Nel "nucleo" di comunisti, in pratica nella cellula di partito (anche se nessuno era ancora formalmente membro del PC), invitammo anche suo zio Frane Tence, detto Franc Černetov e Viktor Bogateč, detto Vittorio Bruzetov.

"Doveva essere in settembre del 1941 quando mi incontrai nel nostro vigneto con Tonček per discutere in pace dell'organizzazione e del piano di azione del comitato del Fronte di liberazione. Non ci incontravamo in casa mia perché mia madre era molto curiosa le pareva un ospite sospetto e gli faceva sempre mille domande. Per evitare di presentarsi con il suo vero nome, inventò il cognome di Polajnar e disse di essere uno studente della facoltà tecnica di Lubiana ecc. "

Non passò molto tempo che in paese fu convocato il primo incontro durante il quale fu fondato il Fronte di liberazione. Vi parteciparono solo compagni fidati. L'iniziativa fu di Srečko Košuta ed i partecipanti si riunirono nella cantina di Ladko Sirk - Juzinov. Era l'ottobre 1941. Dopo aver preso conoscenza del programma del Fronte di liberazione e essersi consultati a proposito dell'attività concreta, fu fondato il comitato del Fronte di liberazione per Santa Croce composto da: Josip Tence - Pepi Černetov, presidente; Srečko Košuta - Dovaner, segretario; membri: Frane Tence - Černetov, David Sirk - Krajčev, Ladko Sirk - Juzinov e Dominik Sedmak - Trogerjev. Si divisero anche i compiti. Il comitato ristretto si riuniva poi per lo più nella cava di Frane Tence. Questi fondò in seguito l'organizzazione del Fronte di liberazione nella vicina Aurisina, David Sirk invece trovò dei contatti a Prosecco con 11 figlio della tabaccaia Bogdan Bukovec. Il Fronte di liberazione sviluppò a Santa Croce un'attività molto vivace. Ad essa aderirono anche Drago Sedmak - Seginov, Vida Sedmak e Žarko Majcen che erano fuggiti davanti ai tedeschi da Maribor rifugiandosi presso parenti a Santa Croce, Ida Košuta - Boznava, Alojzija Sulčič - Gibetva, Marica Guštin - Smočeva,

Urban Sedmak, Jože Sedmak, Marko Svab, Ivan Košuta, Nandi Bogateč e Dušan Košuta - Županov, che si trovava a casa in licenza di convalescenza.

L'attività del Fronte di liberazione non si limitava alla sola organizzazione ed all'educazione politica. Srečko Košuta e Franc Tence, che era scalpellino ed era pratico di esplosivi, fecero dei pianj per minare la linea ferroviaria sotto Santa Croce e vicino ad Aurisina. Žarko Majcen, amico di Srečko Košuta già dai tempi di Maribor, divenne il suo braccio destro in azioni di volantinaggio e quando si trattava di diffondere materiale del Fronte di liberazione. Furono aiutati naturalmente anche da altri membri. Si raccoglievano offerte in denaro e furono portati a termine molti compiti, specialmente di carattere informativo.

Nel dicembre del 1941 venne ad una riunione con Srečko Košuta invece di Oskar Kovačič suo fratello Leo che si presentò con il nome partigiano Pepi. Lo stesso mese ed il gennaio seguente furono arrestati entrambi i fratelli Kovačič e molti dei loro collaboratori, ma l'organizzazione del Fronte di liberazione di Santa Croce restò intatta e continuò con la propria attività per tutto l'inverno e anche in primavera. Srečko Košuta era in contatto a Trieste con un certo Franc (Franc Hvalic - Bolte). Quando in seguito agli arresti anche questo collegamento venne interrotto, lo ripristinò Drago Sedmak che svolgeva già prima la propria attività nel Fronte di liberazione a Trieste. Il collegamento andava da Albino Cotar - Karlo a Srečko Košuta. Nella primavera del 1942 il brigadiere dei carabinieri chiamò Srečko alla stazione. Insieme con l'7 commissario fascista Pasquale Manes, che svolse l'7 ruolo principale, lo minacciò dicendogli "che avrebbe dovuto fare le valigie" se non lasciava perdere i suoi contatti con i "ribelli" e gli "slavo-comunisti". Srečko si difese dicendo di studiare medicina a Padova indi aiutare allo stesso tempo il padre nei lavori di campagna. Di politica disse di non interessarsi.

Arresti

Le autorità politiche e la polizia erano sulle tracce della diffusa organizzazione del Fronte di liberazione nel circondario di Trieste. Ciò è confermato dal fatto che in seguito a tradimento vennero effettuati il 10 giugno 1942 molti arresti sia a Santa Croce che nella stessa Trieste. A Santa Croce furono arrestati Srečko Košuta, Žarko Majcen, Drago e Vida

Sedmak, Ida Košuta, Janez Sedmak. Poco tempo dopo i primi arresti furono arrestati anche i seguenti abitanti di Santa Croce: Ladislav Sirk - Juzinov, Silvo Kobal, Evald Antončič, Anica Bogateč, Mirko Dovsak, Keti Dovsak, Martin Sedmak - Trogerjev (fu arrestato per errore al posto del figlio), Lovrenc Sedmak - Belekotov, Nini Košuta - Kocjanov, Pavla Zupin - Kariola, Maria Tence, Marica Gustin in Sedmak, Janez Bogateč - Fola, Urban Sedmak, Josip Rebula ed un giovane di Aurisina. Anche a Trieste furono arrestate parecchie persone, sospettate di appartenere al Fronte di liberazione. Segui un'inchiesta durante la quale gli agenti della speciale polizia politica fascista OVRA (Organizzazione di vigilanza e repressione antifascismo) picchiarono gli arrestati e strapparono loro delle confessioni. I detenuti politici erano rinchiusi nelle carceri triestine del Coroneo che disponevano di squadre speciali per i sempre più numerosi detenuti politici accusati per la maggior parte di collaborazione e di appartenenza a ",bande ribelli" organizzate dal PC sloveno nei territori sotto l'occupazione italiana.

Dopo la conclusione dell'inchiesta alcuni furono rilasciati per insufficienza di prove, altri invece furono mandati nei cosiddetti ",battaglioni speciali" (battaglioni speciali punitivi) o al confino. Il 25 luglio furono processati a Roma parecchi imputati. Dalla sentenza del tribunale speciale fascista citiamo alcune considerazioni ed alcuni dati: "Nel luglio del 1942 furono arrestati alcuni comunisti che si riunivano di solito a Santa Croce. E' stato accertato che essi hanno fatto propaganda e distribuito manifestini (ricostituzione del Partito comunista Italiano, appartenenza allo stesso e propaganda). Sono stati condannati Srečko Košuta, studente, a 12 anni, Žarko Majcen, meccanico, a 6 anni, Vida Sedmak studentessa a 6 anni, Ida Košuta, casalinga, a 3 anni. Drago Sqdmak, studente, a 6 anni, Anton Certa/^vic, studente jugoslavo, a 6 anni 'e Ivan Sedmak, pensionato a 3 anni di pena detentiva. "

Era stato arrestato anche Urban Sedmak - Šeginov, condannato nel novembre del 1942 nel processo di Trieste a 6 anni di carcere.

Nella sentenza si legge che sono stati condannati perché membri del Partito comunista italiano, cosa che non era esatta perché appartenevano all'organizzazione del Fronte di liberazione per cui la loro attività si svolgeva a Santa Croce e nelle sue immediate vicinanze.

E' comprensibile che l'Fronte di liberazione dopo queste azioni poliziesche sospese, per un breve periodo, la propria attività organizzata ma non la cessò mai del tutto.

Sviluppo fino alla capitolazione dell'Italia

Nel periodo che va dal luglio 1942 alla fine di maggio 1943 l'attività dei singoli appartenenti del Fronte di liberazione fu casuale. Saltuariamente ricevevano qualche manifesto partigiano o facevano della propaganda. Ma non ci fu una vera attività organizzata. Tra i militanti più attivi del Fronte di liberazione c'erano Franc Tence, Josip Tence, Alojzija Sulčič, Dominik Sedmak - Trogerjev, Vlado Sulčič - Slavko e Jožko Tence - Pepko Markotov, Nina Tence e Milka Švab.

Un altro fatto che bisogna citare fu la prima retata tra i giovani di Santa Croce della classe 1924-1925 - 1926. Nel febbraio del 1943 i fascisti ed i carabinieri di Santa Croce irrupero alle prime luci dell'alba nelle case e portarono i ragazzi alla stazione dei carabinieri. Si trattava di un vero e proprio arresto. Lo stesso giorno furono condotti a Trieste e da qui ad Aquila dove vennero assegnati ai vari battaglioni speciali. Dopo la capitolazione dell'Italia molti di essi entrarono nelle "Brigate partigiane d'oltremare".

In aprile fu arrestata la famiglia Bogateč - Miletovi, e cioè, la madre, la figlia Ida ed il figlio Mirko. La causa dell'arresto fu il figlio e fratello Pierino Bogateč, noto antifascista, morto nella guerra di Spagna. Trascorsero quasi due mesi nelle carceri del Coroneo. Questi atti delle autorità fasciste avevan un carattere preventivo, e venivano spesso giustificati con le ragioni di sicurezza. Nella seconda metà di maggio del 1943 fu arrestato per la sua attività in favore della lotta di liberazione nazionale Tence Jožko - Pepko Markotov e rinchiuso nel carcere di Trieste fino alla capitolazione dell'Italia.

Il nuovo comitato del Fronte di liberazione, chiamamolo secondo, fu capeggiato da Josip Tence, e si riunì nella baracca del pescatore Anton Sulčič al porto di Santa Croce nella prima domenica di giugno del 1943. Alla riunione furono invitati gli abitanti, che per le loro idee politiche, davano affidamento. Era composto da: Frane Tence - Černetov, presidente; Josip Tence - Černetov, segretario; e dai membri Dominik Sedmak - Trogerjev, Angelo Magajna - Kača, Vladislav Sulčič - Slavko Zgraden, Nino Tence - Sirca e Josip Bogateč - Mema.

La riunione non era dedicata solo alla riorganizzazione del nuovo comitato, ma anche alla preparazione di un piano d'azione. Fu deciso di allargare il Fronte di liberazione reclutando nuovi membri. Così riuniti in "trojke", (gruppi di tre attivisti), diffondere la letteratura partigiana e far conoscere agli abitanti di Santa Croce i successi della lotta di liberazione

nazionale in Slovenia ed in Jugoslavia e le vittorie dell'Armata rossa. Fu deciso inoltre di raccogliere offerte in denaro con l'introduzione di quote mensili dell'importo di 10 lire e di raccogliere altro materiale per la lotta di liberazione nazionale.

La prima grande manifestazione promossa dal Fronte di liberazione si ebbe il 25 aprile del '43 alla caduta del fascismo. Ai 35 o 40 giovani che scesero per primi in piazza, si unirono anche i più anziani manifestando la loro felicità per la caduta dell'oppressore dopo anni di terrore. Scandendo slogan, in onore della guerra di liberazione e dell'Armata rossa, gli abitanti di Santa Croce si diedero a cancellare le scritte fasciste distruggendo anche il fascio littorio murato nella casa dei maestri in contrada Gospodova Griža. Alla caduta del fascismo il comitato del Fronte di liberazione si trovò ad un giro di boa divenendo la base del potere popolare, alle cui direttive si attenevano i paesani. Nel paese però il potere era ancora nelle mani dei carabinieri, anche se i fascisti si erano dispersi. Significativamente dopo la caduta del fascismo le file del Fronte si ingrossarono ed anche i contributi finanziari erano più sostanziosi grazie anche all'apporto di alcuni paesani benestanti. Il Comitato preparò anche i piani per alcune azioni di sabotaggio. Ai primi di agosto si unirono ai partigiani i primi due abitanti di Santa Croce: Henrik Sedmak - Tojo Berinka (caduto il 14 marzo del '44 a Renče) e Evald Antončič - Valdo (caduto il 21 marzo del '45 a Longera). A causa di ciò furono arrestati i genitori di Henrik, Sedmak Rihard e Kristina, che rimasero in carcere fino alla capitolazione dell'Italia.

Anche se abbiamo dedicato ai caduti della guerra di liberazione un capitolo a parte, accenniamo alla sorte dei due partigiani: il primo cadde sul fronte goriziano nel settembre del '43, l'altro invece come membro del servizio di sicurezza a Longera nel '44.

Una breve analisi del lavoro svolto dal Comitato a Santa Croce fino alla capitolazione dell'Italia mostra che la polizia fascista, nonostante gli arresti di alcuni fiduciari del Fronte non poté reprimere il movimento rivoluzionario, che aveva le sue radici nel lungo e mai interrotto lavoro rivoluzionario di anteguerra, cui il Fronte diede un significato ancora più profondo con la lotta armata per i diritti nazionali e sociali.

Dopo la capitolazione dell'Italia

Come in ogni parte del litorale sloveno così anche a Santa Croce la notizia della capitolazione dell'Italia infuse nuova forza al movimento

rivoluzionario. Il Comitato ormai pronto alla svolta storica diede ordine di raccogliere l'equipaggiamento militare abbandonato dall'esercito italiano sbandato ed in rotta. Il paese sorge accanto ad una via di grande comunicazione, su cui passarono per alcuni giorni colonne e colonne di sbandati in una confusione terribile. I paesani rifocillarono i militari e diedero loro anche vestiti civili non pensando a vendicarsi per i torti subiti.

Già l'8 settembre fu disarmata la guarnigione della locale stazione dei carabinieri ed i militi furono messi in fuga. I fascisti scomparvero senza traccia ed il popolo potè dare libero sfogo della propria gioia. In un grande comizio pubblico parlarono i fiduciari del Fronte, che nel paese assunse il potere politico e civile. Uno dei suoi compiti principali fu mobilitare o meglio reclutare i volontari per l'esercito partigiano il che gli riuscì in collaborazione con il comando partigiano del Carso. I paesani, che riuscirono con innumerevoli peripezie ad abbandonare i battaglioni speciali ed il confino, non ebbero quasi il tempo di riabbracciare i famigliari ma proseguirono con entusiasmo il cammino unendosi alle formazioni partigiane dell'armata di liberazione. A loro si unirono alcuni membri del Comitato che fu poi riorganizzato per la terza volta. Presidente fu eletto Josip Tence, segretario Danilo Pertot - Bernarda, Karmelo Tretjak - Konjckov responsabile per il settore militare, Angelo Magajna - Čiškov (Kača) informatore, Marija Sulcic - Zgradna responsabile per il movimento delle donne antifasciste. Alla riunione fu presente come membro del comitato del Fronte di Liberazione di Aurisina Marcela Tence in Di Lenardo - Osci nova con il nome di battaglia Skala. Il comitato si riuni subito dopo la capitolazione. Nell'organizzazione del Fronte di Liberazione (O.F.) furono inclusi con compiti particolari: Mirko Dovsak, Marica Dovsak, Marko Tence, Nino Tretjak e Dušan Kosuta (inserito nell'organizzazione Todt).

Oltre ai compiti di mobilitazione di uomini validi per l'esercito di liberazione e di raccolta di materiale bellico il Comitato decise di raccogliere fondi per l'esercito partigiano, di distribuire il materiale propagandistico, e fondare il partito comunista sloveno, lo SKOJ (la lega della gioventù comunista jugoslava) la Lega della gioventù slovena ZMS e la Lega delle donne antifasciste.

La gioventù fu la prima ad organizzarsi nella seconda metà di settembre con i seguenti membri nel Comitato direttivo dello SKOJ: Pierina Košuta - Puhova segretaria, Helena Kosuta - Puhova, Dragica Tence - Geškova, Marica Gustin - Smoceva, Ljuba Tence - Černetova,

Alojzija Sulčič - Gibetova, Anica Kocjančič, Vardi Stefančič - Kočenine-va, Mira Sulčič - Zgradna, Rina Sulčič - Zgradna, Silvana Bogateč - Bruzetova, Danica Magajna, Bruna Sedmak - Berinka, Irma Tence - Osčinova, Pierina Bogateč - Zelencova e Lidija Pahor - Pahorjeva.

La cellula del PCS fu fondata ai primi di ottobre, anche se era attiva già prima. Quale segretario fu eletto Josip Tence - Pepi Černetov, e quali membri France Tence, Ivan Tence, Karmelo Tretjak, Martin Tretjak - Tine Pecora e Nino Koluta - Medona. Un mese più tardi fu accolta nella cellula anche Ida Bogateč. Il partito guidò tutta la lotta di liberazione. I membri analizzavano il lavoro fatto criticando alcune manchevolezze e riconoscendo anche gli errori commessi. Nel paese era avvertibile uno spirito nuovo in tutto il settore della vita pubblica e persino in quello familiare. I giovani erano sempre pronti ad eseguire i compiti più ardui, ma anche le donne non erano da meno. Agli ultimi di ottobre ci fu una riunione di tutte le donne del paese nella casa di Pavla Sulčič - Pavia Gibetova, a cui presero parte circa trenta partecipanti che elessero il comitato delle donne antifasciste. Presidente fu nominata Justa Bogateč in Kotuta, segretaria Maria Sulčič, intendente Pavla Sulčič, a membri Ida Bogateč, Francka Pahor, Viktorija Kodrič, Karolina Verginella in Košuta e Slava Tence in Košuta.

Si acuisce la lotta contro gli occupatori nazisti

Le attiviste dello SKOJ erano sempre in prima fila, per quanto arduo fosse il compito loro assegnato. Esse raccoglievano dati sulle truppe naziste, portavano la posta ed il materiale propagandistico partigiano, andavano a Trieste a raccogliere informazioni ed eseguire i più svariati e delicati incarichi. Quando fu aperta la sottoscrizione del prestito per la libertà, il loro apporto fu determinante nel raccogliere oggetti d'oro (catenine, anelli, ecc.) e denaro. Alla fine del '43 le attiviste dello SKOJ ricoprirono il paese di manifesti con disegnata una testa d'asino con accanto i nomi di alcuni giovani, che lavoravano nell'organizzazione Todt nei lavori di scavo.

A metà febbraio ci fu a Štjak sul Carso la conferenza dello SKOJ per il Litorale sloveno, a cui parteciparono in nome delle giovani di Santa Croce Pierina Kosuta, Irma Tence, Dragica Tence, Rina Sulčič, Alojzija Sulčič e Pierina Bogateč.

Verso la metà del '44 le ragazze cucirono, in casa di Dragica Tence - Getkova, la bandiera slovena con la stella rossa a cinque punte. Pierina Bogateč procurò la stoffa rossa, per l'bianco fu usata della flanella mentre il blu fu ottenuto tingendo della stoffa bianca.

Una seconda bandiera fu confezionata in casa della giovane Irma Tence. Questa bandiera fu portata al grande raduno partigiano di Gornja Branica (nel Vipacco) del 6.9.1944 in occasione della celebrazione dei fucilati di Basovizza. Oltre alle giovani già menzionate, facevano parte della delegazione anche Marica Guštin, Helena Košuta, Danica Maganja, Lidja Pahor ed altre di cui mancano i nomi. La bandiera con sopra la scritta "Za kurirje ni pregrad - Relejna stanica 10 G - Mladina Sil. Kriz" ("Per i corrieri non ci sono ostacoli - Punto di collegamento 10 G. - La gioventù di S. Croce") è stata donata ad un'unità di corrieri partigiani ed ora si trova custodita nel Museo della guerra di liberazione di Ljubljana - Jugoslavia.

Quando sui muri del paese apparirono sempre più frequenti le scritte inneggianti l'attività partigiana contro l'occupatore tedesco, i nazisti si imbestialirono intensificando la vigilanza. Così il 16 gennaio del '44 fu sorpreso nel paese il partigiano Josip Košuta, che fu arrestato e fucilato. Il suo cadavere fu poi impiccato ad un albero come monito alla popolazione. Il 27 febbraio si ebbe una retata generale. I tedeschi portarono via tutti quelli che trovarono. Sfondando le porte entravano nelle case con le armi puntate e trascinavano i disgraziati nel cortile della trattoria De Lorenzi, da dove furono scortati alla stazione ferroviaria di Aurisina e poi tradotti in Germania nei campi di lavoro o concentramento. Allora furono deportati circa 160 abitanti di Santa Croce, di cui alcuni non tornarono più, mentre alcuni altri morirono invece nel paese natale dopo la liberazione, stremati per i maltrattamenti subiti.

Nonostante la cieca violenza, i nazisti non risucirono a spezzare la resistenza dei paesani e la loro volontà di lottare.

Nella seconda metà del '44 ci furono in tutto il Litorale le elezioni dei comitati del Fronte di liberazione locali, comunali e provinciali che ebbero luogo anche nelle zone occupate. Così furono organizzate le elezioni degli organi del potere popolare anche nel paese in cui stazionava in permanenza una molto numerosa guarnigione nazista. Naturalmente era impossibile organizzare dei comizi, ma nonostante ciò le elezioni ci furono ed a Santa Croce furono eletti Ivan Tence presidente, Nini Košuta segretario, Anton Sulčič responsabile per il settore militare, Jože Furlan responsabile per l'economia, e, come membri Gizela Košuta, Ida Bogateč

e Viktorija Košuta. Il 24 settembre vennero arrestati altri quattro attivisti, mentre il segretario del comitato Danilo Pertot, l'attivista dello SKOJ Rina Sulčič e Vida Koluta furono deportati in Germania. Il responsabile per il servizio informazioni Josip Bogateč fu rilasciato dopo dieci giorni di arresto.

Il 14 ottobre fu arrestato il noto organizzatore del Fronte e segretario della cellula comunista Josip Tence - Černetov, che fu deportato nel campo di concentramento di Buchenwald, donde non fece ritorno. Così il comitato fu privato del presidente e del segretario e così fu necessaria una nuova ed ultima ristrutturazione, che resse fino alla liberazione. Presidente fu eletto Frane Tence, segretario Nini Košuta e quali membri Ivan Tence - Sirca, Jože Sedmak, Gapkov e Ida Bogateč responsabile per la lega delle donne antifasciste.

L'Organizzazione dello SPŽZ fu molto attiva raccogliendo fondi ed altro materiale per l'armata partigiana, preparando il cibo per i partigiani e gli attivisti. A metà del '44 cominciò a funzionare presso la famiglia Stefančič - Kozeninovi una cucina partigiana che funzionò ininterrottamente fino alla liberazione. A S. Croce non c'erano delatori, perciò i nazisti sferravano i loro colpi alla cieca, aiutati in ciò dai carabinieri, la cui funzione principale era la lotta contro il movimento di liberazione.

Interessante era il collegamento tra il KNOO - Comitato di liberazione nazionale - di Santa Croce ed i membri del movimento di liberazione di Isola, che riuscirono a portare per mare fino al porto di Santa Croce tre tonnellate di sale, tanto prezioso per i partigiani, i quali spesso dovevano accontentarsi di cibo insipido. Le ragazze e le donne portarono il sale fino alla strada per Aurisina, donde il prezioso carico proseguì con un carro agricolo, condotto tra tre ragazzini di dieci anni (Oscar Sedmak, Rudi Pahor e Lucijan Sosič), che passarono accanto alla postazione tedesca di Gabrovizza (vicino a Prosecco) proseguendo poi verso la meta.

Nel gennaio del 1945 le donne di S. Croce hanno fondato anche un Comitato della croce rossa, composto da Justina Bogateč presidente, Anica Košuta ved. Tence segretaria, Marcella Di Lenardo, Ida Bogateč, Marija Bogateč, Gizela Košuta, Karla Košuta, Slavica Košuta, Zora Košuta, Mira Stefančič, Marija Sulčič e Paola Sulčič.

Uno dei compiti principali delle organizzazioni di massa della cellula del PCS era la diffusione del materiale propagandistico e la raccolta di mezzi per l'armata di liberazione. Il segretario della cellula era

Josip Tence - Siavko, mentre la responsabile per la diffusione del materiale propagandistico era Marija Tence in Sulčič.

Il prestito per la libertà mobilitò la popolazione in un'enorme sforzo, la quale, per le necessità delle formazioni partigiane, sacrificò tutto ciò che ancora possedeva.

Anche nella riorganizzazione delle scuole slovene Santa Croce non fu seconda a nessuno. Nell'anno scolastico 1944/45 le lezioni avevano luogo nella parrocchia del paese ed erano frequentate da 50 alunni. Il compito di insegnanti assunsero la maestra Viktorija Bizin ed il sacerdote don Josip Gracar. Nonostante che i "domobranci" - collaboratori dei tedeschi - organizzassero le proprie scuole nelle zone occupate con l'aiuto dei nazifascisti, le stesse non ebbero successo a Santa Croce, anche per la ben organizzata attività del Fronte a cui partecipava, in forma diretta o indiretta, quasi ogni famiglia.

In questo scritto dovrebbero essere elencati altri numerosi compagni, tra i quali anche questi giovani o meno giovani attivisti dell'OF, e cioè: Cilka Gruden in Tence, Genia Pelicon, Ada Rukin, Romeo Sosič, Mario Švab - Boca e Angelo Tence - Roč.

Nell'armata partigiana combatterono molti giovani ed anche uomini maturi. La liberazione era ormai vicina, ma negli ultimi di aprile del '45 i nazifascisti scatenarono una ancor più atroce repressione contro la popolazione. Ciò nonostante il Comitato di liberazione nazionale e le organizzazioni di massa intensificarono le loro azioni anche perché la popolazione non deportata era estremamente attiva nel movimento di liberazione e resistette fino allo storico giorno in cui le formazioni del IX Korpus, con l'aiuto delle unità della IV armata, liberarono tutto il Litorale, compresa Trieste.

Il contributo all'attività del Fronte di liberazione, nonché il tributo di sangue dati da Santa Croce, fanno certamente onore a tutto il paese che partecipò alla lotta contro i nazifascisti nel quadro di tutta la coalizione antifascista.

(Traduzione di Ivan Fischer e Vojmir Tavčar)

TRADUZIONE DELLE DIDASCALIE

Pag. 7 - Il monumento ai caduti nella lotta contro il nazifascismo.

Pag. 18 - Veduta panoramica di S. Croce

Pag. 23 - Il porticciolo di S. Croce nel periodo del massimo utilizzo e dopo la liberazione. Il porticciolo fu distrutto dai tedeschi per prevenire un possibile uso alleato.

Pag. 31 • I soci del circolo culturale Vesna nel 1927, anno in cui i fascisti sciolsero tutti i circoli e le società slovene. La maggior parte di essi-esse cessarono ogni attività già prima di questa data. Il circolo Vesna fu fondato per un atto di ribellione contro gli oppressori e conobbe una felice stagione culturale. A fianco: Kristjan Tence, che fu presidente del circolo dalla fondazione. Sotto: il coro parrocchiale diretto da don Škabar alcuni anni prima della soppressione dei circoli sloveni.

Pag. 33 - La banda di S. Croce al 31 luglio 1950 nel settantesimo anniversario della sua fondazione.

Pag. 34 - Immagine della gita organizzata dal Club degli esperantisti a San Leonardo il 21 marzo 1926. La foto, anche se di dubbia qualità, mostra l'alto numero dei partecipanti.

Pag. 47 - Gli abitanti di S. Croce durante la gita a Landol il 4 settembre 1920.

Pag. 57 - Gli emigrati di S. Croce nel circolo di cultura popolare "Ljudski oder" di Buenos Aires nel 1932. - Sotto: Ivan Furlan, che diresse per molti anni la banda di S. Croce, durante il concerto tenuto il 31 luglio 1950 per celebrare il settantesimo anniversario della sua fondazione.

Pag. 61 • La riunione tenuta nella grotta vicino alla linea ferroviaria S. Croce-Prosecco il 5 gennaio 1930. I primi da destra nella fila di mezzo sono Albert Košuta e Damas Sedmak, mentre il secondo nella fila superiore è Josip-Giuseppe Verginella.

Pag. 65 - Due immagini di S. Croce nell'immediato dopoguerra: l'arco con cui gli abitanti vollero riconfermare la propria appartenenza alla minoranza etnica slovena alla commissione internazionale ed il palco costruito con lavoro volontario.

Pag. 71 - Traslazione delle salme dei partigiani di S. Croce caduti nella Guerra di liberazione. La veglia funebre nell'ex caserma dei carabinieri. La tumulazione nel cimitero locale l'8 dicembre 1945.

Pag. 75 - Il documento datato 1. ottobre 1944, che mostra come veniva distribuito il materiale propagandistico: "mia sorella (compagna Tatjana) ha portato la letteratura a Ternova piccola e l'ha consegnata a Eda Doljak, che la distribuirà successivamente a Samatorca, Sales, Sgonico, Gabrovizza, S. Croce..."

- Pag. 77 - Le salme dei partigiani caduti vengono riportate nel paese- La popolazione le attende sul piazzale dove sorge oggi il monumento a loro dedicato.
- Pag. 80- I partigiani di S. Croce nella 1. brigata d'oltremare il 14 ottobre 1943 a Bari. Da sinistra: Angel Košuta, Marij, Drago e Vojko Bogateč, Lado Sirk, Albin Tence, Urban Sedmak, Nino Sulčić, Armid Ukmar, Marij Košuta, Albert SulCic e Ladi Tance.
- Pag. 111-11 ritratto di una madre partigiana: Ana Košuta in Tence ripresa il 15 agosto del 1944, giorno in cui cadde il primo ed il più giovane dei suoi quattro figli caduti per la libertà.
- Pag. 127 - Alla fine della guerra fu murata all'entrata del cimitero di S. Croce una lapide-ricordo dei caduti. Successivamente fu eretto il monumento-ossario nello stesso cimitero.
- Pag. 141 - La cerimonia per lo scoprimento della lapide il 18 novembre 1946 nel primo centenario della fondazione della scuola di S. Croce. Le prime note sull'insegnamento scolastico risalgono al 1808.
- Pag. 149 - Gli ex partigiani di S. Croce all'inaugurazione della lapide a Josip Kosuta.
- Pag. 153 - Agli inizi del '44 furono formate in Africa le prime due formazioni aeree dell'esercito di liberazione jugoslavo. Nella foto Lucijan Tence con i compagni accanto alle piramidi il 6 settembre 1944.
- Pag. 162 - Il comando della 3. compagnia del reggimento motorizzato a Belgrado. Il terzo a destra è Vojko Bogateč.
- Pag. 171 -Quasi tutto il paese - in vari modi - ha contribuito all'erezione del monumento ai caduti.
- Pag. 174-La cerimonia dell'inaugurazione della lapide a Josip Košuta e Josip Gruden di Sales, che furono impiccati sullo stesso albero.
- Pag. 177 -Alojzija Sulčić, corriere partigiano, ripresa nel marzo del 1944 con due compagni.
- Pag. 178 -La compagnia d'assalto della 7. brigata (10. divisione, II. armata). All'estrema sinistra il commissario politico Albert SulCic.
- Pag. 179- Ferdinand Bogateč (secondo da destra accovacciato) con un gruppo di attivisti.
- Pag. 182 - Le donne e le ragazze di S. Croce: due immagini di due epoche differenti. Nei costumi popolari durante la manifestazione a S. Giovanni (Trieste) nell'immediato dopoguerra e come "gambusiere" per coloro che lavorano alla costruzione del monumento ai caduti.
- Pag. 187 - La lettera che Boris Sedmak fece recapitare dal posto di combattimento ai genitori. In una notte passò tra le mani di 4 corrieri che hanno apposto la loro firma sul retro. La lettera inizia: "Con immensa gioia ho ricevuto la... lettera" e finisce con "Aspetto con trepidazione il giorno in cui potremmo abbracciarci... e baciarci..." Quel giorno non venne mai! Cadde il 7 maggio 1945 poco prima della liberazione di Ljubljana.

Pag. 195-Durante i lavori per il monumento il console generale jugoslavo Ivan Renko ripreso con il console Marinko Kosor, con l'architetto Jagodic, con alcuni membri del comitato per l'erezione del monumento ed altri addetti al lavoro volontario.

ELENCHI

Pag. 114 - 1 partigiani di S. Croce nella Guerra di Liberazione

Pag. 125 - I partigiani che abitano a S. Croce, ma non sono nati qui.

Pag. 126 I combattenti volontari di S. Croce in Spagna.

Pag. 126 I combattenti di S. Croce nelle unità partigiane italiane.

Pag. 128 - 1 combattenti nella guerra contro i tedeschi in Grecia.

Pag. 128 - 1 deportati nei campi di concentramento nazisti.

Pag. 129 - Gli invalidi della Guerra di liberazione e della Spagna.

Pag. 130 - I 43 detenuti politici di S. Croce.

Pag. 131 - I giovani di S. Croce nei battaglioni speciali dell'esercito italiano.

KRIŽANI V BOJU ZA SVOBODO
Uredil Miroslav Košuta
s sodelovanjem uredniškega odbora
Opremil Darij Jagodic
Večino slikovnega gradiva prispeval Mario Magaj
Slika spomenika Mario Sedmak
Izdal odbor za postavitev spomenika
padlim v boju proti nacifašizmu
v Križu
1. maja 1975

Tiskala tiskarna Tipo/offset RIVA
C. Faccettin in G. Zucca
Trst - Ul. Torrebianca 12 - Tel. 68998